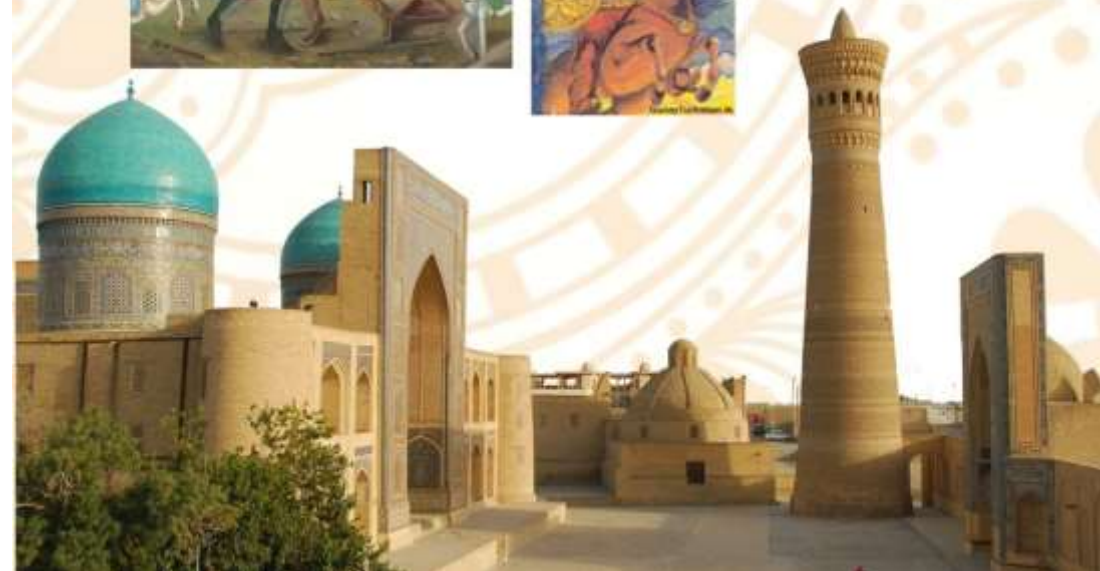

O'ZBEK BOLALAR FOLKLORINI TO'PLASH VA O'RGANISH VA NASHR QILISH MUAMMOLARI

Xalqaro ilmiy – amaliy anjuman

MATERIALLARI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
SPORT FAOLIYATI VA PEDAGOGIKA FAKULTETI
BOSHLANG‘ICH TA’LIM KAFEDRASI**

**“O‘ZBEK BOLALAR FOLKLORINI TO‘PLASH VA O‘RGANISH VA
NASHR QILISH MUAMMOLARI”**

**XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI**

**«ПРОБЛЕМЫ СБОРА, ИЗУЧЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ
УЗБЕКСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА»**

**МАТЕРИАЛЫ
НАУЧНО - ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

**“PROBLEMS OF COLLECTION, STUDY AND
PUBLISHING OF UZBEK CHILDREN'S FOLKLORE”**

**MATERIALS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE**

2023-yil 8-9-noyabr

BUXORO – 2023

Ilmiy anjuman dasturiy qo‘mitasi

O.X.Xamidov	–	Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisod fanlari doktori, professor, rais. .
T.H.Rasulov	–	Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, rais muovii
F.N.Nurulloev	–	IT va IFR departamenti boshlig‘i, a‘zo.
A.R.Hamroyev	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası mudiri, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor, a‘zo.
M.M.Yuldasheva	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), a‘zo.
A.Sh.Husenova	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), kotib.

Ilmiy anjuman tashkiliy qo‘mitasi

T.H.Rasulov	–	Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, rais.
O‘.U.Rashidov	–	Moliya va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor, a‘zo.
F.N.Nurulloev	–	IT va IFR departamenti boshlig‘i, a‘zo.
Q.R.To‘xsanov	–	Filologiya fakulteti dekani, f.f.d.(DSc), a‘zo.
A.R.Hamroyev	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası mudiri, p.f.d. (DSc), prof., a‘zo.
D.Z.Rajabov	–	O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası mudiri, f.f.d., a‘zo.
H.P.Eshonqulov	–	O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, f.f.n., dots., a‘zo.
D.S.O‘rayeva	–	O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, f.f.d., a‘zo.
R.R.Xalilova	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası dotsenti, f.f.b.f.d.(PhD), a‘zo.
M.G.Navro‘zova	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası dotsenti, f.f.b.f.d.(PhD), a‘zo.
Sh.B.Babayeva	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası dotsenti, a‘zo.
N.B.Boymurodova	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi, a‘zo.
A.Sh.Husenova	–	Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi, p.f.b.f.d.(PhD), kotib.

Mas‘ul muharrir

A.R.Hamroyev, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.

Taqrizchilar:

Q.R.To‘xsanov, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.

M.G.Navruzova, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

O.X.Xamidov
Buxoro davlat universiteti rektori

O'zbek folklorshunosligi ko'p tarmoqli fan yo'nalishi bo'lib, hozirgi kunda uning eposshunoslik, ertakshunoslik, qo'shiqshunoslik, musiqa folklorshunosligi kabi bir qator fundamental tadqiqot yo'nalishlariga ega. Shuningdek, hozirga qadar mifologiya va qadimgi davr folklori, o'zbek folklorining tarixiy taraqqiyoti, marosim folklori, bolalar folklori, xalq lirikasi, folklor va yozma adabiyot munosabati, o'zbek folklorining epik janrlar tizimi, xalq dostonchiligi, dostonchilik maktablari va ularning epik an'analari, turkiy xalqlar folklorining o'zaro aloqalari va folklorda janrlararo munosabatlar, og'zaki teatr va xalq tomosha san'ati, xalq musiqasi va an'anaviy raqs san'atini o'rganishga doir qator tadqiqotlar silsilasi yuzaga kelgan.

O'zbek folklorshunoslari xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarini to'plash va tadqiq etish bilan shug'ullanibgina qolmasdan, folklor namunalarini nashr qilish borasida ham salmoqli natijalarga erishdilar. Jumladan, "O'zbek xalq dostonlari" silsilasida nashr etilgan qator epik asarlar, "O'zbek xalq ijodi" ko'p jildligining qirqqa yaqin tomlari chop ettirilganligi, shuningdek, o'zbek xalq maqollarining ikki jildlik akademik nashri, keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan ko'plab alohida nashrlar buning yaqqol dalilidir.

Mamlakatimizda boshqa fanlar qatori o'zbek folklorshunosligi fani ham o'zining yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. "Alpomish" dostoni yaratilganligining 1000 yilligi keng tantana qilinishi xalq og'zaki badiiy ijodiyotini tadqiq va targ'ib etish borasida mislsiz katta imkoniyatlarga yo'l ochib berdi. Folklorshunoslik tarixida birinchi marta "Go'ro'g'li" turkumiga kiruvchi dostonlarning Rahmatulla Yusuf o'g'lidani yozib olingan barcha namunalari to'la holda nashr ettirildi. Bundan tashqari, o'zbek xalq maqollari, marosim qo'shiqlari, afsona va rivoyatlardan tuzilgan majmualar o'quvchilar qo'liga yetib bordi. O'zbek folklorshunosligi xalq ijodi asarlarini ilmiy tadqiq etish borasida ham jiddiy yutuqlarga erishdi. Xalq eposining o'ziga xos tabiati, epik syujetlar genezisi, motivlar poetikasi, obrazlar silsilasi xususida yangidan-yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Marosim folklorining janrlar tarkibi, hududiy-lokal xususiyatlari, "kelin salom", "yor-yor", "lapar", "o'lan", "olqish" kabi janrlarning tarixiy asoslari va badiiyatiga doir ilmiy tadqiqotlar yaratildi.

O'zbek folklor asarlaridagi badiiy vazifalari, o'zbek xalq og'zaki badiiy ijodiyotidagi personajlar, "Avesto" va o'zbek folklori, o'zbek mumtoz adabiyotida folklorizmlar, folklorning hozirgi adabiy jarayondagi o'rni, hozirgi tarixiy-folkloriy jarayon izchil o'rganilayotganligi folklorshunoslikni yangi bosqichga ko'tardi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish yo'lida "o'zbek bolalar folklorini to'plash va o'rganish va nashr qilish muammolari" mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda ishtirok etish o'ziga xos o'rin tutadi. Shunday ekan, ta'lim sifatini baholash sohasidagi yangi xalqaro tadqiqotlar haqida xalq ta'limi tizimi xodimlari, o'qituvchilar hamda ushbu sohaga qiziquvchilar uchun ma'lumot berish maqsadga muvofiq.

O.X.Xamidov
Buxoro davlat universiteti rektori

Xalqimizning eng qadimiy hayotbaxsh milliy qadriyatlaridan bin folklor san'atidir. Bu san'at badiiy an'analari tizimi sifatida xalqimizning ilg'or umuminsoniy g'oyalarini takomillashtirib, kelajakka umid, ezgulik, mehr-sahovat, insoniylik, vatanparvarlik bilan bog'liq milliy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda. O'zbek bolalar folklorini to'plash va o'rganish va nashr qilish, folklor san'ati merosini chuqurroq tatbiq etish, bugungi zamondoshlarimiz ma'naviy ehtiyojini qondirishda katta muhim manba vazifasini o'taydi. Bu fan milliy qadriyatlarimizni tiklash va rivojlantirishda o'z hissasini qo'shadi, ya'ni folklorshunoslikning an'anaviy tur hamda janrlarni amaliy va nazariy jihatdan bosqichma-bosqich o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek folklorining so'z san'atiga asoslangan janrlar tizimi doston, ertak, qissa, rivoyat, naql, afsona, mif, lof, latifa, marosim folklori, bolalar folklori, og'zaki drama, maqol va hikmatli so'zlar, afsun, avrash, olqish va qarg'ishlardan iboratdir. Bu ulug'vor badiiy meros ajdodlarimiz poetik tafakkurining mahsuli o'laroq shakllangan. Har bir janrga oid folklor materiallari o'ziga xos poetik tizimi, ijro usuli, hayotiy-maishiy vazifasi, musiqaga munosabati, voqelikni badiiy aks ettirish tarzi va boshqa jihatlariga ko'ra bir-biridan farqlanib turadi. Xalqimiz orasida folklorshunoslikning yuqori malaka va salohiyatiga ega bo'lgan ijodiy maktablari shakllangan bo'lib, ularning merosini o'rganishda o'zbek bolalar folklorini to'plash va o'rganish va nashr qilishning o'z o'rnini bor. Xalq ijodiyotida mujassamlashgan yuksak ma'naviy barkamollik an'analari bugungi kunda yosh avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazishning milliy negizi hisoblanadi. Shu bois, o'zbek xalq ijodining boy va serqirra an'alarini qayta tiklab, keng rivojlantirish, yoshlarning bugungi kundagi ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishda yetarli darajada imkoniyatlar yaratish uchun folklor va etnografiya bo'yicha mutaxassislarim tayyorlash amaliy ahamiyatga egadir. Folklor va etnografiya yo'nalishi bo'yicha mutaxassislar tayyorlashning milliy negizi - xalqimizning ma'naviy qadriyatlarini yanada takomillashtirish, ommaning ijodiy iqtidorini o'stirish, yosh avlod ongiga mustaqillik mafkurasi g'oyalarini, milliy qadriyatlarni singdirishdan iborat. Chunki bunday mutaxassislar ajdodlarimiz ijodiy salohiyatining eng yaxshi an'alarini kelgusida ham davom ettirishni ta'minlashga o'z hissalarini qo'shmog'i kerak. Xalqimizning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-estetik va falsafiy qarashlarini o'ziga xos tarzda badiiy talqin qiluvchi xalq og'zaki ijodi folklorshunoslikning nodir manbalaridan hisoblanadi. Folklor asarlari ona diyorimizda yuksak madaniyatni bunyod etgan ulug' ajdodlarimizning turmush tarzi, orzu-intilishlari, urf-odat va marosimlari, an'analari-yu o'zbekona samimiyatini mukammal aks ettirganligi uchun ham qadrlidir. An'anaviy xalq ijodiyotining o'ziga xos xususiyatlarini chuqur biladigan, mustaqillik davri o'zbek folklorining taraqqiyot qonuniyatlarini teran anglaydigan xalqning ma'naviy ehtiyojlari va qiziqish doirasini yaxshi tushunadigan, havaskorlik ijodiyotini tashkil qilish, boshqarishning nazariy hamda amaliy jihatlarini to'la o'zlashtirgan malakali mutaxassislarni tayyorlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shu sababli ham mazkur sohaning ilmiy salohiyatini takomillashtirishda o'zbek bolalar folklorini to'plash, o'rganish va nashr qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

1-SEKTOR: O'ZBEK BOLALAR FOLKLORINING GENEZISI, RIVOJLANISHI VA ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

БОЛАЛАРНИ АВАЙЛОВЧИ МАРОСИМЛАР ФОЛЬКЛОРИ ТИЗИМИ ВА ТАРКИБИ

Дармоной Ўраева Саидахмедовна
Филология фанлари доктори, профессор

Ўзбек халқи жуда болажон ва болапарвар. Бу унинг болаларни авайловчи маросимлар фольклори шаклланишида ҳам ёрқин кўринади. Катталарнинг болаларни ардоқлаш, жисмонан ва маънан соғлом қилиб ўстириш, тарбиялаш учун яратилган фольклор намуналари бевосита улуғ ёшлилар билан кичкинтойлар оламининг уйғунлашувини таъминлашга хизмат қилиши жиҳатидан аҳамиятлидир. Бундай фольклор намуналари бутун бир тизим тарзида таркиб топганлиги билан эътиборни тортади.

Болаларни авайловчи маросимлар фольклорининг яратувчилари бўлган катталар болаларни эркалаш, овутиш, ухлатиш кўшиқлари қаторида эркаловчи мотивдаги расм-русум айтимларини ҳам ижод қилишганки, уларнинг аксарияти болаларнинг бешик даврига оид турли-туман маросимларда ижро этиладиган айтим-олқишлардан иборатдир.

Болаларни авайловчи дастлабки маросимлардан бири “беш кеча” бўлиб, уни, одатда, чақалоқ беш кунлик бўлганда ўтказишади. Бу маросим жараёнида, асосан, боланинг беш кунлик бўлгани қайд қилинади. Маросим жараёнида ғаламлиқ угра таоми, ис (бўғирсок) пиширилиб, кўшнilarга ҳам чиқарилади. Хаширдан узун-узун ва нозик қилиб кесилган тасмалар угра деб юритилади. Ушбу маросимга оид айтимлар О.Сафаров ҳамда М.Жўраевлар томонидан тўпланган ва нашр қилинган. [1; 2, 8]. Уларда бола “Бешдан ўтди, тошдан ўтди”, “Бешдан ўтди бу бача, Тошдан ўтди бу бача” дея алоҳида таъкидланади. Бу кунни чақалоқ атайин эски тегирмонхонадан, ўғил бола бўлса, чоли бор эски хонадондан, қиз бола кампир яшайдиган уйдан ўтказилган. Бу удумларга ишора беш кеча маросими кўшиқларида қуйидагича сақланган:

Бешдан ўтди, тошдан ўтди,
Эски тегирмондан ўтди,
Чориқ кечиб чўлдан ўтди,
Чориғин судраб кўлдан ўтди.
Чордевор ховлидан ўтди,
Чоли бор ховлидан ўтди.
Эндики ўлмайди бу бача. [2, 8-9].

Бола туғилгандан кейин беш кун ўтгач, етти хотин ўтириб болани онасига берганда ҳам махсус айтимлар ижро этишган. Уларнинг юқоридаги айтимлардан фарқи шундаки, булар бола тилидан ифода қилинган:

Бешдан ўтдим, тошдан ўтдим,
Пайғамбар ёшидан ўтдим. [2, 9].

“Беш кеча” айтимларида бола онасининг кўзмунчоғи ва ош пичоғи, жони экани, отасининг эса овунчоғи, қўш ва гўшт пичоғи, моли экани тавсифланади. Худо берган дурдона сифатида таъриф этилади.

Чақалоқ тўққиз кунлик бўлганда “Тўққиз кеча” маросими ўтказилади. Унинг ҳам ўз айтим кўшиқлари ёзиб олинган.

Тўққиздан ўтди бу бача,
Эндики ўлмас бу бача.
Боғларнинг ғўраси бача,
Болалар жўраси бу бача.
Шу уйнинг тўраси бу бача. [2, 10].

Кўшиқ давомида бола шамсу қамару ситора, яъни қуёшу ой ва юлдузга тенглаштирилади.

Шунингдек, бола илк бор чўмилтирилганда ҳам худди шундай авайловчи маросим уюштирилган. Бола ювинтирилган илк сув “намақоб” деб юритилади. Сабаби унга озгига туз солинади. Бунда болани қайси кун чўмилтирилаётгани ҳам эътиборга олинган. Масалан, наманганлик аёллар болани душанба куни чўмилтиришса: “Душанбада дўйса-дўйса бўлсин” деса, бухоролик аёллар “Душанба – икки ман гўшт” дейишган. Чоршанба куни бўлса: “Чоршанбада часа-часа бўлсин”; пайшанба куни: “Пайшанбада пайса-пайса бўлсин”, деб айтилган.

Бухорода “Сешанба – икки ман гўшт, Чоршанба – тўрт ман гўшт, Пайшанба – беш ман гўшт, Сув – лоғар, бача фарбех” дея чўмилтирилган.

Боланинг илк тиши одатда пастки жағида иккита олд тиш сифатида чиқади. Шунинг учун буни тавсифловчи айтимларда боланинг икки тиши дурга (оппоқ маржонга) ўхшатилади:

Баҳор келди, киш чикди,
Чақалоққа тиш чикди.
Боламга юмуш чикди,
Чақалоққа иш чикди.
Икки тишинга дур бўлай,
Қилган ишинга кул бўлай. [1, 54-55].

“Боланинг тиши чикди” демайдилар, балки “бола гуручи чикди” деб, кекса кампирларга ширгуруч пишириб берилади. Ёки қозонга маккажухори солиб, бодрок қилинади. Шундай қилинса, боланинг тишлари осон ёриб чиқади, деб фикр юритилган.

Болалар етти ёшга етганда тишлари тушиб, чиқа бошлаши маълум. Бу жараёнда болаларнинг тушган тиши “Арра тишимни ол, Болта тишимни бер!” деб томга улоқтирилади.

Бола биринчи марта мустақил ўтирганида, оёқ босганида (той-тойлаганида, янги кийим кийгизилганда, қизалоқларнинг сочини илк бор ювиб-тараганда, тирноғи биринчи марта олинганда, ўғил бола сочи илк бор олинганда шу расм-русумлар мазмунига мос айтим-олқишлар ижро қилиниши анъанага айланган. Масалан, кийим кийгизилганда шундай айтим айтилади:

Сан бир йиллик,
Ман минг йиллик.
Майли бир йилда тўзсин,
Эгаси мингга кирсин. [1, 56-57].

Кўринадик, ёш болага кийим кийгизилганда боланинг умри узоқ бўлиши, униб-ўсиши, бу кийимни кия-кия тўздириши, кийиб-йиртмақ насиб этиши истаги изҳор қилинади.

Бу каби удумлар жараёнида, албатта, бола шаънига атаб исириқ ҳам тутатилган ва жараён исириқ кўшиқлари билан боғлаб уюштирилган. Бундай айтимлар ижодкорлиги ва ижрочилигида оналар асосий ўринга эгаллиги боис улар “оналик фольклори” деб юритилган.

Бола бешикка биринчи марта боғланиши ҳам маросим кўринишида ташкил қилинади. Шу жараёнда чақалоқ бобо-бувиси, ота-онаси, амма-холаси, амакиси-тоғаси, умуман, қариндошларига таништирилганда “таништирув олқишлари” кайвони томонидан айтиб турилади. Бешик тўйи қирқ кунлик бўлган чақалоққа бағишлаб ўтказилган. Ушбу маросим Бухорода “гаворабандон” деб юритилади. Уни ўтказишнинг ўзига хос тартиби бор. Энг олдинда ёғоч оёққа миниб, қўлида қайроқ билан рақсга тушганлар, кейин карнай-сурнайчилар, улар ортидан бошларида совға-салом солинган дастурхонларни кўтарган аёллар ва янги бешикни елкалаган бешикбардор узун сафда тизилиб киз тушган хонадонга келадилар. Улар Бухорода “боркашлар” деб юритилади. Боркашларнинг юзларига ун суртиб кутиб оладилар. Бу билан чақалоқнинг бахти оппоқ бўлишига рамзий ишора

қилинади. Бола бешикка “қўр-қўр” удумидан сўнг солинади. Бунда қуйидаги айтим-олқиш айтилади:

–Қоч, қоч бабаси,
Келди эгаси.

“Бешик боласи, бек боласи таърифи билан чақалоқ сийланади.

Болаларни авайловчи маросимлардан яна бири хатна ёки суннат тўйи бўлиб, ўғил болалар учун ўтказилади. Бухорода “чукбурон”, “чупрон”, Сурхондарёда “гула”, Хоразмда “бак-бавак” деб юритилади. У, одатда, боланинг тоқ (уч, беш, етти ёки тўққиз) ёшида ташкил қилинади. Агар уни жуфт ёшда ўтказса, бахтсизлик келтиради деб ирим қилинган. Халқ ўртасида “қўлини ҳалоллаш (поклаш)” деб аталади. Бунда шундай мазмундаги қўшиқлар қуйланади:

Жаҳонда фарзанд аълодур,
Ато этувчи Оллоҳдур.
Болали уй – бозор, дерлар.

Боласиз уй – мазор, дерлар.

Суннат тўйида ижро этилувчи *хатна жари* махсус жанрни ташкил этади. Улар тўйга чорлаш вазифасини адо этади. Хатна жарлари мазмунини тўй эгасининг дошқозонлар курдиргани, семиз ва кўп қўй-моллар сўйдиргани, қимматбаҳо совға-саломлар эвазига кўпқари чоптирмоқчи экани ҳақидаги хабарлар ташкил қилади. Жар қўшиғи билан одамлар тўйга чорланади.

Хатна тўйи жараёнида Хоразмда “Олтин қовоқ”, Андижонда “Қулоқ чўзма”, Тошкентда “Бола маст” ёки “Маст бола”, Қашқадарёда “Бола қочди” каби кўнгилочар ўйинлар ҳам уюштирилган.

Самарқанднинг Булунғур ва Ургут туманларида, Сурхондарёнинг Бойсунида “Чорқарсак” ҳамда “Бешқарсак” деб аталуви ўйинлар хатна тўйининг кулминацион нуқтасини ташкил қилган. Унда тўй иштирокчилари махсус усулда қарсак чалишиб, айтилаётган лирик қўшиқларнинг нақоратларига жўр бўлиб туришган. Масалан, Бойсун атрофларида “Яллама-ёрим”, “Яқу-яқ”, “Ум-уфу” каби қўшиқлар мисраларининг мусикавий ижроси махсус усулда чалинадиган тўртқарсак усулига мосланган. Улар катта доира шаклида эркаклар иштирокида уюштирилган. Ички қатордагилар тиз чўкиб ўтириб олишган. Ўртага бир ёки икки йигит тушиб, чалинаётган қарсак оҳангига мос рақсга тушишган. “Яллама ёрим” қўшиғи чорқарсакнинг биринчи, “Яқу-яқ” иккинчи, “Ум-уфу, ум жақала” учинчи бўлимини ташкил қилади. Чорқарсак ўйинидан сўнг бешқарсак ўйини бошлаб юборилади. Бешқарсакда асосий байт яккахон томонидан, “Ҳа-ха, ҳо, ҳа-ха” нақорати эса кўпчилик томонидан айтилади. Чорқарсак ва бешқарсак ўйини пайтида болани хатна қилинган. Шу билан хатна тўйт тарқаган. Орадан 5-6 кун ўтгач, “тўшак йиғди” маросими ўтказилган. Суннат қилинган бола ҳам қирқ кунгача чиллалли ҳисобланиб, эҳтиёт қилинган. Унга оқ матодан лозим-қўйлак кийдирилган.

Умуман айтганда, хатна тўйи фольклори ҳам ўзига хос жанрий тизимга эга.

Бухорода болалар ўн икки ёшдан ўн уч ёшга қадам қўйганида “мучал тўйи” ўтказилади. Бундай тўйга эришиш бола туғилганидан бошлаб ният қилинади. Ушбу ният изҳори қуйидаги аллада ёрқин ифодасини топган:

Уч ёшингда тўйлар этиб беройин-ой, алла,
Ошлар айлаб элу халқни сийлойин-ой, алла.
Ўн уч ёшда мўлжал айлаб, алла-ё, алла,
Бошгинангга заррин салла ўрайин-ой, алла.

Мучал тўйининг ҳам ўз қўшиқлари мавжуд. Улардан бирини ёзиб олганмиз:

Саранжоми саришта,
Уйимизда фаришта.
Мучал ёшига кирибсиз,
Жонона аста-аста.
Юзга кириш илоҳим,

Мадад берсин оллоҳим.
Мучал ёшига кирибсиз,
Жонона аста-аста.

Халқимиз орасида тўй маросимларига алоқадор бундай олқиш руҳидаги қўшиқлар ҳамда соф олқишларнинг ажойиб намуналари учрайди. Уларнинг мазмунини тўйнинг характери белгилаб туради. Бешик тўйларида чақалоқ шарафига, суннат тўйларида тўйболага, қарата олқишлар айтилади. Масалан, тўйболага “Омин, тўйларга етиштирсин, тўйболанинг умри узоқ, тўрт мучаси соғ бўлсин, катта киши бўлиб юрсин, оллоҳу акбар” дея яхши истак билдирилади.

Ёш болалар учун айтиладиган олқишлар мазмунан кенглиги билан ажралиб туриши ва болаларга алоқадор турли маросимларнинг вербал қисми сифатида намоён бўлишини О.Сафаров батафсил таҳлил қилган. Уларнинг аксарияти шеърӣ кўринишдаги айтим-олқишлардан иборат бўлиб, чақалоққа узоқ умр, фаровон ризқ, бахтли келажак тилаш мақсадида ижро этилади. “Сарик тишлик бўлсин, оқ сочлик бўлсин, умри узун, ризқи бутун бўлсин” дея ният билдиради. Хуллас, инсон ўзининг муайян фаолиятининг бошланишида ҳам, якун топишида ҳам олқиш айтади.

Афсуски, ижтимоий-маданий тараққиёт туфайли болаларни авайловчи маросимлар сўна бошлаши натижасида уларга алоқадор фольклор намуналари ҳам унутилмоқда. Лекин уларнинг маълум қисми халқ анъаналарининг поэтик узви сифатида ҳамон яшамокда. Уларни асраб-авайлаш ижтимоий-руҳий эҳтиёжга айланмоқда.

Адабиётлар:

1. Бойчечак. Болалар фольклори, меҳнат қўшиқлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, К.Очилов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
2. Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Нашрга тайёрловчи М.Жўраев. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 160.
3. Сафаров О. Айтим-олқишлар // Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари. – Т.: Фан, 1983. – Б.33-49.

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА ДИСПОЗИЦИЯ ВА КОМПОЗИЦИЯНИ БЕЛГИЛАШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Д.З.Ражабов

Филология фанлари доктори, профессор

Аннотация: халқ қўшиқлари композицияси лирик ижод принципларига асосланган, аввало, лирик қаҳрамон туйғуларини юзага чиқаришга қаратилган, шу орқали муайян гоёвий-бадий мақсадни ифодалаш учун бирор-бир вазнга (кўпинча бармоқ ёки арузга) солинган, қофияли ё қофиясиз мисралардан, реал ёхуд рамзий образлардан, турли поэтик такрор, тасвир ва ифода воситаларидан таркиб топган шеърӣ композиция типларидан биридир.

Калит сўзлар: фольклор, бадий асар, сўз бирикмаси, достон, эртақ, афсона, ривоят, латифа, лоф, аския.

Аннотация: композиция народных песен строится на принципах лирического творчества, прежде всего она направлена на выявление чувств лирического героя, выражая тем самым определенную идейно-художественную цель, из рифмованных или нерифмованных стихов, реальные или символические образы, — один из видов поэтической композиции, состоящий из различных поэтических повторов, образов и средств выразительности.

Ключевые слова: фольклор, художественное произведение, словосочетание, эпос, сказка, легенда, повествование, анекдот, лоф, аския.

Abstract: the composition of folk songs is built on the principles of lyrical creativity, first of all, it is aimed at identifying the feelings of the lyrical hero, thereby expressing a certain ideological and artistic goal, from rhymed or unrhymed verses, real or symbolic images - one of the types of poetic composition consisting of various poetic repetitions, images and means of expression.

Key words: folklore, work of art, phrase, epic, fairy tale, legend, narration, anecdote, lof, askia.

Ҳаёт материалини (диспозицияни) бадий асарга (композицияга) айлантириш зарурияти билан юзага келган поэтик шакллардан бири – бу кўшиқ. Унда диспозицияни композицияга айлантирувчи эса кўшиқчи. Адабиётшунос Д.Қуროнов воқеликнинг бадий моделини яратиш, ҳаёт материали (диспозиция)ни бадий асар (композиция)га айлантириш ижодкорнинг истеъдоди, туғма имкониятлари билан белгиланишини эътироф этади.¹

Фольклор асарлари оғзаки яратилиб, оғзаки яшаб келгани, идеаллилик, яъни бадий тафаккур ҳосиласи, моддий вужудга эга бўлмаган фикрлар тўплами бўлгани сабабли, уларга нисбатан композиция тушунчасини қўллаш сал ғалатидай туюлади. Чунки композиция кўз кўриб, қўл ушлайдиган нарсаларда ёрқин кузатилади. Шундай экан, яшаш шакли оғзакилик бўлган фольклор асарларининг² композициясини даъво қилиш ўз-ўзидан баҳсли экани сезилади. Бу жиҳатдан уларни грамматиканинг морфология қисмида ўрганиладиган мавҳум отларга қиёслаш мумкин. Зеро, «морфология» морфо – шакл, логия – таълимот» дегани бўлиб, тилшуносликка алоқадор бу бўлимда аслида шаклга даъвогарлик қила оладиган ҳодисалар ўрганилади. Шу доирага кирадиган мавҳум отлар эса кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмаса-да, инсон онгу тафаккури орқали англаш мумкин бўлган ҳодиса-ҳолатларни атаб келувчи, от шаклига даъвогар луғавий бирликлардан биридир. Худди мавҳум отлар сингари фольклор асарлари ҳам кўз кўрадиган эмас, фақат айтиладиган, куйланадиган, ижро қилинадиган, тингланадиган, англашиладиган ҳодисалар бўлса-да, ўзига хос композицияга эгалик даъвосини қилади.

Тўғри, адабиётимизда аниқ ижодкор томонидан яратилган ва теригами («Авесто» каби), тошгами («Ўрхун-Энасой» ёдгрликлари сингари) ёхуд қоғозгами («Ирк битиги», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк», «Юсуф хос Ҳожибнинг Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» ва бошқалар) ёзилган асарларнинг қандай кўринишга эгаллиги, шаклу шамойили аниқ кўриниб, билиниб туради. Лекин ёзувда акс этмаган, фақат оғзаки айтилган фольклор асарига шакл белгилаш, композициясини аниқлаштиришга уриниш шу жиҳатдан ўзига хос тамойиллар белгиланишини тақозо этиши аёнлашади.

Айтиш мумкинки, **товуш ва сўз, сўз бирикмаси ва гап каби тил ҳамда нутқ бирликлари орқали ифода топувчи, улар воситасида муайян маъно-мазмун англатувчи фольклор асарларининг** композицияси ҳақида ҳам бемалол гапириш ўринли бўлади.

Зеро, тилнинг фонетик ва лексик ҳодисалари бадий матндаги образлар учун шакл, образлар аини пайтда тилга нисбатан мазмун бўлиб келишини инкор этиб бўлмайди. Адабиётшунослик назариясида белгилаб кўрсатилганидек, «образ бадий мазмунни ифодалаш шакли»дир. Аммо адабиётшунос С.Мелиев таъкидлаганидек: «Бадий образлар, умуман, бадий воқелик муайян давр ва унда яшаётган одамларни акс эттирса-да, амалда у тил воситасида яралган бевужуд реалликдан бошқа нарса эмас. Бадий асар идеал реаллик сифатида ҳеч қандай моддий вужудга эга эмас. Ҳарфий белгилардан иборат, қоғоздаги сўзларни, китоб ҳолидаги асарни моддий вужуд деб бўлмайди, албатта. Бу – асар

¹Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – B.112. (224 b.)

² Safarov O. O`zbek xalq og`zaki ijodi. Darslik. – T.: Musiqachi, 2010. – B.12.

борлигининг ташқи, зоҳирий кўриниши, холос. Бадий асар ўқилиш жараёнида ўқиётган субъект онгида ҳақиқий маънода вужудга келади. Лекин бу ҳам моддий вужуд эмас, идеал вужуд, яъни кўз билан кўриб, қўл билан тутиб бўлмайдиган, фақат тасаввурда яшайдиган ҳаёлий вужуд, юқорида айтилганидек, идеал ёки нореал реалликдир».¹

Фольклор асарлари – ҳар бир халқ ижтимоий-маданий ҳаётидаги, турмуш воқелигидаги мавжудликлардан биридир. Мавжудликлар эса шакл (композиция) даввосини қила олади. Негаки, ҳар бир мавжудлик ўз ташқи кўриниши (шакли)га ва шу шакл орқали англашилладиган моҳияти (мазмун)ига эга бўлади.

Фольклор асарлари аجدодларимиз тарихи, ижтимоий-маданий турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, келажак ҳақидаги ўй-орзуларини воқелик сифатида (нарс ҳарактерида) идрок қилишимизда муҳим аҳамиятга молик абстракция бўлиб, бевосита кўра олмасак-да, ҳис қилиб, англай оладиган предметдир. Шунинг учун улар бемалол фольклоршуносликнинг ўрганиш предмети даражасига кўтарила олган.

Демак, фольклор асарлари яхлит бир нарсада (достондами, эртақдами, афсонадами, ривоятдами, қўшиқдами, мақолдами, топишмоқдами ва ҳоказо) мавжуд бўлиб, ўз мавжудлигини мазмун ва шаклда намоён этади. Масалан, «Ёр-ёр» қўшиғи деганимизда, қаршимизда ҳеч нарс намоён бўлмаса-да, онгу тафаккуримизда, ҳаёлу ўйимизда, ақлу шууримизда дарҳол «ўзбек никоҳ тўйларида келинни куёвниқига узатишда куйланадиган халқ қўшиғи, асосан, тўрт қаторлик бандларнинг ҳар икки мисрасини бир-бирига улаш учун қофияларидан сўнг «ёр-ёр» такрорини келтириш орқали чўзиқ оҳангда куйланадиган оғзаки шеър шакли» деган тушунча зоҳирланади. Натижада, «ёр-ёр»га хос ташқи кўриниш тасаввури онгимизда пайдо бўлади. Шу тариқа «ёр-ёр» шакли ва мазмуни диалектикаси ҳам англашилади. Кўринадики, нарс-ҳодиса мазмуни муайян шаклдагина реаллашади, мавжуд бўла олади.

Фольклор асарлари оғзаки ҳодисалар эса-да, уларнинг муайян шаклга эғалигини яна шу билан исботлаш мумкинки, айтайлик, «ёр-ёр»ни «пароканда қилиш», яъни уни ички қисмларга (банд, мисра, қофия, радиф қисмларига) ажратиб юбориш мумкин. Чунки фалсафий билимларга таяниб айтадиган бўлсак, ҳар қандай бутунлик қисмлардан ташкил топгани сингари, ҳар қандай қисмлар бутунликни тасаввурда жонлантира олиши сир эмас.

Фольклор асарларининг муайян шаклга эғалигини, аввало, уларнинг мазмун-мундарижаси белгилаб туради. Қайсики, мазмун ҳамиша муайян шаклда яшайди, шаклсиз мазмун ва мазмунсиз шакл бўлмайди.

Фольклор асарлари авлоддан-авлодга ўтар экан, ҳар бир авлод унда ўзи яшаган давр воқеликларини акс эттиргани кузатилади. Шундан келиб чиқиб, фольклорда мазмун ўзгариб, янгиланиб боргани намоён бўлади, лекин мазмун ўзгарган эса-да, уларда шакл консерватив, ўзгарувчанликка у қадар мойил бўлмагани кўзга ташланади.

Фольклордаги достон, эртақ, афсона, ривоят, латифа, лоф, аския ва бошқа жанрлар каби қўшиқ ҳам бадий шакллардан бири. Унинг тўй қўшиғи, аза қўшиғи, мавсумий қўшиқ, меҳнат қўшиғи, болалар қўшиғи, маросим қўшиғи ва ҳоказо тарзидаги аниқловчилар билан ифодаланишида нафақат мазмун, балки шакл параметрлари ҳам ўзгариб бориши англашилади. Шундай бўлса-да, барибир уларнинг ҳар бирида қўшиққа хос асосий шакл кўрсаткичлари: банд, мисра, қофия, баъзан радиф сингари аломатлар сақланиб туради.

Фольклор асарлари бошқа бадий асарлар янглиғ шакл ва мазмуннинг яхлит поэтик бирлигидан ташкил топади. Уларда бадий шакл ва бадий мазмун мужассамлигини кўрсатиб турувчи ўзига хос белгилар мавжуд. Ҳатто, бу белгилардан аксарияти ўзгарувчанлик хусусиятига эга эмаслиги билан эътиборни тартади. Масалан, биргина соғим қўшиқлари мисолида буни далиллайдиган бўлсак, «хўш-хўш» такрори сигир соғишда куйланадиган қўшиқ турини «турей-турей» такрори орқали ижро қилинадиган қўй соғиш жараёни қўшиқларидан фарқлашга хизмат кўрсатади ва бу такрорлар шу туркумга алоқадор қўшиқларнинг ўзгармас шаклий белгиси ҳисобланади.

¹ Мелиев С. Структурализм ва структур таҳлил ҳақида. – Ўзбек тили ва адабиёти. – 2008. – № 2. – Б. 13.

Ҳар бир жанрдаги фольклор асари ўзига хос яхлит бир бутунлик – бадий асар экан, поэтик шакл намунаси ҳамдир. Унда муайян бир даврдаги ижтимоий ҳаёт воқеалиги ҳақидаги халқ ҳукми бадий концепция тарзида идрок этилган ва шакллантирилган бўлади.

Ҳар бир фольклор жанридаги асар мазмуни ўзича оригиналдир. Тўғри, фольклорда вариантда яратилган асарлар ҳам бор. Барибир вариантдаги фольклор асарлари ўзича мустақил бўлиб, шеригини (вариантини) инкор этмаган ҳолда ҳар бири мустақил яшайверади. Масалан, 1-вариантда:

*Шалдур-шулдур қамишга,
Сирғам тушди, ёр-ёр.
Синалмаган йигитга,
Ишқим тушди, ёр-ёр.¹*

2-вариантда:

*Шилдир-шилдир қамишго,
Сирғам тушди, ёр-ёр.
Синоммогон жигитга,
Синглим тушди, ёр-ёр.²*

«Ёр-ёр» жанри фольклордаги мустақил бадий шакл типларидан бири бўлиб, ўзининг асосий шаклий хусусиятларини сақлаган ҳолда узоқ вақтлардан бери мавжуд. Унга хос шаклий-композицион хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

- 1) Ҳамд ва наът.
- 2) Ёр-ёрларнинг куйланиш тарихи баёни.
- 3) Келин тилидан айтиладиган ёр-ёрлар.
- 4) Дугона тилидан айтиладиган ёр-ёрлар.
- 5) Янга тилидан айтиладиган ёр-ёрлар.
- 6) Ёр-ёр хотимаси.

Айни шу шакл доирасида минглаб ёр-ёрлар яратилган ва уларнинг намуналари ҳозиргача «Ўзбек халқ кўшиқлари» (1959), «Оқ олма, қизил олма» (1965), «Гулёр», «Остонаси тиллодан» (1992), «Тафаккур чечаклари» (1992), «Асрларга тенгдош кўшиқлар» (1992), «Тўй муборак, ёр-ёр» (2000), «Ой олдида бир юлдуз» (2000), «Сарчашмадан томган инжулар» (2007), «Ёр-ёрлар» (2009), «Ўзбегим ёр-ёрлари» (2009), «Бухор элда гул сайли» (2010) каби қатор тўпламларда чоп этилган. Албатта, халқимиз томонидан яратилган бу каби фольклор намуналарини териб ва санаб, саноғига етиб бўлмайди.

Оғзаки ижод жонли жараён бўлгани ҳолатида ёр-ёрларнинг ҳам янгидан-янги намуналари яратилаверишини инкор этиш қийин. Бу жанрда унга хос муайян шаклий ва мазмуний ўзига хосликлар орқали унинг янги намуналари ана шу муҳим белгиларини сақлаган ҳолатда яратилаверади.

Шакл ва мазмун бир-бирига ўтгани деярли ҳар бир кўшиқ тури мисолида кузатилади. Чунки ҳар бир халқ кўшиғининг алоҳида тури ўзига хос яхлит поэтик бутунлик – шеърый бир тизим сифатида намоён бўлади. Буни унинг структуравий бўлаклардан ташкил топгани кўрсатиб туради.

Мазмуннинг шаклга ўтиш ҳодисаси генетик асосга эгадир. Буни фольклордаги каби муайян турғунликда шаклланиб улгурган халқ кўшиқлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, «ёр-ёр» жанри мисолида фикримизни давом эттирадиган бўлсак, у дастлаб пайдо бўлганида мазмун ҳодисаси бўлганини инкор қилиб бўлмайди. Негаки, бу типдаги халқ кўшиқлари бир ёрни (маъшуқа-қизни) иккинчи ёр (ошиқ) ёнига узатиш, кузатиб бориш мақсади ва эҳтиёжи билан яратилган. Шу маънода унинг мазмун ҳодисаси бўлганлиги англашилади. Қолаверса, жанр учун танланган истилоҳ «ёр-ёр» сўзининг ёнма-ён ҳолда такроран келтирилиши ҳам луғавий маъноси жиҳатидан буни шундай асослаш ва изоҳлаш учун имкон бера олади.

¹ Ўзбегим ёр-ёрлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи С.Мирзаева. – Андижон, 2009. – Б.10.

² Тўхлиев Б., Шералиев Э., Аликулова Ҳ. Ўзбек халқ кўшиқлари. Ёр-ёрлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б.6-7.

Дарҳақиқат, «ёр-ёр» такрор сўзининг лексик (аташ) маъносидан келиб чиқиб изоҳланса, ёр – севишган тушунчасини мазмунан англатади. Иккита севишган эса «ёр ва ёр» ҳисобланади. Демак, «ёр-ёр» такрори шуниси билан ўз мазмунига мос ва мувофиқ халқ кўшиқ тури учун ном даражасига кўтарилган ҳамда шу шакл ва мазмунга эга бўлган ҳодиса – турғун бир шеърий жанрга айланган, дейиш мумкин.

Маълумки, шаклни бадиият, мазмунни ғоявийлик белгилайди. Фольклор жанрлари ўз шаклининг нисбий мустақиллиги, муқимлашганлиги, муайян мазмун ва шаклга эга бўлиб қолгани билан эътиборни тортади. Аммо улардаги шакл белгиларини ўша жанр бадииятининг бош мезони сифатида қараш тўғри бўлмайди. Масалан, «ёр-ёр»даги «ёр-ёр» такрори шу жанрнинг асосий шаклий белгиси бўлса-да, у барибир мазкур типдаги шеърий асарлар бадииятининг бош мезони бўлолмайди. **Бундай қараш формализмга, яъни бадииятнинг шаклда кўришга, бирёқламаликка олиб келади.**

Ҳар бир жанр намунаси алоҳида асар сифатида тан олинар экан, албатта, унга хос бадиий шакл белгиларига эътибор қаратиш талаб қилинади. Бадиий шакл белгиларига эса қуйидагилар хосдир:

- а) бадиий тил;
- б) бадиий услуб;
- с) шеър тузилиши (шеър композицияси);
- д) ритм ва метрика;
- е) сюжет қурилиши (агар воқеабандликка эга бўлса) ва ҳ.к.

Шуларни англаган ҳолда, фольклордаги кўшиқ жанрини, аввало, унинг табиатидан келиб чиқиб, шакл ва мазмун жиҳатларини диалектик жиҳатдан бирликда олиб текширишни зарур ҳисоблаймиз. Гарчи, бунда кўшиқ композициясига асосий эътибор қаратилаётган эса-да, кўпроқ унинг мазмунни уюштириш ва ифодалаш, таъсирдорлиги-ю бадиий жозибасини оширишдаги аҳамиятини очишга диққат тортилади. Табиийки, бунда кўшиқ мазмуни ҳам эътибордан четда қолмайди ва унинг шаклга қай даражада мувофиқлиги назардан қочирилмайди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, фольклордаги жанрлар дастлаб мазмун ҳодисаси сифатида пайдо бўлган ва кейин муайян жанр, яъни бадиий шакл типи сифатида қарор топган.

Халқ кўшиқларининг шакл хусусиятларига қисқалик, аниқлик ва лўндалик, баъзан сюжетлилиқ мансубдир. Маросимлар билан боғлиқ кўшиқларда шаклий хусусиятлар муқимлашиб боргани англашилади.

Халқ кўшиқлари таҳлилга тортилганда, биринчи навбатда, унда ифодаланган умуминсоний қадриятларга (демак, кўшиқ мазмунига) назар солинади. Ундан сўнг шу мазмуннинг қандай шаклда ифодалангани кузатилади. Мана шу тарика халқ кўшиғида мазмун ва шакл мувофиқлиги тенг эътиборда тутилиб, кўшиқ матни яхлит поэтик бутунлик – шеърий тизим сифатида баҳоланади.

Таърифлаб айтганда, халқ кўшиқлари композицияси лирик ижод принципларига асосланган, аввало, лирик қаҳрамон туйғуларини юзага чиқаришга қаратилган, шу орқали муайян ғоявий-бадиий мақсадни ифодалаш учун бирор-бир вазнга (кўпинча бармоқ ёки арузга) солинган, қофияли ё қофиясиз мисралардан, реал ёхуд рамзий образлардан, турли поэтик такрор, тасвир ва ифода воситаларидан таркиб топган шеърий композиция типларидан биридир.

Адабиётлар:

1. Бойчечак. Болалар фольклори, меҳнат кўшиқлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, К.Очилов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

2. Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. Нашрга тайёрловчи М.Жўраев. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 160.

3. Сафаров О. Айтим-олқишлар // Болаларни эркаловчи ўзбек халқ кўшиқлари. – Т.: Фан, 1983. – Б.33-49.

Қаҳрамон Раҳимбоевич Тўхсанов
Филология факултети декани, ф.ф.д.(DSc),

Алижон Рўзикулович Ҳамроев
Бошланғич таълим кафедраси мудири, п.ф.д.(DSc)

Аннотация: мақолада Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий” манзумасида юздан зиёдроқ халқ ҳикоялари ва ривоятларига мурожаат қилган. Ҳар кунлик мулоқотлар, суҳбатлар, учрашувлар жараёнида, кунлик ҳаётда учрайдиган турли воқеаларни айтиб, аниқ лўнда хулосалар чиқариб, бошқаларга мерос қолдирган. Шу йўл билан ёшларни тарбиялаб, уларни турли нохушликлардан сақлаган.

Калим сўзлар: Маснавийи маънавий, ҳикоялар, ривоят, адабиёт, заковат, инсон.

Аннотация: В статье Джалалуддин Румий упомянул более сотни народных сказаний и повествований в поэме «Маснави Манавий». В ходе ежедневных диалогов, бесед и встреч он рассказывал о различных событиях повседневной жизни, делал ясные выводы и оставлял наследие другим. Таким образом он воспитывал молодых людей и защищал их от разных неприятностей.

Ключевые слова: Маснавия духовная, рассказы, повествование, литература, интеллект, человек.

Abstract: In the article, Jalaluddin Rumi mentioned more than a hundred folk tales and narratives in the poem “Masnavi Manaviy”. Through daily dialogues, conversations and meetings, he narrated various events of daily life, drew clear conclusions and left a legacy for others. In this way he raised young people and protected them from various troubles.

Key words: Spiritual Masnaviya, stories, narration, literature, intelligence, person.

Халқ ҳаёти давомида кўп бахтли ва бахтсиз лаҳзаларни бошдан кечиради. Шу боис, улар ҳар кунлик мулоқотлар, суҳбатлар, учрашувлар жараёнида, кунлик ҳаётда учрайдиган турли воқеаларни айтиб, аниқ лўнда хулосалар чиқариб, бошқаларга мерос қолдирган. Шу йўл билан ёшларни тарбиялаб, уларни турли нохушликлардан сақлаган. Олиб борилган тадқиқотлардан аён бўлдики, Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий” манзумасида юздан зиёдроқ халқ ҳикоялари ва ривоятларига мурожаат қилган. Биз бу кичгина тадқиқотимизга имконият даражасида айрим ҳикояларни назардан ўтказишни мақсад қилдик.

Барча мавжудотга Оллоҳ бир мартагина ҳаёт беради. Улар эса, албатта, ўлим шарбатини ичади. Адабиёт, хусусан, бадий адабиёт кишилар қалбига баъзан хузур-ҳаловат олиб кирса, баъзан қайси бир қулоғи қар, кўзи кўрни тарбиялайди. Ҳаёт хурсандчилик ва ғамдан тўла. Атрофни турмуш ҳикматлари ўраб олган. Кимгадир ақлу заковат, илму маърифат бериб бошини силаган бўлса, кимнидир булардан маҳрум қилган. Лекин бизнингча, Парвардигори олам барча бандаларини бир хил яратган. Уларнинг бахтли, ё бахтсиз умр кечиришлари ўзларига ва ҳаракатларига боғлиқдир.

Ўзликни англаш, ўзни бошқариш, ўзи билан ўзи олишиши инсонни мукаммаликка олиб боради. Бу учун одамизод ҳам жисман, ҳам руҳан соғлом бўлиши керак. Чунки инсон баъзан ўзини тушунмайди, ички олами билан ташқи олами мувофиқ келмайди, ёки турли ўй-хаёллар кишини безовта қилаверади. Шунда инсон қайси иш тўғри ва қайсиси нотўғри билмасдан қолади. Натижада икки йўл оралиғида қийналиб руҳан эзилади. Жалолиддин Румий инсонларнинг ички кечинмаларини яхши ўзлаштирганлиги боис “Маснавий”да турли ривоятлар орқали одамлар ўзлигини англаш йўл- йўриқларини юксак бадий маҳорат билан ифодалайди. Қуйидаги “Жуҳо ва отасининг тобути олдида тушиб йиғлаган бола кассаси” ривояти шундай мавзуларни қамраб олган. “Кунлардан бир куни Жуҳо исмли йигитча ўз отаси билан йўлга кетар эди, шу дам одамлар тобут кўтариб кетаётганларини кўриб қолади. Бир йигит отасининг тобути олдида йиғлаб, фиғон чекар эди. Вой отам сени

қайга элтгайлар, биламан гўр деган бир жойга элтгайлар. Лаҳад шундай хужрадирки, ниҳоят тору захдир, у ерда ҳеч қандай бўрёю наMAT йўқдир. Ҳатто шунча қоронғу кечалари ҳам чароғ йўқ, кундуз эса ейишга нон йўқ, тузу таомдан умуман гапирмасак ҳам бўлади. Унда эшик ҳам йўқ, чиқишга эса йўл ҳам йўқ. Қўшнидан ному нишон йўқдир, шунингдек биров паноҳга ҳам олмайди. Сени яхши кўрадиганлар қанча севиниб кўзларингни ўпар эдилар, энди эса у тийра зиндон ичига қолгай. Ул шундай хонадирки, тору танг бўлиши билан бирга қоп-қоронғудир. Шу боис, юзингда ранг қолмагай. Ул жойни йиғлаб кўз ёш тўкиб тавсиф этар эди”. Бу тавсифни эшитган Жуҳо отасига қараб эй ота, ул йигитнинг ноласидан билдим мен, бу инсонни бизнинг уйга элтишар. Отаси Жуҳога қараб жаҳл билан нодонлик қилмагин, деди. Лек Жуҳо сўзини давом эттириб, ота тинглагил, йигит йиғлаб айтган барча аломатлар, бизнинг уйимиздаги ҳолат билан бир хилдир. Уйимизда палосу чароғ, таом, кириш учун эшик ва бош узра том ҳам йўқлиги, шундан далолат беради”. Адиб ривоятнинг шу ерига келиб мавзуга бошқача изоҳ беришга ўтади.

Бор вале инсонда ҳам бул белгилар,
Кўр, сўқирларга кўринмайдир улар.

Румий ривоятнинг хулоса қисмида ўқувчини ҳикояни ташқи маносига эмас, балки унинг ички маъносига кўпроқ эътибор беришга чорлайди. Моддий олам хароб бўлса, маънавий жиҳатдан соғлом киши меҳнати орқали кўп муваффақиятларга эришиши мумкин. Аммо тан олами қашшоқ бўлса, унда инсон нима қилади? Деган саволни қўяди адиб. Ақл-заковат бўлмаса, маърифатдан узоқ бўлса, вужудини ҳаром-ҳариш эгаллаган бўлса, ҳавас ўрнида ҳасад, эзгулик ўрнини кўполлик, муҳаббат ўрнини нафрат, меҳр ўрнини меҳрсизлик эгалласа, у вужуднинг аҳволи не кечади? Жуҳо айтган уй аслида реалми, ё шунчаки бир ўхшатишми? Ҳазрат Румий бу саволларга юксак маҳорат билан жавоб беради. Ўйда палос, чароғ, таом, эшик ва бош узра том бўлмаслиги мумкин. Лекин ачинарли ҳолат бу эмас, балки бу инсонларнинг маънавиятсизлиги ва ўзига бўлган эътиборсизлигидир. Адибнинг фикрича, инсонларнинг нафақат моддий жиҳатдан уйлари хароб, балки уларнинг ўзида ҳам кўрлик ва сўқирлик хислатлари бор.

Дил уйи ҳам нурсиз ўлгай, беziё,
Кирмаса гар офтоби кибриё.

Қалб инсон танасининг энг олий неъматидир. Агар унга бирон зиён етса, бутун тана хароб бўлади. Агар дил соғлом бўлса, бутун жисм яйрайди. Бу уйда палос, чароғ, таом, эшик ва том бор дегани. Шу боис, тан хонаси асло вайрон бўлмаслиги лозим, акс ҳолда аҳволингиз Жуҳога ўхшаб қолади деб, адиб таълим беради, маърифатли кишилар эса ундан тўғри ибрат олади. Шу боис, шоир “дил уйи ҳам нурсиз ўлгай, агар унга офтобнинг нури кирмас” деди.

Тангу тордир, ўйлаким, жони жухуд,
Билмагай ул завқи султони вадуд.

Зикна, ниҳоятда тор, ҳар бир ҳаракатдан иллат излайдиган кимсалар ҳаётда борлиги ҳам Румий назаридан четда қолмаган. Уйда барча нарса бор бўлса ҳам, яна нолийди, турмушидан норози бўлиб, нафақат ўзига, балки ўз аҳли хонадонини ҳам зериктириб қўяди.

Тушмагай бундоқ кўнгилга офтоб,
Эшиги кулфлоғу айвони хароб.

Натижада бундай нокасларнинг қалбига асло нур кирмагай, улар Жуҳо айтганидек барча зиёдан маҳрумдирлар. Адиб ўқувчини хушёрликка чорлайди ва уларнинг қалб эшиклари қулфдир, жисмларини залолат босиб кетган. Маърифатдан, ҳаёт лаззатларидан маҳрумдирлар деб уқтиради.

Нур зиё бўлмаган кўнгил ҳеч кимга керак эмас, сен ундай қалбдан воз кеч, чунки ундай кўнгилдан гўр яхшидир дейди, адиб. Дарҳақиқат, мутафаккир тўғри қайд этади, инсон бутун борлиқ ичида мукаррамдир, у асло шуни эсдан чиқармаслиги лозим. Шу боис, доим ўзини назорат қилиб, одамийлик оламига зарар етказмаслиги лозим.

Бўйла кўнгилдин сенга гўр яхшидир,

Ташла ул кўнгилни сен, тарк айлагил.

Айримлар айтадики, мен шунча молу дунё тўпладим, адиб бу мактовга йўқ сен фақат ахлат тўпладинг (Улки дер, мен молу давлат тўпладим, Деса бўлмай, мунча ахлат тўпладим Ҳикматлар, 75 бет) халос дейди. Шу боис, сен “тириклар наслидирсен” бу ақлу заковат соҳибсан дегани. Илму маърифат эгаси асло ҳаётини “тор гўрга” айлантирмайди, балки ҳалол меҳнат эвазига ҳаракат қилиб, икки дунё бахту саодатига мушарраф бўлади...

Сен тириклар наслидирсер, шўху шанг,

Сенга не ҳожат бу чўнқир, гўри танг?

Буюк мутафаккир талмеҳ санъатини қўллаш орқали Ҳазрати Инсон сен, Юсуфдек чиройлисен, ё унинг авлодисен, шу боис, жаҳолатдан чиқиб зиё томон отлан, шоядки ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлсангиз деб, маслаҳат беради. (Менимча, Юсуф кудукнинг ичида, уйдан узоқда яшаб саодатга эришганлиги назарда тутгандир).

Сен Юсуфдирсен магар, офтоб юзинг,

Чиқ қоронғу гўшадин, кўрсат ўзинг.

Кейинги мисрада шоир яна талмеҳ санъати орқали Юнус пайғамбар ҳаётига ишора қилади, у золимларнинг қўлидан қочиб, балиқ қорнида умр кечириб, Оллоҳнинг зикри билан машғул бўлиб саодатга эришган. (Бизнингча, Юнус ҳам уй-жойидан маҳрум бўлгандан сўнг, балиқ қорнида умр кечириб Парвардигорнинг ризолигини топганлиги назарга тутгандир шоир).

Юнусинг пишди балиқ қорнида чун,

Ҳаққа йиғлаб, тасбиҳ айтгони учун.

Буюк мутафаккир бу ҳикоя орқали нафақат инсон умргузаронлик қиладиган масканларни назарда тутган, балки, авалло, инсонларнинг танаси озор кўрмаслиги лозим. Вужудида даъвосиз дард пайдо бўлмаслиги лозим. Унинг ақлу заковати, билим маърифатига, меҳру оқибатига, рухий олами озор кўрмаслиги лозим. Маънавий оламдан бой бўлиш, буюкликдан далолат. Агар маънавият ўрнини жаҳолат, маърифатсизлик эгалласа, ул одам қашшоқдир. Уйда ҳеч нимаси йўқ, Жуҳодек йиғлаб юради. Бундай образлар “Маснавий”да кўп учрайди, булар ибратхона вазифасини ўтайди.

Ҳужра деб шоир инсон танасини назарда тутган. Ким ҳаётда торлик қилиб, зикналик билан умр кечиради, билимсиз ва ишёқмас. Зах деганда тозаликни билмайдиган, кийими кир инсонни назарда тутгандир шоир. Меҳнат-машаққат тортмаган одамнинг либосларини бир кўз ўнгизга келтиринг.

Дунё кимнинг кўз ўнгида қоронғу кўринади? Зиёдан йироқлашган кимсанинг кўз ўнги доим қоронғудир. Кечалари мутолаа билан шуғулланмаган кимсани ҳаёти зулматга ўхшайди. Кундузи меҳнат қилмаган, ё ҳаракатда бўлмаган кимса қаердан ризқ топади. Нони бўлмайда, албатта. Ҳаётинг ширин ва мазмунли ўтсин, дейди доно халқимиз, “тузу таом” кечирадиган ҳаётимиз эмасми? Доно халқимиз бу йигит ҳаёт йўлини йўқотган, шу ҳаёт деган хонада тўғри яшаш учун тўғри йўл танлаш мумкинми, албатта, мумкин. Яна халқимиз бирон кун бахт эшиги топилар дейди. Бу ҳазрат Румий назарда тутган йўл билан эшик эмасми? Булардан ташқари шоир мажозий маънода ўлдинги бутун молу давлатсиз у дунёга борасан, деган бўлса ҳам, ажаб эмас. Иккинчидан, қанча молу дунё соҳиби бўлсанг ҳам, қуруқ қўл билан кетасан. Учинчидан, адиб шу ривоят орқали инсонларга охиратни эслатган бўлиши ҳам мумкин. Чунки Оллоҳ Инсонлардан қабрда ҳам, охиратда ҳам моддий оламни сўрамайди, балки илмига амал қилганлиги ва эзгу ишларини сўрайди. Хулоса, буюк мутафаккирлар айтганларидек, маърифатли, билимли ва комил инсон ҳеч қачон бирон нарсага муҳтож бўлмайди, қашшоқлик ҳам ўзини англаганлардан қочади. Шоир хулосалари бизнингча, биринчидан, тан хонасини бузмаслик, иккинчидан, кўнгил хонасини обод этиш лозим, учинчидан, бу ўткинчи дунёга кўп хирс қуймаслик. Молу дунё деб маънавий оламни хароб этмаслик керак.

Адабиётлар

1. Тўхсанов Қ. “Маснавийи маънавий” асари ўзбекча таржималарининг қиёсий

тадкиқи. Монография. – Globe Edit, 2021. – 265 бет.

2. Балхй, Мавлоно Чалолиддин Муҳаммад. Маснавийи маънавӣ. Бар асоси матни Р.Никольсон ва муқобила бо нусхаҳои дигар. – Техрон: Замон, 2001. С. – 728.

3. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Т.: MERIYUS XHMK, 2010. – Б. 864.

4. Ш. Шомухаммедов Таржима санъати. Мақолалар тўплами. – Т.: 1973. – Б. 44.

5. Тўхсанов Қ. “Маснавийи маънавий” – ўзбек тилида. Монография. Globe Edit, 2020. – 237 б. (14,8 б.т.)

6. Tukhsanov, K. R Comparative analysis of “Masnaviyi ma’naviy” translations. Монография. Globe Edit, 2021. – 121 б. (7,2 б.т.)

XX ASR O‘ZBEK SHE’RIYATIDA ALLA STILIZATSIYASI

Sharipova Laylo Frunzeyevna,
Buxoro davlat universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori v.b., f.f.d.

Annotatsiya: alla bolalar folkloriga daxldor janr bo‘lib, yozma she‘riyatga ham stilizatsiya qilindi. Adabiy allalar XX asrning ikkinchi yarmida taraqqiy topdi. Bu allalar muallifi aniqligi bilan xalq maqollaridan farq qiladi. Maqolada shu haqda fikr boradi.

Kalit so‘zlar: janr, alla, bolalar folklori, stilizatsiya, adabiy alla, obraz, xalq qo‘shig‘i.

Аннотация: алла – жанр, относящийся к детскому фольклору и стилизованный под письменную поэзию. Литературное искусство процветало во второй половине 20 века. От народных пословиц она отличается точностью своего автора. В статье об этом говорится.

Ключевые слова: жанр, алла, детский фольклор, стилизация, литературная алла, образ, народная песня.

Abstract: alla is a genre related to children's folklore and stylized as written poetry. The literary arts flourished in the second half of the 20th century. It differs from folk proverbs in the accuracy of its author. The article talks about this.

Key words: genre, alla, children's folklore, stylization, literary alla, image, folk song.

Adabiyotning ibtidosi - folklor. Adabiyotshunoslarning bir guruhi xalq og‘zaki ijodining ilk janri sifatida yig‘i-yo‘qlovni aytsa, ikkinchi bir guruhi dastlabki janr sifatida allani e‘tirof etadi. Ikki fikrda ham mantiq bor. Demakki, alla - folklorning eng qadimgi janrlaridan biri. Asosan, onalar, vaziyat talab qilganda buvilar, opalar yoki bolani uxlatuvchi istagan kishi ijro qilishi mumkin bo‘lgan qo‘shiq alladir. Folklorshunos olim, ustoz O.Safarov turli manbalarni o‘rganib, o‘zbeklarda alla deb ataluvchi janr qoraqalpoqlarda “heyra-heyra”, ozarbayjonlarda “lay-lay”, turklarda “ninni”, turkmanlarda “huvdilar”, tatarlarda “alli-balli”, forslarda “lolo”, ruslarda “bayki” yoki “bayushki”, nemislarda “wiegelied”, fransuzlarda “bekceuse” deb yuritilishini qayd qiladi. Bu muqaddas qo‘shiq barcha xalqlar folklorida mavjud bo‘lib, beshik, alvonch va shu kabilarning tebranishiga mos ohangda kuylanishi bilan alohidalik kasb etadi. Muhimi, qaysi xalqning qo‘shig‘i bo‘lishidan qat‘i nazar, allada bolani uxlatuvchi jozibali ohang so‘zga vobasta bo‘lib ketgan:

Laylasi shaker balam,
Eline nakar balam.
Balam, layla, a layla,
Gulim, layla, a layla.

Bu janrning nomi qo‘shiqning radifidan kelib chiqqani hammaga ayon. Yozma adabiyot o‘zlashtirgan barcha janrlar singari alla ham shoirlar e‘tiborini tortdi. Ayolning muqaddas xilqat ekanligini dalillab turuvchi qo‘shiq - alla yozma she‘riyatimiz tomonidan XX asrning 2-yarmida

o'zlashtirildi. Ehtimol, XX asrning 50-yillarida onalar dala mehnati bilan band bo'lib, alla aytish jarayoni ilgarigidan susaygani sababli shoirlar alla yozishga ehtiyoj sezgandirlar. Adabiy allani ilk bor shoirlar yaratishdi, erkaklar ayollarga alla aytishni eslatishgan bo'lsa, ajab emas. Alla janriga e'tibor qilib she'r bitgan ilk shoirlardan biri Elbek "Ona" she'rida alladan to'rt satrni qo'shtirnoq ichida keltirib, ya'ni bu satrlar xalqniki ekanini ta'kidlab, so'ng o'z satrlarini bitadi. Shoir allaga tayanib o'zbek onasining dardlarini ifoda etgan. Aniqrog'i, onaday ulug' zotning "o'tlarda o'rtanib yonayotganini" aks ettirar ekan, allani shu motivni kuchaytiruvchi vositaga aylantirgan edi. Ammo Elbek adabiy alla yaratmadi, balki alladan foydalanib, analitik folklorizm yaratdi.

Alla muhim qo'shiq ekanligini anglagan va anglatgan insonlar, albatta, avvalo, shoirlardir. Ular milliy qadriyatimiz darajasiga ko'tarilgan, farzand tarbiyasi uchun o'ta muhim qo'shiq sanalgan alla janri o'lmasligi zarurligini chuqur idrok etishgan. Bunday anglash jarayoni alla janrining yozma she'riyat tomonidan o'zlashtirilishiga olib keldi. Dastlabki yozma allalarni bolalar shoirlari insho etishdi. Shu ma'noda Ilyos Muslim, Zafar Diyor nomlarini keltirish mumkin. Ular yaratgan allalarda folklor allalariga xos motiv, obrazlar bor, ammo "alla" radifining qo'llanishida folklordan farqlilik ko'zga yorqin tashlanadi. Vaqt o'tib bolalar shoiri sanalmagan ijodkorlar ham allalar yaratdilar. Bu janr stilizatsiya qilingach, folklor allasidan farqlash uchun "adabiy alla" atamasini qo'llash ehtiyoji paydo bo'ldi. Yozma adabiyotdan ertak janri o'zlashtirilganda "adabiy ertak" atamasi qo'llandi va bu atama o'zini oqlagani sabab o'zlashib, keng istefo'da qilindi. Biz ham yozma allani folklorga xos alladan farqlash uchun shartli tarzda "adabiy alla" istilohini qo'llash maqsadga muvofiq, deb hisobladik.

Adabiy alla janri keng tarqaldi deyish qiyin. Ammo yozma janr sifatida shakllandi. Yozma adabiyot vakillari yaratgan allalarning aksariyat qismida "alla" radifi bandning oxirgi satrida yoxud banddan keyin keladigan takror misrada uchraydi. Aslida esa alla kuylanayotganda radifning har misra yoki har ikki misradan keyin kelishi kuylash jarayoni uchun muhim o'rin tutgan. Yozma allada musiqaga omuxtalik yo'qligi bois ushbu holat, ko'pincha, unutiladi:

Sensiz kirmas qulog'imga kuy,
Tovushlaring men uchun ohang.
Sensiz fayzin yo'qotadi uy,
Sensan mening yuzlarimda rang,
Uyim, kuyim, yorug' yuzimsan,
Yo'q, jonimsan, mening o'zimsan,
Alla-yu alla!

Xalq allalarida go'dakka ezgu tilaklar bildirilishi bilan bir qatorda ona o'z dardlarini to'kib solishi ham odatiy holdir. Qaysidir ona baxtiqaroligiga kundoshi, qaysi biri kambag'alligi sababligini aytib bo'zlaydi. Ammo folklorda jamiyat dardlari aks etgan allalar kam uchraydi. Yozma allalarda chaqaloqqa yaxshi niyatlar bildirilarkan, bu niyatlarning ushalishi orqali jamiyatga naf kelishi nazarda tutiladi. Aksariyat yozma allalar el dardini aytish maqsadida yaratilgan. S.Zunnunova, Raim Farhodiy, G.Jo'raevalar yaratgan allalarda "alla" radifining qo'llanishi, she'rning bag'rida beshik ritmiga monand ohangning borligi, unda qo'shiq tarzida kuylanish imkoniyatining mavjudligi o'zbek she'riyatida adabiy alla yuzaga kelganini dalillaydi:

Oyday kulcha ro'y-yuzing,
Oyday chaqnoqi ko'zing.
Oyingning oyday qizi,
Oyday otashi o'zing, alla-yo.

Adabiy allada folklordagi kabi tunda kuylash motivi ham bor. Lirik qahramon beshikdagi qizaloqni allalar ekan, uning jamolini oyga, ko'zini oyning chaqnoqligiga o'xshatadi. Xalq leksikonida tayyor "oyday qiz" birikmasidan foydalanadi. Shoir a yuqoridagi satrlarda tavze' – tovush takrori, tashbeh - o'xshatish badiiy san'atlaridan mahorat bilan foydalanadi. Qizaloqning oyga o'xshatilishi asosida keyingi bandlarda oymomo obrazi qo'llanadi. Dastlab lirik qahramon qizaloqqa murojaat qilib, "Oy intilar yuzingga", "Mushtoq emish so'zingga" der ekan, keyingi bandda oymomoga murojaat qilish bilan qizaloq Oyxonning uxlab qolganini ifodalaydi:

Uxlasin Oyxon, qo'zim,

Oymoma, yumma ko'zing.
Hozir bolam boshida
Chiroq bo'lib tur o'zing, alla-yo.

S.Salimovning "Sitorabonu allasi" da "alla" radifi har bir misradan so'ng qo'llangan. Bu holat adabiy alla ritmining xalq allasi ritmiga mutanosib bo'lib borayotganini ko'rsatadi:

Yillar o'tib etasan safar, allayo-alla,
Dunyoda ko'p ekan xavf-xatar, allayo-alla,
Dunyoda ko'p o'q-yoy va xanjar, allayo-alla,
Na sipoh bo'l, o'g'lim, na podshoh, allayo-alla,
Na jahongir va na bir askar, allayo-alla,
Men tunu kun etaman duo, allayo-alla,
Xalq dardidan bo'lgil boxabar, allayo-alla.

Allaning sarlavhasi she'rning Ibn Sinoga aytilgan alla ekanini izohlaydi. Shoir Ibn Sinoning ulug' tabib bo'lishida onasining alla ko'magida qilgan duosi asosiy o'rin tutganini ta'kidlaydi. She'r xalq allasiga xoslikni saqlab qolgan alla sifatida qadrli. Eng muhimi, shoir onaning alla aytishi, alla orqali farzandni duo qilishi zarurligini she'rxonga anglatadi. Nozik bir ishora bilan askarlik ham, podshohlik ham gunoh qilmay iloji yo'q mavqe' ekanini, jahongir yoki askar bo'lmaslikni uqtiradi. Bu allani tinglagan bolakay ona orzusidagidek askar yoki podsho bo'lmay tabib bo'lganini she'rxon idrok etadi. She'r niyat, ayniqsa, ona niyati farzand taqdiri uchun o'ta muhimligini she'rxonga singdira oladi. Shoir xalqimiz "Yaxshi niyat – yarim

davlat" deganida nimani nazarda tutganini she'rida ifodalayolgan. O'zbek shoirlaridagi allani sog'inish hissi, ayni damda, xalq dardlarini alla janri ko'magida aytish imkoniyatlarining kengligi alla stilizatsiyasiga yo'l ochdi.

XX asrning 70-80-yillarida yaratilgan adabiy allalar 50-60-yillardagidan ko'ra mukammallik kasb etdi. Bu mukammallik she'r badiiyatida va janriy xususiyatlarida ko'rindi. Mazmunida lirik qahramonning o'z dardi ifodasidan ko'ra ijtimoiylik ustunlik qildi. 50-60-yillarda milliy qadriyat sanalgan allaning yo'qolmasligini istash, onalarni alla aytishga undash adabiy allani yuzaga keltirgan bo'lsa, 80-yillarda alla janridan xalqni g'aflatdan uyg'otish, yosh avlodni erkparvar, vatanparvar qilib tarbiyalash istagi tufayli foydalanishdi.

Yozma adabiyotda boshqa janr tarkibida alla keltirilishi holati uchraydi. Omon Matjonning "Haqqush qichqirig'i" asari, Usmon Azim baxshiyonasi tarkibida keltirilgan allalar xalqning emas, shoirning qalamiga mansub. Boshqa janr tarkibida allaning keltirilishi folklorning o'zida ham uchraydi. Folklorshunos G'.Jalolovning "O'zbek folklorida janrlararo munosabat" monografiyasida ertak va qo'shiq munosabatlari talqin qilinar ekan, "Tuhmat" ertagida erining qaytishini kutgan ayol aytgan alla keltirilgani ta'kidlanadi. Ko'rinadiki, alla mustaqil janr bo'lib, ba'zida folklorning doston, ertak singari janrlari tarkibida uchraydi va bunday holatni yozma adabiyot misolida ham e'tirof etish mumkin.

XX asrning 80-yillari oxirida adabiy allalarda uxlashga emas, uyg'onishga undash motivi kuchaydi. Bu qaram xalq shoirlarining she'riy isyoni edi. Shoir Usmon Azim baxshiyonalaridan birida "uyg'on" deb yozar ekan, "U paytlarda onalar bolasini uxlasin debmas, uyg'onsin", - deb ham alla aytishar ekanlar"- deyish orqali, hukmron mafkura tazyiqidan o'zini himoya qila oldi. Yo'ldosh Eshbek "O'g'lim" she'rida "Uch og'ayni botirlar" motividan foydalanib ota bo'lib nasihat qiladi, alla aytadi. Shoir allasida farzandga ezgulikni singdirish lozim, degan targ'ib bor. Bola kelajak egasi ekanini, uni duo qilish, rag'batlantirish orqali kuchli qilib o'stirish lozimligini uqtirgan shoir "Jahon bolam", "polvon bolam", "nodir bolam", "botir bolam" deb xalqona olqishlarni o'z o'rnida qo'llay olgan. O'g'ilga ota bo'lib ertak, ona bo'lib alla ko'magida hayotning, insonning mohiyatini anglatish kerak deyish barobarida maqsadini alla yakunida yorqinroq ifodalagan:

Unutmagin bu dunyoda
Dunyo qadar hayajon.
Bedor qo'shiq aytayotgan
O'zbekiston - onajon:

“Ohu nolam,
Ko‘zdek bolam allayo!
Otaginam,
O‘zbek bolam, allayo!
Burdli bolam, allayo!
Yurtim - olam, allayo!”

80-yillar allalari go‘dak Vatan mehrini, o‘zligini, erk neligini anglab ulg‘ayishi kerak, degan niyat bilan tug‘ilgan. Bu allalar hamisha ham onaning tilidan aytilavermaydi. H.Ahmedova “Bolalar uyida aytilgan alla” she‘rida bolasini tashlab ketayotgan, ona nomiga noloyiq ayollar sabab ayrim go‘daklar alla tinglamay o‘sayotganidan o‘kinganini aks ettiradi. Asar muxammas shaklida bitilgan bo‘lib, a-a-a-b-b tarzida qofiyalangan. She‘r mohiyatiga ko‘ra alla, ammo unda an‘anaga ko‘ra misra yoki band so‘ngida “alla” radifi o‘rnida “bolajon” so‘zi qo‘llangan. Bu bilan shoira allani tuqqan ona emas, begona aytayotganini ta’kidlagan:

Alla deyman, xatolardan ulg‘ay omon, bolajon,
Yorilgaydir Yoriltoshlar, uxlar armon, bolajon,
Senga oppoq tonglar tilab qaldirg‘ochlar eladi,
Vatan onang mehr degan beshigiga beladi,
Ishon, bir kun seni izlab Go‘ro‘g‘lilar keladi,
Alla deyman, kipriklaring dilga botar, bolajon,
Derazangdan To‘marislar qarab o‘tar, bolajon.
Yostiqlangning yarmida oy, yarmida kun uxladi...

Shoira folklorga xos uch obrazdan foydalangan: Yoriltosh, Go‘ro‘g‘li, To‘maris. Xavf-xatarga to‘la dunyoda himoyasiz bolani Yoriltosh bag‘riga olib, asrashi mumkin. Chunki ertaklarda xatarda qolgan qahramonni asraguvchi tosh borki, u istasa yoriladi: mazlumni bag‘riga olgach, yopiladi va qaytib dushman uchun ochilmaydi. Go‘ro‘g‘li xalq dostonlariga ko‘ra devlarni ham eng olgan g‘ayritabiiy kuchga ega qahramon bo‘lsa-da, farzandsizligi sabab Hasan va Avazni asrab olib o‘stirgan. Shoira tashlab ketilgan yoki boquvchisiz qolgach, bolalar uyiga berilgan bolajonga uni Go‘ro‘g‘lilar asrab olishi mumkinligini aytib, tasalli bermoqda. Rivoyatimizda To‘maris o‘z yurtini - Vatanimizning bir qismini yovlardan asragan, erksizlikka ko‘nmagan mardona ona timsoli sifatida boqiydir. Uning derazadan mo‘ralab o‘tishi erksizlikka qarshi kurashning boshlanishiga ishoradir. H.Ahmedova jamiyatning yarali nuqtasi - bolalarning qarovsiz qolishi bolajon xalqimiz uchun fojia ekanini, ma’naviyatimizning kemtikliklariga erksizlik ham sabab ekanini ifodalar ekan, alla janri imkoniyatlaridan foydalandi. Folklor janridan tashqari folklorga xos obrazlarni qo‘llash orqali badiiy maqsadini yorqinroq ochib berishga erishdi. Xulosa shuki, o‘zbek she‘riyatida adabiy alla janri paydo bo‘ldi. Bu janrning xalq allasiga o‘xshash jihatlari bilan bir qatorda o‘ziga xosliklari xos. Muhimi, yozma she‘riyat janri sifatida shakllanib ulgurdi. Adabiy alla - yozma she‘riyatimizda o‘z o‘rniga, vazifasiga, asosiysi, o‘z ahamiyatiga ega janr. Bugun farzandning ruhan va jisman sog‘lom bo‘lishi uchun alla har doimgidan ko‘proq kerak. Yosh avlod alla kuylash ahamiyatini unutib borayotgan yillarda folklor allalariga e’tibor yanada kuchayishi zarur. Bu allalar bilan bir safda davr ruhiga hamohang adabiy allalarning yosh avlod kamoloti yo‘lida xizmat qilishi tarixiy zaruriyatdir. Shu sabab alla bilan bir qatorda adabiy alla janrini tahlil va talqin qilish zarur. Shunda alla yaratish jarayoni adabiy alla shaklida davom etadi va bundan jamiyat har tomonlama manfaat topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2017. – 464 b.
– Mirziyoev Sh.M. Adabiyot va san‘at, madaniyatning rivojlanishi – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq sO‘zi, 2017. 4 avgust.
2. Mingboyeva D. Timsollar tilsimi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.80.
3. Matchonov S., Shojalilov A., G‘ulomova X., Sariyev Sh., Dolimov Z. O‘qish kitobi. Umumiy ta’lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. – Yangiyul: Yangiyul Poligraph Service, 2020. – B. 62.

4. Yoʻldoshev Q. Badiiy asar tahlili // Kitobda: Oʻzbek adabiy tanqidi. Antologiya. (Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi B.Karimov). – Toshkent: Turon-Iqbol, 2011. – B.352.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Moskva: Rus tili, 1981. – B.517.
6. Pushkin A.S. Baliqchi va baliq haqida ertak. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B.7.
- Abdiqulov T. Bolalar poemachiligining taraqqiyot tendensiyalari // Oʻzbek tili va adabiyoti, 1976. – №3. – B.68-71

TURKIY DOSTONLARNING JANR XUSUSIYATI

Sabitova Tadjixon
CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti,
Oʻzbek adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Turkiy dostonchilikning janr xususiyatlarini aniqlashda eng avvalo turkiy xalqlar dostonchiligining ildizlariga eʼtiborni qaratish lozim. Bunda albatta folklorshunos olimlar Xodi Zarifov va V.M.Jirmunskiyning nazariya bilan yoʻgʻirilgan asarlarini puxta oʻzlashtirish kerak. Shu asosda ushbu maqolada fikr yuritiladi. Maqola muallifi oʻz qarashlarini ham bayon etgan.

Kalit soʻzlar: doston, dunyoqarash, avlod, obida, qissa, sarguzasht, qahramon, epik, monumentallik.

Аннотация. При определении жанровых особенностей тюркского эпоса прежде всего следует обратить внимание на корни эпоса тюркских народов. При этом, конечно необходимо досконально освоить теории и работы ученых-фольклористов Ходи Зарифова и В.М.Жирмунского. Исходя из этого, в этой статье будет сделан вывод. Автор статьи также изложил свою точку зрения.

Ключевые слова: Былина, мировоззрение, поколение, памятник, рассказ, приключение, богатырь, эпос, монументальность.

Abstract. When determining the genre features of the Turkish epic, first of all, attention should be paid to the roots of the epic of the Turkish peoples. At the same time, of course, it is necessary to thoroughly master the theories and works of folklore scientists Khodi Zarifov and V.M.Zhirmunsky. Based on this, this article will conclude. The author of the article also stated his point of view.

Keywords: Epic, worldview, generation, monument, story, adventure, hero, epic, monumentality.

Bashariyatning eng qadimiy tafakkuriy madaniy-maʼrifiy jarayonlarini aniqlashda eng avvalo turkiy dostonchilikning ildizlariga diqqat-eʼtiborni qaratish lozim boʻladi. Bu nihoyatda qiziq va gʻaroyibdir. Turkiy dostonchilik jahon xalqlari eposlari singari oʻzining yuksak gʻayiyiligi, badiiy kamoloti bilan alohida oʻrin tutadi. Doston epik ijodiyotning juda qadimiy turi sifatida barcha xalqlar ogʻzaki adabiyotida mavjud. Uning yuzaga kelishi koʻp xalqlar hayotidagi epik- qahramonlik davriga borib taqaladi. Albatta, dostonlarning yuzaga kelishidan oldin katta epik asarlar, yaʼni epos yaratilgan. Demak, qadimiylar barcha xalqlar eposlari uchun tipologik hodisa boʻlib, uning yaratilishi xalqining boshidan kechirgan muayyan iqtisodiy-ijtimoiy sharoitlar, uning tarixidagi voqealarning bosqichlari bilan bogʻliqdir. Folklor ilmining bilimdoni, oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining asoschilari V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifovlar oʻzlarining tadqiqotlarida turkiy xalqlarning eposlari va dostonlari haqida juda qimmatli, shuningdek kelajak avlodga ibrat boʻladigan oʻzlarining fikrlarini yozib qoldirganlar. Ayniqsa, bu tadqiqotlar ularning juda katta, monumental asarlari "Tyurkskiy geroicheskiy epos"[1] va "Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos" hamda boshqa asarlarida oʻz ifodasini topgan. Albatta, biz mana shu asarlarga tayangan holda ushbu kitobimizda bu qimmatli fikrlarni berish asnosida oʻz qarashlarimizni ham bayon etishga harakat qilamiz.

Demak, epos qadimiyatning ulkan ehsoni, o'zi yaratilgan davrning umumiy dunyoqarashi, ayni paytda, jonli an'anaviy ijod va ijro sharoitlarida davrlararo xalq ruhining obyektiv holatini ifodalab, mazmun va shakl jihatidan goh ko'lamlashib, goh siqiq tarzda avlodlarga yetib kelgan buyuk odidadir. Har bir xalq milliy tarixining afsonalar qobig'iga o'ralgan qahramonlik voqealari xalq dostonlarining yaratilishi uchun boy material berdi. Epik dostonning asosiy shartlaridan biri uning xalqchilligidir: shoirning o'zi ham voqeaga o'z xalqining ko'zlari bilan qaraydi, voqeadan o'z shaxsini ayirmaydi.

"Doston xalq xayotini ob'ektiv-bayoniy xarakterda tasvirlovchi keng ko'lamli, ko'p tarmoqli asardir. Unda o'tmishdagi ulkan burilishlar, keskin o'zgarishlar aks etadi. "Eposning asosi mundarijasini voqea, dunyoning umumiy ahvolini tubdan o'zgartiruvchi tarixiy konkret voqea tashkil etadi. Bu shunchaki odatdagi voqea emas, balki tarixda misli ko'rilmagan, davr qiyofasini uzoq yillarga o'zgartiruvchi ulkan voqea. Eposga asos qilib olinadigan bunday voqealar jumlasiga, odata, urushlar, xalqlar orasidagi jangu jadallar kiradi ... Tasvirga olingan voqeaning faqat ko'lamdorligi emas, balki badii-tasviriy vosita va usullarning sistematasi, mubolag'a va tashbihlar, tafsilotli tasvirlar, xodisa va manzaralarning sokin va tantanavor oqimi ham eposda ulug'vorlik va dunyoviy qamrov taassurotini tug'diradi".

Ana shu ulug'vorlik va dunyoviy qamrov har bir lavxasida, epik ohang va bo'yoqlarida, boy tasviriy vositalarida, uziga xos ijodkorlik va ijrochilik san'atida barq urib turgan o'zbek xalq dostonlari turkiy xalqlar arxaik folklori zaminida yuzaga keldi va qadimiy milliy tariximizning, ulkan moddiy hamda ma'naviy madaniyat ijodkori bulgan jonajon xalqimiz ruhiyatining, orzu-umidlarining, ishonch-e'tiqodlarining o'ziga xos badiiy ifodasi bo'ldi, uni yaratilishi xalqimizning ma'naviy-maishiy qiyofasi, ijtimoy-siyosiy kurashlari, ahloqiy-estetik qarashlari, adolat va xaqqoniyat, ozodlik va tenglik, qahramonlik va vatanparvarlik haqidagi ideallari bilan mahkam bog'liqdir, asriy kurashlar va ideallar uning mavzusi, goyaviy mazmuniy, obrazlar sistemasi, syujet va kompozitsiyasi mohiyatini belgilaydi. Dostonlarimizdagi ulug'vor poetik umumlashma va yuksak badiiy obrazlar ularni dunyo folklorining tengsiz namunalari-rus bilidlari, ukrain dumalari, karelo-fin runlari, yoqut olonxosi, qozoq botirlar jiri, buryat uligerlari,

qirg'iz "Manas"i va qoraqalpoq "Qirg' qizi", hind "Mahabxarata"si qisqasi, G'arb va Sharqning ulkan eposlari qatoriga qo'ydi. Bu esa, uning qonuniy vorisi - sovet kishisi qalbida cheksiz milliy iftihor, yuksak internatsionalizm tuyg'ularini yanada jo'sh urdiradi.

Doston so'zi qissa, hikoya, shonu shuxrat, sarguzasht, ta'rif va maqtov ma'nolarida ishlatiladi. Adabiy termin sifatida bu nom ostida xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdagi yirik xajmli epik asarlar nazarda tutiladi. Biroq ular hayotni tasvirlash vositalari va usulari jihatidan birlaridan jiddiy farq qiladilar.

Xalq dostonlari juda tuzoq kechmishda jonli og'zaki ijodda yuzaga keladi. Uning ijodiy tarixi yillar bilan emas, balki asrlar bilan o'lchanadi. Dostonlarning jonli og'zaki epik an'anada yashashi va tarqalishi, o'ziga xos ijro sharoitlari davrlararo uning tarkibiga yangi-yangi ohang va lavhalarining, motiv va epizodlarning qo'shilib, singib borishiga olib keladi. Bu hol uning janr xususiyatlarini, mazmunan serqatlam va ko'p variantli bo'lishini belgilab beradi. Dostonning janr xususiyatlarini belgilaganda, unga ta'rif berganda barcha belgilarini hisobga olish kerak bo'ladi. Chunki ana shu belgilar majmuidan doston

tushunchasi kelib chiqadi.[3]

Tadqiqotchilarning yozishicha, epos o'tmish zamonlar to'g'risida qahramonlik idealizatsiyasi ko'lamidagi hikoyalar, rivoyatlardir. [1] Akademik V. M. Jirmunskiy ta'rificha: "Doston-bu xalqning qahramonlik idealizatsiyasi ko'lamidagi jonli o'tmishidir. Uning ilmiy-tarixiy qimmatini, ayni paytda, juda katta ijtimoiy, madaniy-tarbiyaviy ahamiyati ham shundadir" [2]. Folklorshunos M.Saidovning yozishicha, doston murakkab san'at asari bo'lib, uni doston bo'lishi uchun adabiy matn, muzika bo'lishi, kuylovchi hofizlik san'atini puxta egallagan va soz cherta bilishi zarur. Bu tushunchalarda qanday qarama-qarshilik, ularning nurlari biri ikkinchisini to'ldiradi. V. M. Jirmunskiy va H.T.Zarifovlarningning ta'rifida xalq dostonlarining bosh xususiyati, M.Saidov nazarda tutgan adabiy matnning asosiy belgisi, ya'ni dostonlarning

mazmunan qahramon xarakteriga ega bo'lishi va ular afsonaviy bahodirlar, titanlar, ulug' shaxslar haqida epik idealizatsiya doirasida to'lgan rivoyaviy asarlar ekanligi birinchi planga qo'yilmoqda. Chindan ham qahramonlik dostonlarning tematik xususiyatiga emas, balki ularning janr belgisi hamdir. Turkiy xalq eposi har vaqt xalq hayotidagi qahramonchilik davrini aks ettiradi, faqat o'z mustaqilligi uchun aktiv kurash olib borgan xalqgina qahramon dostoni yarata oladidir. Shuning uchun ham doston hammavaqt xalqning kuch-qudratini g'alabaga bo'lgan irodasini ifodalaydi. Shunday qilib, dostonlar favqulotda kuch-qudratga ega bo'lgan bahodirlar haqida to'qilgan ko'tarinki, tantanavor, qahramonona qo'shiqdir.

O'zbek dostoni birinchi tadqiqotchilari V. M. Jirmunskiy va. H. T. Zarifovlarningning ta'rifida doston janrining yana bir muhim xususiyati-uning o'tmish bilan, xalq tarixi bilan mahkam bogliqligi ham o'ziga xos ravishda hisobga olingan. Chindan ham dostonlarda tarixni xalqona tushunish, uni jonlantirish mavjud. Ularda xalqimiz boshidan kechirgan ijtimoiy-siyosiy voqealarning, etnik birlik va mustaqillik uchun olib borgan kurashlarining tarixiy mohiyati badiiy bayon etilgan. Dostonlarda haqiqiy va ideal tarix birlashib, chatishib ketgan va xalqimizning ahloqiy, falsafiy, diniy qarashlari, hayoti, urf-odat va maishati qomusiy tarzda ifodalangan.

Xalq dostonlarining janriy belgilaridan yana biri shuki, ularda tarixiy voqelik xalq fantaziyasi asosida umumlashgan obrazlarda o'z ifodasini topadi. Dostonlarda umumlashtirishning o'ziga xos formasi-epik umumlashirish hukmronlik qiladi.

Bunday umumlashirish halqning ijtimoiy adolat haqidagi ideal va oru-umidlari bilan yo'g'rilgandir.

Dostonning janr xususiyatlarini belgilaganda, uni kuylanish uchun mo'ljallanganligini, kuy va ijro bilan mahkam bog'liqligini ham hisobga olish zarur. Chunki uning syujet va kompozitsion qurilishi, barcha tasviriy vositalari, she'r tuzilishi ana shu sharoitda shakllangan. Baxshidan doston yozib olingach,

ijodkorning ijrochilik va hofizlik mahorati, do'mbiraning jarangdor sasi, epik she'rni turli-tuman kombinatsiyalarda uyushtira olgan xilma-xil kuylar barham topib, quruq poetik matn qolgandek, sanalgan holatlar ijro bilan bog'liq janr tashqi

belgilaridek ko'rinishi mumkin. Aslida esa unday emas. Chunki xuddi mana shu kuylanish va o'g'zaki ijro dostonning barcha poetika elementlarining mohiyatini belgilaydi. Bu mohiyat, avvalo, dostonning tarkibiy qurilishi va barcha tasviriy vositalarining o'ta an'anaviyligi bilan xarakterlanadi. Dostonlarda biridan ikkinchisiga ko'chib yuruvchi doimiy epiteta va o'xshatishlar, muborak va turli xarakterdagi sintaktik konstruksiyalar, qollanish o'rni va funksiyasiga ayirim o'zgarishlarga uchrovchi barqaror misralar va epik klishelar mo'l-ko'l. Ular poetik bayonning sokin va tantanavorligini ta'minlaydi. Kompozitsion jihatdan olganda, dostonlarda she'riy qismlar prozaik parchalar bilan almashinib keladi. Qahramonlarning dialog va monologlari, jangu jadallar, safar, kurash, torti-

shishlar tasviri, tantanali e'lonlar odatda she'rda kuylansa, bog va manzaralar tasviri, qahramonlarning portretlari, ichki o'yin-monologlari, she'rlarni bir-biriga bog'lovchi matnlari nasrda beriladi. Nasr odada sajlangan bo'ladi. She'riy qismlarni esa, asosan 7-8 va 11 hijoli epik xalq she'ri tashkil etadi.

Xalq dostonlarining janr xususiyatlariga doir yuqorida bayon qilingan barcha belgi va sifatlarni jamlagan xolda shunday xulosaga kelish mumkin: doston xalqimizning tarixan o'z-o'zini anglashining buyuk ifodasi sifatida qodimgi davrlarda arxaik folklor zaminida yuzaga kelgan bo'lib, tarixiy voqelikni fantaziya asosida umumlashtirilgan ideal obrazlarda tasvirlovchi, kuy va ijro bilan mahkam bog'liq bo'lgan yirik hajmli va keng ko'lamli asardir; unga epiklik, monumentallik xos; kompozitsion va syujet qurishi jihatidan murakkab voqea va hodisalarni qamrab oladi; bunday voqea va hodisalar mazmunan qahramonlik xarakteriga ega bolib, ular yakkaxon shaxs-xalq idealidagi bahodir atrofiga birlashtiriladi; favqulotda kuch-qudratga ega bo'lgan bunday yakka shaxslarda butun bir xalqning imkoniyat va intilishlari mujassamlashgan. Xalq dostonlarining bunday tematik va janri xususiyatlari uning spetsefik uslubi va formasini ham yuzaga keltirdi: poetik bayonga ko'tarinkilik, tantanavorlik, ko'lamdorlik, an'anaviylik, she'riy va prozaik qismlarning zanjirdek davomiy almashinib kelishi xos.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974
2. Жирмунский В.М. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, Б-303
3. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Л., 1962, с.195
4. Т. Sobitova Xalq ijodi saboqlari. MUMTOZ SO'Z. -T., 2011.
5. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т., Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с.303.
6. Jirmunskiy V.M., Zarifov X.T. O'sha asar – .B.61-301.
7. O.Madayev, T.Sobitova xalq og'zaki poetik ijodi. Sharq.-T., 2011.

TILSHUNOSLIKDA SO'ZLARNING “ LEKSIK - SEMANTIK”, “ MORFOLOGIK – SINTAKTIK ” USULLAR BILAN SO'Z YASALISHI

**Mardonova Sarvinoz Oripovna,
Buxoro davlat universiteti,
o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası o'qituvchisi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada so'z yasalishi va unga xos xususiyatlar, mazkur hodisaning yuzaga kelishidagi o'ziga xos nozik jihatlar, o'zbek tilshunosligida so'z yasalish masalasining o'rganilishi tadqiq etilgan. . Affiksatsiya va kompozitsiya usulida yangi-yangi so'zlar hosil bo'lishi faol kechayotganligi zamonaviy o'zbek adabiyotidan olingan misollar bilan dalillangan. So'z yasalishning reduplikatsiya usuliga alohida to'xtanilgan, faol va nafaol so'z yasovchi affikslar, ularning bugungi kunda so'z yasashdagi imkoniyatlari batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: til, nutq, so'z yasalishi, sistema, tushuncha, lisoniy birlik, yasama leksema, hosila leksema, leksik-semantik metod.

Аннотация. В данной статье изучаются звукообразование и его специфические особенности, специфические тонкости возникновения этого явления, организация вопроса звукопроизводства в узбекском языкознании. Об активном образовании новых слов методом аффиксации и композиции свидетельствуют примеры из современной узбекской литературы. Особое внимание уделено способу дублирования словообразования, активным и неактивным словообразовательным аффиксам, подробно описаны их возможности в словообразовании сегодня.

Ключевые слова: язык, речь, словообразование, система, понятие, языковая единица, искусственная лексема, производная лексема, лексико-семантический метод.

Annotation. This article studies sound production and its specific features, the specific subtleties of the occurrence of this phenomenon, and the organization of the issue of sound production in Uzbek linguistics. The active formation of new words by the method of affixation and composition is evidenced by examples from modern Uzbek literature. Particular attention is paid to the method of duplicating word formation, active and inactive word-formation affixes, and their capabilities in word formation today are described in detail.

Key words: language, speech, word formation, system, concept, linguistic unit, artificial lexeme, derived lexeme, lexical-semantic method.

Kirish. O'zbek tilshunosligida so'zning, jumladan, yasama so'zning til va nutqqa munosabati borasida bir qator ishlar amalga oshirilgan[8;9;12]. Xususan, professor A.Hojiyevning lisoniy va nutqiy birliklar haqidagi maqolalar turkumi[24;25;26], yasama so'zning til va nutqqa munosabati masalasi haqidagi qarashlari[23] o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi bilan bog'liq nazariy fikrlarni kengaytirdi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z yasalishi masalalari bilan bog'liq dastlabki ishlardan biri tilshunos olim A.G'ulomov tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa[18,4-46], keyingi – yaqin o'n yillarda yuzaga kelgan tadqiqot sifatida A.Hojiyevning “O'zbek tili so'z

yasalishi tizimi” kitobini aytish mumkinki, mazkur tadqiqot o‘zbek tilshunosligi so‘z yasalishi masalasini bir qadar yangi bosqichga olib chiqdi[27].

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi masalasi haqidagi nazariy fikrlarni to‘ldirishga, bu boradagi qarashlarni yangilashga xizmat qila oladigan tadqiqotlar sirasiga professorlar Sh. Rahmatullayev va H.Ne‘matovning izlanish natijalarini ham e‘tirof etib o‘tish lozim[14,16]. Olim H.Ne‘matov “so‘z yasash qolipi”, “yasalgan so‘z”, “yasama so‘z” kabilarni o‘zaro farqlash lozimligini ta’kidlab, yasama so‘zning til va nutqdagi o‘rni haqida asosli fikrlarni bayon etadi[11].

Asosiy qism. Kuzatishlar ko‘rsatadiki, o‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi bilan bog‘liq masalalar mazkur hodisaning an‘anaviy, tugal, umumiy talqini[18;27], tarixiy, zamonaviy so‘z yasalishi; unumli, unumsiz so‘z yasalishi muammolari[5;10;18;22;27], yasama so‘zning til va nutqdagi o‘rni masalasi[11;14;23], yasama so‘z bilan bevosita va bilvosita uzviylik kasb etadigan, nisbatan kam o‘rganilgan til hodisalari – ixtisoslashish, soddalashish, yaxlitlanish, atamalashish, leksemalashish hodisalari talqinlari[4;10] va h.k. kabilar bilan belgilanadi.

Akademik A.Hojiyev “O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi” nomli tadqiqotida A.G‘ulomovning o‘zbek tilida so‘z yasalishi haqidagi fikrlariga qo‘shilgan holda yasalishning quyidagi:

- 1) grammatik so‘z yasash (affiks yordamida so‘z yasash – affiksatsiya, so‘z qo‘shish yo‘li bilan so‘z yasash – kompozitsiya, so‘zni bir leksik-grammatik kategoriyadan boshqa turkumga ko‘chirish, kategorial ko‘chish yo‘li bilan yasash – konversiya);
- 2) leksik-semantik so‘z yasash (ma’no o‘zgarishi orqali yangi so‘zning hosil bo‘lishi);
- 3) fonetik so‘z yasash (fonetik vositalar – har xil fonetik o‘zgarishlar yordami bilan yasash) turlarini belgilaydi[27,7].

Bunda, albatta, so‘z yasalishning affiksatsiya va kompozitsiya usullari yangi-yangi so‘zlarni yasashda yetakchilik qilishi ta’kidlanadi.

Manbalarda “fonetik usul bilan so‘z yasash” borasida ham ma’lumotlar mavjud. Bunda ikki hodisa nazarda tutiladi: 1) so‘zda fonetik o‘zgarish natijasida so‘z (bo‘r – bo‘z, ko‘r – ko‘z, urush – urish kabi) hosil bo‘lishi; 2) urg‘uning o‘rmini o‘zgartirish yo‘li bilan so‘z hosil qilish usuli (yangi – yangi, toza – toza, hozir – hozir kabi).

A.Hojiyev haqli ravishda ta’kidlagani va izohlab berganidek, yasalishning “fonetik usuli” deb nomlanuvchi so‘z yasash usuli (Masalan: bo‘r-bo‘z, ko‘r-ko‘z, semir-semiz kabi) yasalish sifatida o‘zini oqlay olmaydi[27,7]. Ta’kidlanganidek, bu kabi so‘zlar yuzaga kelishida muayyan bir sistema mavjud emas, qolaversa, bu kabi so‘zlar juda oz miqdorda. A.Hojiyev so‘z yasalishining “leksik-semantik” (yoki semantik usulda so‘z yasash) usulini ham inkor etadi. Bu borada tadqiqotchi shunday fikr bildiradi: “So‘z yasalishining “leksik-semantik” ... usuli deb ta’riflanadigan usulida so‘zning biror sabab tufayli yuzaga kelish hodisasi bor, lekin so‘z yasash hodisasi yo‘q”[27,8]. Lekin polisemantik so‘zlar asosida yuzaga kelgan *burun II* (geografik termin – *Chukotka burni*), *qosh II* (hunarmandchilik termini – *Sandiq sirtiga qosh bilan bezak berildi.*) va b. lar tubdan yangi ma’noli mustaqil leksemalar sanaladi. Mazkur usul bilan so‘z yasalishi faol kechmasa-da, vaqti-vaqti bilan bir-ikki so‘z vujudga kelib turadi. Shuning o‘ziyoq bu usul, ya’ni “leksik-semantik usul”ni batamom rad etib bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

So‘z yasalishning “morfologik-sintaktik” usulida yangi so‘zlar vujudga kelishi bevosita turli grammatik shakllar bilan bog‘liq[27,8]. Bunda ma’lum bir so‘zning yo asos shakli, yo qo‘shimcha shakli, yoki har ikkala shakl o‘z tabiatidan yiroqlashib (so‘z ma’nosi yoki affiks eskirib), bir butun holga kelishi (soddalanishi, yaxlitlanishi) nazarda tutiladi. Masalan, *silliq*, *qizg‘in*, *yurak*, *ichak*, *ipak*, *nari*, *beri*, *qishloq*, *ovloq*, *sarg‘ish*, *ilon*, *ildiz* (soddalanishning birmuncha murakkab ko‘rinishi), *birdan*, *birga*, *olg‘a*, *oldin*, *o‘ngga*, *yaqinda*, *chapga*, *ortga* (soddalanishning oddiy ko‘rinishi) kabi o‘nlab hatto yuzlab so‘zlar mazkur usul natijasi, ya’ni hosilasi hisoblanadi. Bular bugungi kunda to‘liq leksemaga aylangan yoki leksemalashish jarayonini kechirayotgan birliklar hisoblanadi.

So‘z yasash uchun umumiy belgi “yangi leksema hosil qilish” ekan, soddalanish (uning ko‘rinishlari bo‘lgan yaxlitlanish, tublashish, ixtisoslashish) orqali oldingi ma’nosidan u yoki bu

darajadagi yangi-yangi ma'noli so'zlar yuzaga kela oladi. Faqat bu holat tez va osongina emas, balki uzoqroq vaqtda, ba'zan bir-ikki avlod ko'z o'ngida sodir bo'ladi.

Xullas, "leksik-semantik", "morfologik-sintaktik" usullar bilan so'z yasaliishi o'zbek tilida mavjud hodisa bo'lib, so'z yasaliishning nafaol turi sanaladi.

O'zbek tilshunosligida so'z yasaliishi usullari bilan bog'liq fikrlarni rad etmagan holda yasama so'zlarni quyidagicha tasniflash mumkin.

1. Grammatik usul bilan so'z yasash: affiksatsiya usuli; kompozitsiya usuli.

O'zbek tilshunosligida affiksatsiya, kompozitsiya usuli bilan so'z yasash bo'yicha yetarlicha fikr-mulohazalar e'tirof etilgan. Biroq so'z yasaliishga aloqador reduplikatsiya, konversiya bo'yicha aytilgan fikrlar oz, shu bilan birga, keng jamoatchilik orasida ommalashmagan. Ma'lumki, reduplikatsiya usuli (so'zlarni takrorlash, juftlash usuli bilan so'z yasash) bilan ham[3,484] ba'zi-ba'zida yangi so'zlar vujudga keladi. So'z yasaliishiga oid maxsus tadqiqotlarda bunga alohida to'xtanilmaganligiga guvoh bo'lamiz. Tilshunoslikka doir lug'atlarda bu usul "asosning ikkilanishi", "takror", "ikki asosli so'z" tarzida ham izohlangan. Mazkur usulning qamrovi keng bo'lib, nafaqat so'zlar doirasida, balki tovushlar ikkilanishiga ko'ra ham qo'llanganiga guvoh bo'lamiz[3,484].

Grammatik so'z yasash usuli sifatida talqin etiladigan konversiya ("o'tish", "ko'chish", transpozitsiya) usulida yangi so'z hosil bo'lishi ham alohida kuzatish, tahlil va tasnifni talab etadi. Grammatika va leksikologiya oralig'idagi bu hodisa o'zbek tilida so'z yasaliishi masalasida bir qadar ziddiyatli talqinga ega. Mazkur masala bilan bog'liq tadqiqotlarda konversiya hodisasi, uning chegarasi bilan bog'liq mezonlar nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki umumiy tilshunoslikda ham qat'iy emasligi ta'kidlanadi, bu ayni haqiqat.

O'zbek tilshunosligida mazkur masala tadqiqiga bag'ishlangan J.Eltazarov ishida so'z turkumlari paradigmasida yuz beradigan o'zaro aloqa va ko'chish, so'z turkumlarining kelib chiqishi, differentsiatsiyasi (urchishi); hozirgi o'zbek tilida otlashish, sifatlashish, sonlashish, olmoshlashish, ravishlashish, fe'llashish, ...ko'makchilashish, bog'lovchilashish, yuklamalashish kabilar tahlil etilgan[17]. Bu usulda so'z yasash ham faol kechmaydi.

2. Leksik-semantik so'z yasash usuli. Manbalarda bu usul haqida "So'z formasining leksik ma'no kasb etishi natijasida yangi so'z (leksema)ga aylanishi bilan yangi so'z hosil bo'lishi, ko'p ma'noli so'zning ma'nolari o'rtasidagi bog'lanishning (semantik aloqaning) yo'qolishi natijasida yangi leksema hosil bo'lishi", deya izoh beriladi[22,29]. Ammo ta'rifning birinchi bandidagi "so'z formasining leksik ma'no kasb etishi natijasida yangi so'z (leksema)ga aylanishi bilan yangi so'z hosil bo'lishi" tarzidagi izoh so'z yasaliishning "semantik usuli" ga emas, balki "morfologik-sintaktik" usul bilan so'z yasash hodisasiga muvofiq keladi.

Manbalarda so'z yasaliishning leksik-semantik usuli bilan ko'p ma'noli so'zdan omonim so'zlar shakllanishi aytiladi. Mazkur usul bilan so'z vujudga kelishida ot va fe'llar yetakchilik qiladi. Masalan: *oqim I, oqim II; kun I, kun II; ko'ch I, ko'ch II; gap I, gap II; to'y I, to'y II; yo'ldosh I, yo'ldosh II* va h.k. Leksik-semantik so'z yasash usuli bilan omonim so'zlar yuzaga kelar ekan, bunda ko'p ma'noli so'zlar bir ma'nosi, ya'ni oldingi semasiologik tizimdagi ma'nosidan asta-sekin yiroqlashib, turg'un leksik birlik sifatida shakllanadi.

Ayrim manbalarda leksik-semantik so'z yasaliishining mezoni sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: 1) leksik ma'noning har xil semasiologik tizimga o'tishi natijasida so'z ma'nosining dastlabki ma'nosidan uzoqlashish; 2) tan olingan yangi ma'noga mos konstruksiyada o'ziga xos shakliy xususiyatga ega bo'lish[7,22].

Umuman, so'z turkumlarining tarixiy-genetik differentsiatsiyasining "boshlang'ich nuqtasi", ya'ni ibtidoiy tilda qaysi so'z turkumi birlamchi bo'lganligi haqida fanda yagona fikrga kelinmaganligi (J.Eltazarov) so'z yasaliishning mazkur usuliga birmuncha soya soladi.

Haqiqatan ham, nutqimizda (umuman, turkiy tillarda) polisemantik so'z asosida yuzaga kelgan ("urchib chiqqan") o'nlab birliklar borki, ularning birlamchi, bosh ma'nosini topish o'ta mushkul. Turkiy tillarda ko'ch I va ko'ch II, shish I va shish II, to'y I va to'y II, ko'k I va ko'k II va h.k. kabi nutqiy, ya'ni kontekstdan tashqarida, bir paytning o'zida ham narsalik, ham harakat

tushunchasini ifodalovchi qator soʻzlar borki, birlamchi maʼnosini – qaysi biri qaysisidan oʻsib chiqqanligini aniqlashning iloji yoʻq[6,80]. Bu tarzida soʻz yasash oʻta sust kechadi.

3. Morfologik-sintaktik usulda soʻz yasash. Nutqimizdagi aksariyat turkiy (oʻzbekcha) soʻzlar kelib chiqishi (etimologiyasi)ga koʻra tarkiban va mazmunan yaxlitlik kasb etib, bir butun maʼno ifodaga egaligi bilan xarakterlanadi. Bu esa mazkur soʻzlarning qadimiyligi bilan belgilanadi. Til rivojining turli davrlarida soʻzshakllarning leksemaga oʻtishi faol kechgan, natijada yuzlab soʻzlar aynan shu usul bilan hosil boʻlgan.

Oʻzbek tilida “morfologik-sintaktik soʻz yasash” usuli “leksemalashish” termini ostida ham oʻrganiladi. Bu mantiqan toʻgʻri tasnif asosi boʻla oladi, chunki mazkur usul bevosita soʻzshakl yoki birikmashaklning yangicha tarkib (shakl) va mazmun kasb etishi bilan bogʻliq hodisadir.

Soʻz yasashining bunday usul koʻrinishlari sifatida soddalanish, yaxlitlanish, (ixtisoslashish), leksemalashish, atamalanish hodisasi kabilarni aytish mumkin. Bu kabi terminlar va ular bilan bogʻliq nazariy qarashlar, asosan, XX asrning oxirgi oʻn yilliklarida vujudga keldi[4], tadqiq va tasnif etila boshlandi.

Oʻzbek tili lugʻat qatlami, uning boyib borishi bilan bogʻliq nisbatan yangi tadqiqotlarda soʻz yasashga bevosita bogʻliq *soddalanish* (soʻzning morfem tuzilishida oʻzicha mustaqil boʻlgan morfemalarning oʻzaro birikib, yaʼni asos va qoʻshimchaning birikib, shaklan ajralmas butunlik kasb etishi[21,36], shuningdek, butunlay yangicha maʼno ifodalashi), *yaxlitlanish* (*ideomatizatsiya* yoki *ixtisoslashish* – tarixan yasama boʻlgan leksema maʼnosining soʻz yoki shakl yasash qolipi maʼnosidan uzoqlashishi, uzilishi), *atamalanish* (*terminologizatsiya* – ijtimoiy biror-bir soʻzning fan atamasiga aylanishi), *leksemalashish* (*leksikolizatsiya* – tarixan soʻz birikmalari, gap qoliplari hosilasi boʻlgan birliklarda sintaktik aloqaning uzilishi natijasida turgʻun, tayyor birlikka aylanishi)ga yangi leksema hosil boʻlishining faol usullari tarzida baho beriladi[10,43-45]. Aslida ham shunday, masalan, *birdan*, *kunda*, *birga*, *yaqinda* (soddalanish), *uchuvchi*, *quruvchi*, *ishchi*, *yigʻilish*, *qurilish*, *kechuv*, *oʻynash* (ixtisoslashish), *toʻldiruvchi*, *aniqllovchi*, *ega*, *kesim*, *izohlovchi* (atamalanish), *marmartosh*, *ohaktosh* (leksemalashish) kabi yangicha soʻzlar oʻzbek tili lugʻat qatlamidan keyinchalik oʻrin egallagan birliklar sanaladi. Yana bir dalil ahamiyatliki, bu kabi usullar bilan soʻz yasashini affiksatsiya, kompozitsiya usulida soʻz yasashi bilan bir safda qoʻyib boʻlmaydi, eng asosiysi, mazkur usullar nisbatan nafaol hisoblanadi.

4. Oʻzbek tilida affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan soʻz yasashi faol kechadi. Biroq bu jarayonda baʼzan maromsiz yasashlar – okkazonal qoʻllanishlar[15] ham uchray turadi. Odatda, shoir va yozuvchilar ijod mahsuli sifatida yuzaga chiqadigan nutqiy yasama soʻzlar uslub talabi, fikr ifodasidagi ehtiyoj mahsuli boʻlib yuzaga chiqadi. Shuningdek, ular nutqning ifodaviyligi, obrazlilikini taʼminlashga qoʻl keladi.

Oʻzbek tili soʻz yasovchi affikslari sifatida oʻnlab qoʻshimchalar sanaladi. Biroq bugungi kunda ularning maʼlum bir guruhigina faoliyat koʻrsatyapti, deyish mumkin. Soʻz yasovchi deya taʼriflanadigan bir qator affikslar borki, oʻz unumdorligini allaqachon yoʻqotgan yoki A.Hojiyev aytganidek, oʻz vaqtida ham unumli boʻlmagan. Buni quyidagicha izohlash mumkin. Maʼlumki, feʼl yasovchi affikslar sifatida manbalarda *-a*, *-an*, *-i*, *-illa/ulla*, *-ik*, *-ir/ur*, *-ira*, *-ay*, *-la*, *-lan*, *-lash*, *-lashtir*, *-lantir*, *-r/ar*, *-ra*, *-si*, *-sin*, *-sit*, *-t*, *-it*, *-ot*, *-q*, *-iq*, *-qar*, *-gʻar*, *-qir* va h.k. lar keltiriladi. Ammo bularning aksariyati allaqachon oʻz unumdorligini yoʻqotgan. Buning oʻziga yarasha sabablari bor. Masalan, *-illa* (*-ulla*) affiksi faqat taqlid soʻzlardan feʼl yasashga xizmat qilishini izohlashga hojat boʻlmasa kerak (Masalan: *taqillamoq*, *lovullamoq* kabi). Istalgan taqlid soʻzdan mazkur shakl orqali feʼl yasash mumkin. Bu manbalarda keng izohlangan. Mazkur affiks ayni kunda yangi feʼl yasashi uchun, avvalo, yangi taqlid soʻz kerak boʻladiki, shundagina bu affiks feʼl yasashi mumkin boʻladi. *-illa* (*-ulla*) affiksining “yashovchanligi” bevosita taqlid soʻzlar rivoji bilan bogʻliq. Bu qoʻshimcha faollashishi uchun, avvalo, yangi taqlid soʻzga ehtiyoj sezadi. Koʻpgina nafaol feʼl yasovchi affikslar haqida ham shu va shunga yaqin fikrlarni aytish mumkin. Bu qoʻshimchalar (umuman, unumsiz soʻz yasovchi affikslar) bilan yasalgan (tarixan yasalgan) soʻzlarni tub soʻzlar (leksema) sifatida baholash lozim.

Endi boshqa bir holatni kuzatamiz. Kuzatishlar ko'rsatadiki, fe'l bilan bog'liq ko'pgina yasama so'zlar *-la, -lan, -lash* affikslari bilan bog'liq. *-la* affiksi faol, sermahsul fe'l yasovchi bo'lib, uning ma'no imkoniyatlari juda keng. Bu affiks yangi-yangi so'zlar (*soyalamoq, salqinlamoq, rulonlamoq, dasturlamoq, dalalamoq, safarlamoq, programmalamoq, skanerlamoq, kodlamoq, dizinfeksiyalamoq, tashqarilamoq*) yasashi bilan xarakter kasb etadi. Shuningdek, *-lan, -lash* affikslari xususida ham xuddi shunday fikrni aytish mumkin.

-la affiksining og'zaki va yozma nutqda fe'l yasash jarayoni faol kechayotganini iste'dodli yozuvchi T.Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarida keng kuzatish mumkin. Asardan olingan ayrim misollarni kuzatamiz: 1. *Yo'l, majnuntol soyalab o'tadi. Bobomiz ana shu yo'ldan sahar-sahar dalalaydi.* 2. *Qiblatlab belbog' yoyadi.* 3. *Men bo'xchamni orqalatib tashqarilayman.* 4. *Qaldirg'ochlar afg'on yurtga safarlabdi, kuz oxirlabdi-da.* 5. *Darvozadan ichkarilab edim, Oysuluv qizimiz peshvoz chiqib keldi.* Mazkur yasalmalar nutq birligi, okkazonal so'z yasalishi tipida bo'lsa-da, vaqt o'tib, ularning qo'llanish doirasi kengayishi tabiiy hol. Bu holat, ya'ni yasama so'z (muallif nutqi neologizmi – nutqiy hosila) ning yasalgan so'z (usual birlik – lug'aviy birlik)ga aylanish-aylanmasligi shu so'zlarning keyingi "taqdiri" bilan bog'liq. Aniqrog'i, yuqorida keltirilgan yasama fe'llar shu asar doirasida nutq birligi sifatida qolishi yoki keng ommalashib, leksemaga aylanishi mumkin.

-la affiksi jonli so'zlashuvda ham faol so'z yasovchi ekanligi bilan xarakter kasb etadi: Misollarni kuzatamiz: 1. *Kiprigingiz ostida soyalasak maylimi? Siz uzgan rishtalarni biz bog'lasak maylimi? (Qo'shiqdan).* 2. *Yerni ikki marta haydab bo'lib yaqindagi katta soyning bo'yida salqinlab o'tirsa, osmonda uchib ketayotgan bir laylak yiqilib tushibdi. (Ertakdan)* 3. *Talaba shaxsining ayrim xislatlari (tezkor reaksiya, yo'nalganlik va h.k.)ni rivojlantiruvchi fanlarni o'qitishda o'quv materialini dasturlab uzatadigan maxsus texnik vositalardan foydalanishdan iborat.(Gazetadan)*

-la hamda *-illa* affikslarining so'z yasashdagi imkoniyati tahlili yuqoridagi holatni ko'rsatadi.

Xullas, o'zbek tilida faol va o'rta faol affikslar sirasiga, jumladan, *-la, -lan, -lash, -lantir, -lashtir* (fe'l yasovchi); *-chi, -kor, -shunos, -paz, -xo'r, -ma, -lik* (ot yasovchi); *-li, -siz* (sifat yasovchi); *-larcha, -chasiga, -ona* (ravish yasovchi) kabilar misol bo'ladi.

So'zlarni qo'shish usuli (kompozitsiya) bilan ham yangi so'zlar vujudga kelishi kuzatiladi. Lekin A.Hojiyev qo'shma so'z bilan yangi so'z yasalishini rad etadi va shunday deydi: "O'zbek tili so'z yasalishiga oid ishlarning hammasida so'z yasashning "kompozitsiya usuli" qayd etiladi va u so'z yasashning mahsuldor usuli sifatida ta'riflanadi. Biroq hodisaga bevosita o'zbek tilining o'z materiallaridan kelib chiqib yondashilsa, bu tilda so'z yasashning "kompozitsiya usuli" deb atash mumkin va lozim bo'lgan usuli yo'qligi ma'lum bo'ladi"[27,8]. "Kompozitsiya" termini, balki qo'shma so'z termini mohiyatiga to'g'ri kelmas, lekin badiiy asar tilida muallif nutqi (individual nutq) ko'rinishi sifatida anchagina yangi-yangi qo'shma shakldagi so'zlar qo'llanganligi kuzatiladi. Jumladan, *nuqratan, telefonxat* (U.Azim), *sohibdil, kiyikso'qmoq, oyqovoq, chaqmoqtuyoq, sirtlonpanja* (M.Yusuf), *kajboshlik, oromkursi* (X.Do'stmuhammad) kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Umuman, lug'at tarkibi taraqqiyoti va boyishi xalq shevalari bilan ham uzviy va chambarchas bog'liq. O'zbek adabiy tili milliy til tarkibi evaziga boyib borar ekan, bunda nafaqat lug'aviy birlik, frazeologik birliklar ham xizmat qilishi mumkin[13,60-62].

5. Tashqi manba (tashqi imkoniyat) asosida o'zbek tili boyish usuli lug'at qatlamida neologizmlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq holda yuz beradi. Bu hodisa barcha tillar uchun umumiy bo'lib, turli xalqlar o'rtasidagi o'zaro ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy aloqalar natijasida leksik qatlamda son va sifat jihatdan o'zgarishlar bo'lib turadi.

Ijtimoiy hayot bilan birga, lug'at qatlamimiz *algoritm, sensor, market, antivirus, xaker, shou, chat, sayt, koronavirus, vunderkind, motivatsiya, pandimeya, karantin* va h.k. lar bilan boyib bormoqda. Mazkur so'zlarning ayrimlari avvaldan mavjud bo'lgan bo'lsa-da, bugungi kundagi kabi ommalashib, faol qo'llaniladigan so'z emas edi.

Xulosa. Demak, o'zbek tili lug'at qatlamining shakl va mazmun (son va sifat) jihatdan boyib, rivojlanib borishi yuqorida ko'rib o'tilgan so'z yasash usullari bilan bog'liq bo'lib, ularning o'zbek tili lug'at qatlamini boyitishdagi imkoniyati turli darajada. Bunda affiksatsiya, kompozitsiya usulida so'z yasash, shuningdek, lug'at qatlamimizning boyishida tashqi manba (o'zga tillarga xos so'zlar) asos bo'lib yangi-yangi so'zlarning yuzaga kelishi faol kechayotganligi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Асадов Т. Сўз туркумлари тизимида равиш. – Т.: “Мухаррир”, 2010.
2. Asadov T. O'zbek tilida ravishlarning ma'noviy-uslubiy xususiyatlari. – Buxoro: “Buxoro nashriyoti”, 2011.
3. Ахманова С. Словарь лингвистических терминов. – М.: «Сов. энциклопедия», 1966.
4. Бегматов Э., Нейматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (Систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 6-сон, 35-40-б.
5. Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. – Т. 1955.
6. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII – IX вв. – Л.: Наука, 1980.
7. Нажимов П. Қорақалпоқ тилининг сўз ясаиш тизими. ДДА.–Нукус, 2019. 23-б.
8. Нейматов Х. Қайта қуриш стратегияси ва ўзбек синхроник тилшунослигининг вазифалари (Тил ва нутқ дифференциацияси) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, 3-сон, 27-31-б.;
9. Нейматов Х. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 6-сон, 38-43-б.
10. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
11. Нейматов Х. Сўз ясаиш қолипи, ясалган ва ясама сўз хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, 1-сон, 14-18-б.
12. Нурмонов А., Саримсоқов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларни туркумларга ажратиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999, 5-сон, 19-23-б.
13. Орифбоев Д. Диалектал фразеологизмлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, 6-сон, 60-62-б.
14. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. –Т.: “Университет”, 2002.
15. Тошалиева С.Н. Ўзбек тилида окказионал сўз ясаиши. НДА. –Т. 1998.
16. Турдибоев Т. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси. НДА. –Т. 1996.
17. Элтазаров Ж. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқа ва қўчиши. ДДА. –Т. 2008.
18. Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Ғ.Абдурахмонов таҳрири остида. –Т.: “Фан”, 1975.
19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. –Т.: “Ўзб. мил. энк.си”, 2006.
20. Қудайбергенов М. Қорақалпоқ тилида морфонологик ҳодисалар. ДДА.– Нукус, 2004.
21. Ҳожиёв А., Решетова Л. Ўзбек тили грамматик терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1980.
22. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши. –Т.: “Ўқитувчи”, 1989.
23. Ҳожиёв А. Ясама сўз лисоний бирлими ёки нутқ бирлигими? // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 1-сон, 49-54-б.
24. Ҳожиёв А. Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар (“луғавий” ва “грамматик” морфема ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 3-сон, 29-35-б.

25. Ҳожиёв А. Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар (иккинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 5-сон, 33-43-б.
26. Ҳожиёв А. Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар (учинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон, 45-49-б.
27. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. –Т.: “Ўқитувчи”, 2007.

NAVOIY LIRIKASIDA TASAVVUFİY OBRAZLAR

Mardanov Rahim G‘aybulla o‘g‘li
Jizzax politexnika institute
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi
gmail: rahimmardanov9@gmail.com

Istiqlolga erishganimizdan keyin milliy navoiyshunoslik fanida katta tadqiqot ishlari olib borilib, mutafakkir shoir ijodiy merosi alohida fan sohasi sifatida jadal rivojlandi. Hazrat Navoiy ilmiy va badiiy merosini har tomonlama tadqiq qilish imkoniyati tug‘ildi. Eng muhimi, ulug‘ shoir ijodiga tasavvufning ta’siri, buyuk ijodkor asarlaridagi timsollar haqida ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi va olib borilmoqda.

Atoqli olim N.Komilovning ta’kidlashicha, nafs xudbinlikni, o‘zimbo‘lay falsafasini tug‘diradi, ya’ni nafs domiga tushgandan keyin, kishi hech narsadan tap tortmaydi, harom-harishdan hazar etmay, boshqalar hisobiga bo‘lsa ham yaxshi yashashni o‘ylaydi. Oqibatda u zolim, berahm, riyokor bo‘lib qoladi[1.134-bet].

Alisher Navoiy nafsni inson bolasining eng g‘addor dushmani sifatida ta’riflaydi. “Sen nafsga qaram bo‘lib, dushmanni asir olib, bandi etishing mumkin, ammo sening nafsdan ko‘ra kuchliroq dushmaning yo‘q, qurbing etsa, uni asir ol”, – deydi Navoiy.

Yana bir baytida nafs itini yengishni o‘rmon sherini yengishdan ustun qo‘yadi:

Besha sherin gar zabun qilsang shijoatdin emas,
Nafs itin qilsang zabun, olamda yo‘q sendek shujo‘.

“Badoye’ ul-bidoya”, 309-g‘azal

Ya’ni agar sen o‘rmon sherini yengsang, bu shijoatdan emas, bordi-yu, nafs itini mag‘lub qilsang, unda bu olamda senday mard yo‘qdir.

Olim buning isboti sifatida mutasavvuf olim Mahmud Shabustariyning quyidagi fikrini keltiradi: “Ey oqil inson, yaxshilab o‘yla. Tavhid yuzasidan butning yolg‘onligi yo‘q. Bilgilki, uning yaratuvchisi ham qodir Xudodir. Neki Haqdan yaralsa, u haqiqatdir... Agar musulmonlar but nimaligini anglaganlarida edi, din — bu butparastlik ekanligini bilgan bo‘lurdilar... Axir, Alloh xohish etmasa, kim ham butning yuziga chiroy baxsh etar va kim butparast bo‘la olardi?”

Mutasavvuf olimning bu savoliga olim, albatta, hech kim, deb javob beradi va mana shuning uchun ham Navoiy she’rlarida tarsoparastlik va butparastlik g‘oyasi izchil va keng targ‘ib qilinganligini, mana shuning uchun Navoiy “riyoiy Ka’ba”dan “dayri fano”ni ustun qo‘yganligiga diqqatni tortadi:

Riyovu Ka’badin dayri fanog‘a
Kirib gar butqa zohir qildim imon.
Meni yozg‘urma, ey shayxi riyoiy,
Ki gar kofir edim, bo‘ldim musulmon.

Adabiyotshunos olim N.Bozorova ko‘ngilning badiiy obraz sifatida shakllanish tarixi va tasavvuf she’riyatida tutgan o‘rni, turkigo‘y shoirlar ijodida ko‘ngil timsolining qiymati va Navoiyning bu boradagi yutuqlari tadqiqiga bag‘ishlangan izlanishlari samarasi o‘laroq “Alisher Navoiy g‘azallarida ko‘ngil obrazi” nomli monografiyasini yaratdi[2]. Olima unda oddiy so‘zning poetik obraz sifatida shakllanishi, ma’lum g‘oyaviy-badiiy vazifa bajarishi va yangicha mazmunda talqin etilishi, uning o‘ziga xos tarixi va tadriji mavjudligini ko‘rsatadi. Kitobda xalq og‘zaki ijodi, turkiy pandnoma adabiyoti, shuningdek, Qur’oni karim va hadisi sharif asosida ko‘ngilning badiiy

adabiyot, ayniqsa, tasavvuf she'riyatida ilohiy maskan, sirlar xazinasini sifatida talqin etilishi, mutasavviflarning ko'ngil xususidagi qarashlari, ko'ngilning inson ma'naviy-ruhiy olamidagi o'rni, Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg'oniy kabi mutasavvif shoirlarning ko'ngil obrazini qo'llash tajribalari xususida chuqur mulohaza yuritilgan. Adabiyotshunos olim ushbu kitobida Navoiyning ilk rasmiy devoni "Badoye' ul-bidoya" vositasida ko'ngil obrazining tasvir va talqin darajasini belgilab bergan, shuningdek, devondagi g'oya, obraz va ifoda uyg'unligini ilmiy nuqtayi nazardan yoritib bergan.

Adabiyotshunos N.Ramazonov Hazrat Navoiyning ham o'z salafлари singari faqr dashtida vahmni barbod etib, farog'at kasb etish uchun tavakkulga suyanish lozimligini uqtirganligini ta'kidlaydi[3.105-bet].

Tasavvufda faqr inson ko'nglini muqaddas bilish tushunchasiga tayanib, insonni oliy qadiriya deb biladi. Navoiy ijodida insonga munosabat masalasida bu hol yaqqol ko'zga tashlanadi. Ulug' shoir ijodida inson ko'ngli muqaddas Ka'baga o'xshatiladi:

Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay.

"Badoye' ul-vasat", 621-g'azal.

Ko'rinadiki, baytda buzilgan ko'ngil vayron bo'lgan Ka'baga qiyoslanyapti. Mana shu buzilgan, ya'ni g'amga to'lgan ko'ngilni shod qilishni shoir vayron bo'lgan Ka'bani obod qilish, ya'ni qayta tiklash bilan barobar mehnat sifatida baholayapti. Bunday nuqtai nazarni adabiyotshunos olim N.Ramazonov faqirlik maslagi bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlaydi[3.108-bet].

Olim tasavvuf mohiyatiga ko'ra, faqr yuqori va quyi, oliy va tuban o'rtasidagi nisbiyatni yo'qotib, ularni teng qilib qo'yishini, faqr davlatiga erishgan kishi uchun oltin bilan tuproqning qiymati bir xil bo'lib qolishini qayd etadi. Buning isboti uchun Navoiyning quyidagi baytini keltiradi:

Davlati faqr istagil, nechunki bor, ul ko'y aro
Siddiq ila kirgach, agar a'lovu gar adno pisand.

"G'aroyib us-sig'ar", 119-g'azal.

Bunday qarashning mohiyatiga ko'ra, faqirning nazdida shu davrga qadar kasb etgan ahamiyatini yo'qotib, boshqa mazmundan, ya'ni maxluqlik (xalq qilinganlik) va Xoliqqa olib boradigan ko'priqlik nuqtai nazaridan qimmat kasb eta boshlaydi.

Olim shu tariqa faqirlik darajasiga erishish uchun zarur bo'lgan sifatlar qatorida rizo, fano, irfon (ma'rifat) istilohlarining mazmun-mohiyatini ochib berishga intiladi. Buning uchun Navoiy ijodiga murojaat qilib, shoir qalamiga mansub mavzuga doir qator baytlarni keltiradi. Jumladan:

Kim faqr talab qilsa fanodur anga shart,
Boshiga nekim kelsa rizodur anga shart.

"G'aroyib us-sig'ar", 62-ruboiy.

Shu o'rinda qayd etib o'tish joizki, olim Navoiyning ushbu bayti haqida shunday deydi: "...Navoiy mashhur qit'asida (ta'kid bizniki –M.R.) shunga alohida urg'u berib:

Kim faqr talab qilsa fanodur anga shart,
Boshiga nekim kelsa rizodur anga shart, –

Deydi[3.109-bet]". Lekin kuzatishlarimizdan bu misralar ulug' shoirning qit'asiga emas, balki ruboiysiga mansub ekanligi ma'lum bo'ldi[4.557-bet].

Tasavvufda Allohni anglashga doir bilimlarga nisbatan ma'rifat (irfon) istilohi qo'llaniladi. Adabiyotshunos olim N.Ramazonov Navoiy lirikasida bu istilohning faqr istilohi bilan bog'liqlikda qo'llanilgan o'rinlarning uchrashini ta'kidlaydi:

Faqr ila shod o'lki, har kim bo'lsa ahli ma'rifat,
Dahr tufrog' birla teng bo'lmoq ne imkon ollida.

"Navodir ush-shabob", 27-g'azal.

Adabiyotshunos olim N.Ramazonov Navoiy lirikasida o'zini o'zi malomat qilish faqr istilohi bilan birga qo'llangan o'rinlar uchrashini, lirik qahramonning o'z faqri bilan faxrlanish

tuyg'ulari mavjudligini qayd etarkan, buning isboti uchun ulug' shoir qalamiga mansub quyidagi baytlarni keltiradi[3.110-bet]:

Darig'kim, qaridim zuhdu faqr lofi bila,
Vale ishim yoshurun barcha jurmu isyondur.
"Favoyid ul-kibar", 132-g'azal.

Yana:

Benavolar ollida umri abaddin yaxshiroq,
Har kishikim faqr yo'linda Navoiyvor o'lar.
"Favoyid ul-kibar", 173-g'azal.

Yana:

Joh ahli, faqr ichra Navoiyg'a iqtido
Aylangki, bu tariqa anga keldi muxtara'.
"Navodir ush-shabob", 288-g'azal.

Xulosa qilib aytganda, Navoiyshunos olim N.Komilov tasavvufiy timsollarni batafsil anglamay, so'fiyona she'rni anglash mumkin emasligiga, ana shu timsollar orqali Navoiy lirikasida solik obrazi gavdalandirilishini diqqatni tortadi. Olimning fikricha, ulug' shoir she'riyatida ushbu timsollar orqali tariqat yo'lidagi musofir, ya'ni solikning kechinma va hayajonlari, Mahbub yodidagi talpinish, sarxushligi va xumori, vasl damlaridagi shodligi tasvirlanadi. Olim, umuman, Navoiyda insonning Iloh tomon ko'tarilishi (uruj) asosiy g'oyaligiga diqqatni tortib, shoir shu yo'l iztirobi va martabalarini turli vositalar bilan tasvirlaydi.

Adabiyotshunos olim N.Bozorova ko'ngilning badiiy obraz sifatida shakllanish tarixi va tasavvuf she'riyatida tutgan o'rni, turkigo'y shoirlar ijodida ko'ngil timsolining qiymati va Navoiyning bu boradagi yutuqlari tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy izlanish olib bordi. Olima o'z tadqiqotlarida oddiy so'zning poetik obraz sifatida shakllanishi, ma'lum g'oyaviy-badiiy vazifa bajarishi va yangicha mazmunda talqin etilishi, uning o'ziga xos tarixi va tadriji mavjudligini ko'rsatadi.

Navoiy ijodida tasavvufiy obrazlar haqida gap ketganida, adabiyotshunos N.Ramazonovning fikrlarini inobatga olish zarur. Unga ko'ra, shoir lirikasida bunday obrazlar uchun qizil ip vazifasini bajargan faqr masalasi asosiy falsafiy, badiiy-estetik konseptlardan hisoblanadi va Navoiyning deyarli barcha lirik asarlarida uchraydi. Navoiy lirikasida shohlik (podshoh), dunyo, zuhd (zohid) kabi obrazlar aksariyat, bevosita va yoki bilvosita faqr obrazi bilan bog'liqlikda talqin etilgan. Buning sababini olim faqrning mohiyatbinlik falsafasi ekanligi orqali izohlaydi.

Adabiyotlar

1. N.Komilov. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob. – Toshkent, "Yozuvchi", 1996.
2. Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. – Toshkent: Fan, 2009.
3. N.Ramazonov. Navoiy ijodida faqr talqini va faqr obrazi. – Toshkent, "Fan", 2015.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 3-jild. G'aroyib us-sig'ar. – Toshkent, "Fan", 1988, 557-b., 62-ruboiy.
5. Rahim G'aybullay o'g'li, M. (2023). "Layli va Majnun" dostonida qosid obrazining o'ziga xosligi. Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali , 3 (2), 440-442.
6. Erkinovna, AD, Shukurillaevna, KX, Fazlidinovna, ZM, Murodkosimovna, KF, & Hamraevich, YK (2020). Ishonchli tarbiyalash-Oila va jamiyatning maqsadi. Evropa molekulyar va klinik tibbiyot jurnali , 7 (6), 2345-2352.
7. Shukrillaevna, XX (2020 yil, dekabr). Oila tuzishdagi ayollar uchun sog'lom turmush tarzi. Konferentsiyada .
8. Xamdamova, X. (2021, March). Training-as a popular form of active learning adults. In Konferensii.
9. Khamdamova, H. (2021). The metaphorical nature of words specific to the noun phrase. In sovremennyye problemy nauki, obshchestva i obrazovaniya (pp. 152-154).
10. Jumanazarova, G. va Xamdamova, K. (2022). Leksemalarning metaforalizatsiyasi Dostonda "Rustamxon". Ijtimoiy fanlar tadqiqoti va sharhi xalqaro jurnali , 5 (5), 136-140.

Mamatqulova Mehrnoz
School number 244, class 10 A
Uzbekistan, Tashkent City,
Yashnabad district
E-posta: munis.jurayeva80@ mail.ru

Annotation: *This article is about a sample of Uzbek children's folk art, the spiritual analysis of the images of Zumrad and Qimmat in the famous fairy tale "Zumrad va Qimmat". In the article, the personality type of Zumrad and Qimmat, the reasons why the psyche of the two main characters do not match each other, analysis and appearance according to the famous MBTI (Myress Briggs Type Indicator).*

Keywords: *Zumrad, Qimmat, Personality, MBTI(Myress Briggs Type Indicator), Introvert, Extrovert, Intuitive, Sensing, Thinking, Feeling, Judging, Perceiving, Defender, Debater.*

The famous kids story which is called Zumrad and Qimmat contains of the compare of two main characters which leads to youngsters to understand between the bad manners and good deeds clearly. In this story Zumrad is described as the main and also good character which teaches to kids how to be hard working and polite while the lead character called as Qimmat described as the bad character. In the story there is always conflicts between this two characters. Haven't you been interested for the reason? Of course it depends on their personality type. So let's explore their personality type and find out the reason of their characters and relationship.

Firstly let's start with the main character Zumrad. As a Myress Briggs Type Indicator we need to find out four traits of her.

Firstly we have to find out is she extravert or Introvert. In the story Zumrad is the one who loves calm nature. She has no friends or many relatives to talk. She has only her father to take care of. So it says that she has introvert traits which likes calm atmosphere and only has few loyal people(as I told his father). You may know that she didn't talk to anyone when she was lost in the forest until the grandmother found girl out and made first step to talk her. So that means that she's introvert. Not extrovert which likes socializing with random people without thinking or analyzing what to talk but introverts do opposite. So the first key is Introvert -I.

Second comparing is between Intuitive and Sensing. Intuition is the type which loves daydreaming and always sees overall and big picture of everything. Moreover they are more focused on future or past rather than the present. But sensing is the type which lives only in present time and also they are the only one who trust on their experience rather than theories. They also more focused on details rather than the big picture which is most suitable for Zumrad. Here is an example. She is very organized and hardworking. And also cleaning house well and being clean means focusing on details which is trait of sensing. So the second key Sensing - S. [1]

The third one is between the most popular comparing Feeling and Thinking. Here is not the thing like heart and brain, no! Feeling when you decide something by hearing or listening others opinion and always being related to them and keeping harmony while thinking is when others opinion are not important and you always decide something by justice or just by thinking logical or you may say only being related to your own opinion. As we know Zumrad is caring and to much cares about his family members and their command. She is always polite and we may sum up as deciding that feeling leads her. So the third key is Feeling – F. [2]

The last comparing is between Judging and Perceiving. Judging is the type which is always organized and their mind is always full of plans or schedules also they hate the mess as well. Perceiving is the one who accepts new things or changes and also mess easily. They are flexible and they prefer to do things whenever they want rather than organizing or following daily routine. As we know Zumrad is the one who is organized and always follows order as well by cleaning around. So she is judging type. The latest key is Judging – J. [3]

So overall by combining them all of them we get a personality. So Zumrad's personality type is ISFJ(Introvert, Sensing, Feeling, Judging). ISFJ is called as Defender. Zumrad is Defender. Defender is the type is very dedicated and warm protectors, always ready to defend their loved ones. As a SI dom(Introverted Sensing) they are very hard working. They always ready to protect their loved ones or just make them happy. They always work hard for them and organized. They always try to be kind and polite to everyone and they are pretty well caring. So Zumrad also she's hard working for her family members and always polite to everyone no matter what. And here is some more informations: In their unassuming, understated way, Defenders help make the world go round. Hardworking and devoted, people with this personality type feel a deep sense of responsibility to those around them. Defenders can be counted on to meet deadlines, remember birthdays and special occasions, uphold traditions, and shower their loved ones with gestures of care and support. But they rarely demand recognition for all that they do, preferring instead to operate behind the scenes.

This is a capable, can-do personality type, with a wealth of versatile gifts. Though sensitive and caring, Defenders also have excellent analytical abilities and an eye for detail. And despite their reserve, they tend to have well-developed people skills and robust social relationships. Defenders are truly more than the sum of their parts, and their varied strengths shine in even the most ordinary aspects of their daily lives.[4]

Now it's time to analyze Qimmat's personality type. The first step between Introverted and Extrovert. Qimmat is extrovert. Because he can easily socialize with anyone and doesn't think about socializing steps as introverts do. As an extravert she likes to be around people and big parties. In story you easily may notice her random talks. So she is Extrovert – E.

The second step is between Intuition and Sensing. It's clear that she is not from sensing type because she is too lazy for sensing and for details also. Instead of it she's daydreamer so there is a higher chance that she is intuition dominator. Because intuitive are more likely work with their mind rather than the reality so it comes out that intuitive are likely to be lazy type. So the second key is Intuitive – N.[2]

The third step as we know is between Thinking and Feeling. Feeling doesn't dominate Qimmat but if it would than she should free Zumrat from her all works or just help her with them by thinking her situation as well. Instead she thinks about herself and thinks about money and about being rich. So we can conclude that Thinking leads her. Third key is Thinking – T.[3]

The latest step is between Judging and Perceiving. It's fact that Qimmat is not organized and never follows schedules which is trait of judging type because she is too lazy for it. Instead of it she is likely to do the things or works whenever they want to do and flexible for the time which also means that perceiving leads her. So the last one is Perceiving – P.[4]

In conclusion Qimmat is ENTP(Extrovert, Intuition, Thinking, Perceiving) – Debater. Smart and curious thinkers who cannot resist an intellectual challenge. This type known by his savage traits and also at the same time by it's laziness which Qimmat owns. This type also called as evils because they love to argue and able to think opposite of everything. This type is also known as a rude type. Qimmat is also rude for example her response for her step father or just grandmother. Of course commanding to older give the gift after just staying a her house of course it is illmanered trait which is more suitable for the debater type. Here is some information about Qimmat's type: Quick-witted and audacious, Debaters aren't afraid to disagree with the status quo. In fact, they're not afraid to disagree with pretty much anything or anyone. Few things light up people with this personality type more than a bit of verbal sparring – and if the conversation veers into controversial terrain, so much the better.

It would be a mistake, though, to think of Debaters as disagreeable or mean-spirited. Instead, people with this personality type are knowledgeable and curious, with a playful sense of humor, and they can be incredibly entertaining. They simply have an offbeat, contrarian idea of fun – one that involves a healthy dose of spirited debate.

Debaters are known for their rebellious streak. For this personality type, no belief is too sacred to be questioned, no idea is too fundamental to be scrutinized, and no rule is too important

to be broken, or at least thoroughly tested. Sometimes Debaters even rebel against their own beliefs by arguing the opposing viewpoint – just to see how the world looks from the other side. This type is also risky as Qimmat does. For example planning to getting lost in the forest or opening the box was too much risky.[5]

Now compatibility of Zumrat and Qimmat's type. Both of their type are totally opposite of each others. You may look threw the analyze again. Because Zumrat is Introvert but Qimmat is Extrovert. Zumrat is Sensing while Qimmat is Intuitive. Feeling dominates Zumrat while Thinking leads Qimmat. Zumrat is Judging as well while Qimmat owns Perceiving trait. So it was the proof that they are totally opposite of each other.

ISFJ(Defender)=Zumrat

ENTP(Debater)=Qimmat

As their opposite type Defender sees Debater's good sides while Debater thinks that Defender is too much caring(and hates that). ISFJs and ENTPs are very different; ISFJs are introverted, practical, empathetic, and organized, while ENTPs prefer to express themselves logically, think conceptually, spend time around people, and avoid strict schedules.

ISFJs should try to express themselves logically around ENTPs by avoiding overly emotional expressions.

ENTPs should practice being more empathetic toward ISFJs, allowing them to share their feelings and take space to be alone.

ISFJs tend to express themselves emotionally, while ENTPs like to work through a situation logically. ISFJs should be more direct and honest about their perspective around ENTPs. ENTPs should be patient by giving ISFJs space and support they need to feel safe to express themselves.[6]

The main reason why they cannot get on well with each other because defender is more caring while debater is not and defender looks for everything emotionally while debater hates emotions.

In conclusion as opposite types they cannot get on well together because definetly they have opposite view. One is kind and caring while one is rude.

Resources:

1. <https://www.myersbriggs.org/my-mbti-personality-type/mbti-basics/sensing-or-intuition.htm>
2. <https://www.myersbriggs.org/my-mbti-personality-type/mbti-basics/thinking-or-feeling.htm>
3. <https://www.myersbriggs.org/my-mbti-personality-type/mbti-basics/judging-or-perceiving.htm>
4. <https://www.16personalities.com/isfj-personality>
5. <https://www.16personalities.com/entp-personality>

ZEBO MIRZO IJODIDA OBRAZLAR KO'LAMI

Zumrad Masharipova
mustaqil tadqiqotchi, Xorazm viloyati
Zumradmasharipova@mail.com

Annotatsiya. Har bir davr adabiyotda mohiyati, ma'no-mazmuni bilan o'z nafasini qoldiradi. Mustaqillik davr o'zbek she'riyati ham abiyotimiz gulshanida o'zining salmoqli o'rniga egadir. Bugunning shoir va shoiralari she'riy asar yaratishda butunlay yangicha ruh va kayfiyat bilan qalam tebratmoqdalar. Yaratilayotgan har bir yangi ijod mahsuli shaxs ruhiyati uning ichki kechinmalarining yorqin ifodachisi bo'ladi. Istiqolol davr she'riyatinig boshqa davrlar she'riyatidan farqli jihati shundaki, bu davr she'riyatida milliy o'zlikni anglash, erkin fikrlash ruhi yetakchilik qiladi. Ushbu maqolada hozirgi davr o'zbek she'riyatida badiiy konsepsiya

masalalari, shoir va shoirlar she'riyatidagi o'ziga xosliklar, ijodkor "men" ining she'riyatda aks etishi haqida so'z boradi. Bunda Zebo Mirzoning rangin bo'yoqlar bilan yo'g'rilgan she'rlari hamda eng sara ijodiy na'munalari asosida badiiy konsepsiyaning mohiyatini ochib berishga harakat qildik.

Kalit so'zlar: badiiy g'oya, estetik ideal, pafos, poeziya, konsepsiya, psixologizm, xarakter, hayot haqiqati;

Mustaqillik davri o'zbek she'riyatiga nazar solar ekanmiz, yangicha ruh, yangicha yondashuvlar, erkin va hur fikrlar oqimi, hayotdan zavqlanib yashash, vatanga bo'lgan muhabbat, insoniy tuyg'ular tarannumi, muhabbat va sadoqat tuyg'ularining rangin satrlar ila qalamga olinganiga guvoh bo'lamiz. Bugungi kunda o'zbek she'riyati gulshanida qalam tebratayotgan iste'dodli shoirlarimiz Zebo Mirzo ijodi o'zining rangin bo'yoqdorligi, serqirraligi hamda badiiy konsepsion jihatdan nihoyatda puxtaligi bilan ajralib turadi. Endilikda ramzlar, timsollar, metoforalar asosida mushohada yuritish va badiiy umumlashmalarda falsafiy teranlikka intilish hozirgi davr she'riy madaniyatining galdagi ustuvor xususiyatlaridan hisoblanadi. Badiiy umumlashtirilgan ramzli obrazlilik bu she'riyatning bosh fazilatiga aylandi. Bugungi davr she'riyatida badiiy konsepsiya masalalariga toxtalishdan avval konsepsiya va badiiy konsepsiya o'zi nima? degan savolga javob beramiz. Konsepsiya (lot. conceptio-, tizim)- biror bir sohaga oid qarashlar, tamoyillar tizimi, fakt va hodisalarni tushunish, anglash va izohlashning muayyan usuli, asosiy nuqtai nazar; adabiyotda- biror asarning asosiy g'oyasi. Badiiy konsepsiya- badiiy asar mohiyatini, ijodkorning "meni"ni ifoda etadi. Biroq badiiy asar konsepsiyasi ayrim holatlarda muallifning subyektiv qarashlaridan keng qamrovli bo'lishi mumkin. Ba'zan muallif mo'ljaliga zid holat yuz bersa ham, mohiyat e'tibori bilan asar o'z konsepsiyasiga ko'ra muallifning badiiy-estetik olamiga tegishli bo'ladi.

Zebo Mirzo 1964 yilning 15-dekabrida Qashqadaryo viloyatining Kitob tumani Beshtarak qishlog'ida tug'ildi. Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'zMU)ning o'zbek filologiyasi fakultetida tahsil oldi (1982–1987). Toshkent Davlat san'at instituti katta laboranti, o'qituvchisi (1987–1991), O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligining Xalq ijodiyoti va madaniy-ma'rifiy ishlar respublika markazi muharriri (1991–1995), "Yozuvchi" nashriyoti bo'lim mudiri (1995–1999), O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi "Yoshlar" radiokanali katta muharriri (1999–2006) vazifalarida xizmat qildi. 2006-yildan "O'zbekiston" telekanali katta muharriri sifatida faoliyat yuritadi.

Zebo Mirzoning "Tun malikasi" nomli ilk she'riy to'plami 1990 - yilda nashr etildi. Shundan keyin shoiraning "Ajr" (1997), "Nur kukunlari" (2004), "Ishq" (2012) kabi she'riy kitoblari dunyoga keldi.

Zebo Mirzo, shuningdek, "Rangin dunyo", "Ijod maktabi", "Ijodxona sirlari", "Qo'shiqlarda qolgan umr", "Siz va Siz uchun" kabi tasviriy san'at, madaniyat, adabiyot namoyondalari hayoti va ijodi haqidagi madaniy-ma'rifiy mavzudagi bir qator turkum ko'rsatuvlar muallifi hamdir.

Zebo Mirzo 1964-yilning 15-dekabrda Qashqadaryo viloyatining Kitob tumani Beshtarak qishlog'ida tug'ildi. Toshkent Davlat universitetining o'zbek filologiyasida tahsil oldi (1982-1987). Toshkent Davlat san'at instituti katta laboranti, o'qituvchisi (1987-1991), O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligining Xalq ijodiyoti va madaniy- ma'rifiy ishlar respublika markazi muharriri (1991-1995), "Yozuvchi" nashriyoti bo'limi mudiri (1995-1999), "Yoshlar" radiokanali katta muharriri (1999-2006) vazifalarida xizmat qildi. 2006-yildan "O'zbekiston" telekanali katta muharriri sifatida faoliyat yuritadi.

Zebo Mirzoning "Tun malikasi" nomli ilk she'riy to'plami 1990-yilda nashr etildi. Shundan keyin shoiraning "Ajr" (1997), "Nur kukunlari" (2004), "Ishq" (2012) kabi she'riy kitoblari dunyoga keldi. Zebo Mirzo, shuningdek, "Rangin dunyo", "Ijod maktabi", "Siz va Siz uchun" kabi tasviriy san'at, madaniyat, adabiyot namoyondalari hayoti va ijodi haqidagi maaniy-ma'rifiy mavzudagi bir qator turkum ko'rsatuvlar muallifi hamdir.

Yigirma yilcha avval bu kitobdagi aksariyat she'rlar shak-shubhasiz grajdanlik ruhidan mahrum deb baholanar, sub'yektivizm ko'rinishi sifatida qoralanardi. Uzoq yillik qatag'on

diktaturasiga asoslangan tuzum davrida she'r adabiyotning eng sub'yektiv turi ekani batamom unutildi. Har bir shoirdan, har bir she'rdan ijtimoiylik talab etish adabiyotshunosligu adabiy tanqidning "qonuni"ga aylangan edi. Ustozlarimizdan biri "poeziya vazifa va mohiyat e'tibori bilan siyosiy masaladir, she'r – shoirning ijtimoiy vijdonidir" — deb ta'kidlaganini esga olish kifoya. Holbuki, shoir "men" deb yozadi va bu "men" qanchalik insoniy va tabiiy bo'lsa, uning yozganlari "biz"ning mulkiga aylanadi.

Har bir inson, shu jumladan shoir-shoiralar o'z e'tiqodidan kelib chiqib, bu yorug' dunyoni ham o'z tushunchasidagi yaxshi odamni ham muayyan o'z ideali nuqtai nazarida tasavvur qiladi. Shunga ko'ra, insonning psixologiyasi, fikriy saviyasi, atrof-tevaragini o'z rayiga qarab o'zgartirishga harakat qiladi. Shoir ham o'z she'rlari orqali o'z qalb kechinmalarini, o'zligini aks ettirgan. Zebo Mirzo ijodiga yuzlanadigan bo'lsak, uning she'rlarida ham haqiqiy o'zbek ayollariga xos bo'lgan vafo, sadoqat, oqilalik tuyg'ularining tarannumini, vatanga bo'lgan muhabbat, onaga bo'lgan mehr, do'stlik, oilaga bo'lgan e'tibor, tabiat mo'jizalaridan hayratlanish, zavqlanish kabi tuyg'u va kechinmalarnig ta'sirchan tasviriga guvoh bo'lamiz.

Shaxsan men uchun, she'r bu eng avvalo tuyg'u, g'oyibdan paydo bo'lib, yurakni (shoir yuragini) junbushga solgan, yig'latgan, shodlantirgan inson tuyg'usi. Shoirning iste'dodi shu tuyg'uni nechog'lik qabul qila olishi, shu tuyg'uni aslligini saqlab, boshqa yuraklarga uzata bilishi bilan o'lchanadi. Kichkina "iste'dod" kichkinagina tuyg'uni ko'tarishga yarasa, ulkan iste'dod ulkan tuyg'ularni g'oyibdan qabul qilishga, uning bir yaprog'ini, bir tomchisini to'kdirmay, titrog'u momogulduragini saqlagan holda milyon yuraklarga bera olishga qodir bo'ladi.

She'r o'zi nimaligini tushintirganlarning hech biri bu vazifani uddalay olmagan shubhasiz. She'rning nimaligini qo'rqmay tushintiradiganlarning katta ko'pchiligi adabiyotshunoslar. Shoirning ko'pi bu ishga kamdan-kam qo'l uradi. Shaxsan men o'zim eng avvalo tuyg'u g'oyibdan paydo bo'lib, yurakni (shoir yuragini) junbushga solgan, yig'latgan, shodlikka solgan isyon tuyg'usi. Shoirning yuragi shu tuyg'uni nechog'lik qabul qila olishi, uning aslligini saqlab boshqa yuraklarga uzata bilishi bilan o'lchanadi. Shu o'rinda Jaloliddin Rumiyning yozganlari esga keldi. Mavlono fikricha, vujud ham Maryam kabilidir. Har birimizning ichimizda Isomiz bor. Bizda ham Maryamdagi kabi dard paydo bo'lsa, Isomiz tug'iladi. Agar dard bo'lmasa, u o'z kelgan yo'lidan qaytib ketadi", ya'ni Isomiz tug'ilmaydi. Mavlono aytgan hikmat she'rning qanday tug'ilishi haqidagi rivoyatdek tuyuladi.

Vatan, millat, til va avvalan muhabbat har bir shoir ruhiyatining tuganmas ilhom manbaidir. Zebo Mirzoning ona yurtiga, o'zbek xalqiga bag'ishlangan yuksak she'rlari juda ko'p. Bu she'rlarda Navoiy Oybek bilan uchrashadi, Xonzodabegim birodari bo'lmish Bobur Mirzoga tasallilar beradi, Samarqand bilan Hirot sirli xayoliy ko'prik orqali tutashadi, shoir tunda o'zi tikilib turgan oyga Hazrat Navoiy ham qarab turganini sezadi, shu oy, shu mangu yulduzlar yorug'ida Shohi Zinda zinalaridan ko'tarilayotgan Bibixonimni, Marg'ilon ko'chasida Kumushni ko'rib qoladi.

Uning tug'ilgan diyori:

...*Bir chekkasi cho'ldir harsillab yotgan,
Bir chekkasi qorlar tizgacha botgan,
Bir chekkasi tog'lar ko'kni ko'tarib,
Buloqlari borib tongni uyg'otgan*

Qashqadaryoga bag'ishlagan qasidasi o'quvchi yuragiga juda yuksak hayajon solishiga ishonchim komil.

Nazarimda, Zebo Mirzo butun ijodi (demak, umri) davomida odamlarga, dunyoga o'zi sevgan, o'zi kutayotgan, kelishiga ishonchi tobora yo'qolib borayotgan odamga bo'lgan mehru muhabbati ko'zi bilan qaraydi. Uning satrlarida afsusu nadomat, fig'onu faryod ro'yi rost ko'rinadi. Bu hislar qanchalik mungli bo'lmasin, umid va ishonch tuyg'ulari barqaror qoladi:

*Qavs bog'lariga tun tushayotir,
Dilni bir havotir ezdi ko'p yomon.
Agar u tush bo'lsa ming yildan beri,*

*Kimga asaragansan meni, Xudojon
Kimga asraganding meni, Xudojon.¹*

Shoira umr bo‘yi bitta she‘rni — “Ishq” sarlavhali she‘rni yozayotganday. Har bir she‘r oldingi she‘rning davomidek tuyuladi, uni to‘ldiradi, uni yanada kuchliroq porlashiga quvvat beradi...

Ming yillik muhabbat Zebo Mirzo yuragida yangilanadi, uning ko‘ngil mulkiga aylanadi. Komil ishonch bilan Hodi Toqtoshning “Muhabbat eski narsadir, har bir yurak uni yangilatar” degan hikmatini eslagan holda shoiraning ishq daftari o‘zbek she‘riyatining ko‘hna daftariga yangi sahifalar qo‘shdi deb ayta olaman.

Shoira she‘rlarida bo‘rtib ko‘rinadigan yana bir xususiyat insonga xos bo‘lgan ishqiy tuyg‘ular tabiat manzaralari, holatlari bilan hamohanglikda namoyon bo‘ladi. Ulug‘ bobomiz hazrat Nasafiy katta olam bilan kichik olam haqida gapirib, katta olamdagi hamma narsa kichik olamda aks etadi deb ta‘kidlaganini eslang. Shoir, eng avvalo, Olloh yaratgan ikki ulug‘ mavjudot: Insoniyat va Tabiatni o‘zida mujassam etguvchidir. Inson va tabiat ruhiyati mujassam shoir yuragi olam qadar kengayadi va bu kenglikka yuzma-yuz bo‘lgan odamzotni ham yuksalarga olib chiqadi.

Shoiraning ayrim she‘rlaridan Anna Axmatovanning shivirlashlarini (ayniqsa, Unga bag‘ishlangan satrlarda: “Yorug‘-yorug‘ xayollarimdan Yuragimga kirib keldingiz...), Marina Svetayevaning titroq va asabiy nafasini sezaman:

*Siz baxtlisiz...
Aqldan ozib,
Men jimman
Ishq-umrimga qafas
Yuragimni ezg‘ilab bosib
Yillar o‘tdi yillar
Men emas.²*

Yor jamolidan umidvor Mavlono yozganidek: Ko‘zni yumgil, ko‘zga aylansin ko‘ngil...

Shoiraning buyuklar ruhi yashayotgan yuksak tog‘ tomon intilib borayotganini bildirsa-da, ular haqli ravishda Zebo Mirzoning o‘z yo‘li, o‘z ovozi borligini va bu yo‘l, bu ovoz salmoqli ekanini isbotlab turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zebo Mirzo “Nur kukunlari” sarlavhali she‘riy to‘plami “Yangi asr avlodi” nashriyoti-2004
2. Zebo Mirzo “Ishq” she‘riy to‘plami “Akademnashr” nashriyoti-2011 Toshkent.

BOLALAR FOLKLORINING MAZMUNI TO‘G‘RISIDA

O‘rinova Maftuna No‘mon qizi, O‘zRFA tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar folklorining yuzaga kelish omillari, uning mazmun-mohiyati haqida fikr yuritilgan. Bolalar folklori namunalari xalq og‘zaki ijodi xazinasini yanada boyitib turadi. Uning rang-barang janrlari kelajak avlod ta‘lim-tarbiyasida muhim vazifa bajara oladi. Mazkur adabiyot bolalarning yosh bilan bog‘liq barcha xususiyatlarini e‘tiborga olib, uning xarakter-xususiyatlarini o‘zida mujassam etadi. Bolalar o‘yinlari, qo‘shiqlari ularning kelajakdagi xatti-harakatlariga zamin hozirlaydi.

Kalit so‘zlar. Bolalar folklori, qo‘shiq, o‘yin, alla, erkalama, og‘zaki ijod, badiiy ijod.

¹ Zebo Mirzo “Nur kukunlari” 6-7 bet “Yangi asr avlodi” nashriyoti, Toshkent-2004

² Zebo Mirzo “Ishq” 11-bet Toshkent-2011 Akademnashr nashriyoti

Аннотация. В данной статье рассматриваются факторы детского фольклора и его сущность. Образцы детского фольклора пополняют сокровищницу фольклора. Его разнообразные жанры могут сыграть важную роль в воспитании будущего поколения. Эта литература учитывает все возрастные особенности детей и воплощает их особенности. Детские игры и песни подготавливают почву для их будущего поведения.

Ключевые слова. Детский фольклор, песня, игра, алла, ласка, словесное творчество, художественное творчество.

Annotation. This article discusses the factors of children's folklore and its essence. Samples of children's folklore enrich the treasure of folklore. Its diverse genres can play an important role in the education of the future generation. This literature takes into account all age-related features of children and embodies their characteristics. Children's games and songs prepare the ground for their future behavior.

Key words. Children's folklore, song, game, alla, caressing, verbal creation, artistic creation.

Bolalar folklori xalq ogʻzaki poetik ijodi bagʻrida insoniyat badiiy tafakkurining ilk bosqichidayoq shakllana boshladi. Buning asosli sabablari mavjud edi. Chunki bolalar ham ijtimoiy-maishiy hayotda kattalar bilan yonma-yon ishtirok etib keldilar. Ota-onalarining mehnat jarayonini bevosita kuzatib, ularga koʻmaklashdilar, turli-tuman marosimlarning ishtirokchisiga aylandilar. Bunday aralashuv bolalarning ijtimoiy hayot voqealariga oʻz munosabatini ifodalash uchun imkon berdi. Ular iqtidor va imkoniyatlari doirasida badiiy ijod jarayoniga aralasha boshlashdi. Bolalar oʻz tuygʻularini goh oʻyin tarzida, goh majburiy mehnat tarzida ifoda qildilar. Bu haqda folklorshunos O.Safarovning fikrlari asosli: “Oʻyin tarzida kechganda bolalar ehtirolarga toʻlib-toshib, oʻz zavqlarini joʻshqin va samimiy ohanglarda kuylaganlar; majburiy mehnat tarzida kechganida esa ogʻir mehnat tufayli horgʻin va alamli tuygʻularini gʻamgin shaklda ifoda etganlar”[Safarov, 1985, 3-b]. Oʻzbek bolalar folklori shu tariqa ijtimoiy aralashuv tarzida yuzaga kela boshlagan.

Bolalar folklorining mazmun-mohiyati haqida Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasida quyidagi maʼlumotni uchratamiz: “Bolalar folklori – ogʻzaki ijod namunalari. Odatda, bolalar yoki ular uchun kattalar tomonidan yaratiladi. Folklor janrining tarkibiy kismi. Oʻzbek bolalar folklori alla, ertak, ermaklar, tez aytish, topishmoq, bolalar oʻyin qoʻshiqlari, erkalama, masxaralama va b.ni oʻz ichiga oladi. Bolalar folklori bolaning tinglashiga, aytib yurishiga, oʻiniga, qoʻshigʻiga moslangan boʻladi” [Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, B harfi, 496-b]. Demak, bolalar folklori ogʻzaki ijodning bir qismi sifatida uni boyitib turadi. Bolalar folkloriga tegishli matnlar kattalar tomonidan ham yaratilishini inobatga olsak, ularning bir-biriga taʼsiri yaqqol aʼyonlashadi.

Dono va ijodkor xalq badiiy soʻzning kelajak avlod tarbiyasidagi kuch-qudratiga qadim zamonlardan oqib kelgan. U oʻzining eng buyuk asarlarini soʻz sehri bilan dunyoga keltirgan. Badiiy soʻz xalq va millatning butun madaniy merosini abadiyatga muhrlagan. Hali yozuv mohiyati anglanmagan vaqtlarda ham odamlar bir-birlari bilan muloqotga kirishishgan, oʻyin-kulgi qilishgan, surat chizishgan. Xalqimiz bagʻridan buyuk naqqosh-u roviylar yetishib chiqqan. Shu olis tarixning ildizlari oz boʻlsa-da xalq dostonlari, afsona-yu asotirlari, ona allalari, bola oʻyinlarida boʻy koʻrsatgan. Xalqning ushbu ijod namunalariga uning aql-zakovati, asriy orzu-armoni, bir soʻz bilan aytganda, ruhi va irodasi jamlangan. Xalq ijodi oʻsha xalqning jamoaviy donoligi, umumiy sanʼat mahsulidir. Bu sanʼatdan kelajak avlodning ham jismoniy, ham maʼnaviy tarbiyasi rivojida, jajji qalbni chiniqtirishda samarali foydalanilgan.

Bola dunyoga kelishi bilan onasining mehrini yoqimli allasi orqali his qiladi. Faqat bolaga atalgan ushbu poeziya kishi ongiga ona suti orqali kiradi. Bu poeziya keyinchalik rang-barang obrazlar, xilma-xil ohanglar bilan toʻlisha boshlaydi. Sekin-asta kattalarning bolalarga aytganlari, alla, erkalama, ovutmachiq, topishmogʻ-u tez aytishlar shaklida yigʻilib, kichkintoylar uchun katta ogʻzaki badiiy ijod yaratildiki, natijada bu adabiyot taʼsirida bolaning maʼnaviy-ruhiy dunyosi shakllana bordi. Mazkur adabiyot bolalarning yosh bilan bogʻliq barcha xususiyatlarini eʼtiborga

olib, uning xarakter-xususiyatlarini o'zida mujassam etdi. Bolalar o'yinlari, qo'shiqlari ularning kelajakdagi xatti-harakatlariga zamin hozirladi.

Tabiatan bola kattalarga taqlid qilishga moyil. Ular o'z xatti-harakatida, amaliy faoliyatida ularga taqlid qilib, tezroq o'sib-unishni maqsad qiladilar. Bolani yoshligidayoq foydali ishlarga o'rgatish, o'yinlari, qo'shiqlari, mashg'ulotlari orqali bo'lsa-da uni jamoaning oddiy, lekin munosib a'zosi qilib o'stirish, tez o'suvchan, bitmas-tuganmas faoliyatini jamiyat uchun foydali ishga yo'naltirish butun insoniyat oldidagi eng muhim vazifa bo'lib kelgan. Bunda bolalar folklorining xizmati beqiyos kattadir.

Bolalar folklori bolalarga eng yaxshi insoniy fazilatlarini – vatanparvarlik, mehnatga muhabbat, kishilarga ishonch, do'stga sadoqat tuyg'usini, kattalar bilan birgalikda tabiat kuchlariga qarshi kurashish va ularni yengish malakalarini tarbiyalaydi. Bu omillarning barchasini bolalar kayfiyatini, didini, xarakterini bilmasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi.

Onaning bola bilan bo'lgan muloqotidan boshlangan lirik hislar, shoirona lavhalar bola o'sgani sari o'sadi, kengayadi, turlarga ajraladi. Allalagan ona – ijodkorning poeziya yaratish jarayoni o'ziga xos – u beshik boshida bugun aytgan so'zlarini ertaga boshqacha qilib takrorlaydi, nimanidir o'zidan qo'shib, kechagini bugun boyitibroq aytadi. Shu tarzda allalar, ermaklar, ertaklar, qo'shiqlar, maqol, topishmoqlar yig'ilib, jajjilarga atalgan butun boshli katta og'zaki adabiyot – bolalar folklori paydo bo'ladi. U o'zining so'zi, kuyi, ritmi, dinamikasi, obrazlilik bilan mutlaqo original bo'lib, u faqat bolaga – bolaning tinglashiga, aytib yurishiga, o'yiniga, qo'shig'iga moslashgan. Bolalar folklori bola uchun ilk tarbiya darsligi, ma'naviy boyliklarning bitmas-tuganmas xazinasidir. Bolaga atab yaratilgan og'zaki poeziya xalqning ming yillar mobaynida yosh avlodni tarbiyalashda xizmat qilib kelgan buyuk pedagogik merosidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жаҳонгиров Ф. (1975). Ўзбек болалар фольклори. – Т.: Ўқитувчи, 102б.
2. Галиев Ш. (1998). Ўзбек болалар ўйин фольклори. – Т.: “Фан”, 96 б.
3. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.ар. 147 б.
4. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Б ҳарфи. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 496 б.

2-SEKTOR: BOSHLANG'ICH VA MAKTABGACHA TA'LIMDA O'ZBEK BOLALAR FOLKLORI NAMUNALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARI MUSIQA DARSIDA BUXORO BOLALAR FOLKLOR QO'SHIQLARINI O'RGATISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

To'xtasin Rajabov Ibodovich
Buxoro davlat universiteti Musiqa ijrochiligi va
madaniyat kafedrası mudiri, professor

Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari musiqa darslarida bolalar folklor qo'shiqlarini o'rgatish mktodlaridan foydalanish va bu qo'shiqlarning yoshlar tarbiysidagi o'rni va unig ruhiy-hissiy ta'sir etishning asosiy vositalaridan biri, folklor qo'shiqlarini tinglash orqali o'quvchilarda musiqiy tasavvurlar shakllanishida psixologik omillarning ahamiyati, ajdodlarimizning o'lmas asarlari, folklor qo'shiqlarini o'rgatishning ahamiyati xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: musiqa ta'limi, tarbiya, madaniy meros, ma'naviy tarbiya, tasavvur, folklor qo'shiqlari, qadriyat, ritm, his-tuyg'u.

Jahon san'atshunosligida Sharq musiqasi alohida sahifani tashkil etadi. Bu tizimda esa Buxoro musiqiy san'ati merosi urf-odatları, ko'p asrlik tarix va milliy qadriyatga ega. Zamonaviy pedagogika ilmida shu san'atni milliy qadriyatlar bilan bog'liq holda o'rganish dolzarblik kasb etadi. O'zbek musiqasining qadriyatlarimizga uyg'un holda rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratilib, o'zbek san'ati, jumladan, Buxoro musiqa merosi xalqimizning urf-odatları ko'p asrlik an'analari ruhida rivojlanmoqda.

Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarini va unda o'zbek millati fazilatlarini ifoda etuvchi jihatlarning pedagogik nuqtai-nazardan o'rganish fan oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Yosh avlodning musiqiy iste'dodi va madaniyatini yuksaltirish maqsadida mamlakatimizning har bir shahar va tumanida musiqa va san'at maktablarining faoliyat ko'rsatishi bolalarning milliy qadriyatlarimizga, jumladan, o'tmishdan milliy meros bo'lib kelayotgan folklor qo'shiqlariga to'g'ri munosabatni shakllantirishni nazarda tutadi.

Mamlakatimizda ma'naviy meros, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga e'tibor kuchayib, o'sib kelayotgan yosh avlodni shu qadriyatlar ruhida har tomonlama etuk, ma'nan yuksak, komil inson qilib tarbiyalash pedagogika fani oldiga turgan muhim vazifalardan biriga aylandi. Shunga ko'ra Buxoro musiqa merosi va uning etuk namoyondalari hayoti, ijodiy faoliyati, umumiy o'rta ta'lim maktablari Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarini o'rgatish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz¹" deb da'vat etadi. Yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lishida ajdodlarimiz an'analari, bebaho qadriyatlari va madaniyati, ma'naviy-axloqiy fazilatları, milliy-musiqiy merosi, xususan, xalq qo'shiqlari alohida o'rin tutadi. Bu borada umumiy o'rta ta'lim maktablarining musiqa darslarida Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarini o'rgatish metodikasini takomillashtirish, ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek xalq musiqa merosi o'zining tarbiyaviy imkoniyatlari bilan boshqa san'at turlariga nisbatan alohida jozibadorlik va ta'sirchanlik kasb etadi. Xalqimiz o'zining ijtimoiy, ma'naviy taraqqiyotining har bir bosqichida, uning turfa ko'rinishlari, urf-odat va marosimlariga atab juda

¹Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2016. - 56 Б.

ko'plab qo'shiqlar namunalarini yaratgan. Bu esa, uzoq o'tmishdan madaniy va ma'rifiy jihatdan o'ziga xos an'anaga aylanib kelgan xalq hayotining turli qirralarini badiiy estetik ifodasi sifatida, an'anaviylik asosida avlodlardan avlodga o'tib, kishilar tarbiyasiga bevosita yoki bilvosita kuchli, badiiy-emotsional ta'sirini ko'rsatib kelgan.

O'zbek xalqining boy musiqa merosi xazinasida katta yoshdagi kishilar dunyoqarashi bilan kichik yoshdagi bolalar ma'naviy olamini o'zida mujassamlashtirgan bolalar folklor qo'shiqlari (aksariyat o'yin bilan uzviy bog'liq holda ijro etiluvchi) salmoqli o'rin tutadi. Folklor qo'shiqlari mazmunida bolalarning o'ziga xos quvnoq, o'yinqaroq, sodda va beg'ubor hayoti, dunyoqarashlari, bolalarbop o'yinlar, aytishuvlar va muayyan voqelik bilan bog'liq jarayonlarni ifoda etilishi bilan o'ziga xos xususiyatga ega. Bolalar folklor qo'shiqlarini o'rganish va tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular ham xalq musiqasining ommaviy turlari singari badiiy va g'oyaviy mazmunga ega bo'lib, sodda shakli, ijro uslubi, nihoyatda ixcham, o'yin-raqs xarakteriga egadir. SHularga ko'ra ulardan ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarda keng foydalanishda qulaylik tug'diradi. Folklor qo'shiq namunalari bolalarning ruhiy, aqliy, badiiy tafakkuri va dunyoqarashiga mos soddaligi, kuylashga oson va qulayligi bilan bolalar diqqatini o'ziga tez jalb qila oladi. Shuning uchun ham maktabgacha ta'lim muassasalari hamda umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida o'quvchi-yoshlarda milliy musiqa san'atimizga qiziqish va ishtiyoq uyg'otish, bolalar folklor qo'shiqlarini o'rganish, kuylash jarayonida ularning g'oyaviy-badiiy mazmunini anglash, idrok etish, tasavvur etish bilan ularga o'z munosabatini bildirish olish, ya'ni tavsif berishga o'rgatib borish va shu asosda bolalarda musiqa san'atining asta-sekinlik bilan jiddiy hamda murakkab turlariga ijodiy, faol munosabatni shakllantirish mumkin. Bu esa bugungi kunda musiqa ta'limi va tarbiyasi uchun mas'ul tarbiyachilar, pedagoglar va to'garaklar rahbarlari oldidagi eng muhim va ahamiyatga molik vazifalardan hisoblanadi.

Umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida o'qitiladigan fanlar dasturi va darsliklarida ko'plab xalq og'zaki ijodiyoti namunalari bilan bir qatorda xalq qo'shiq va ayimlari hamda bolalar folkloriga oid namunalar qisman kiritilgan. Ta'limning ilk davrlaridan boshlab bolalarga bunday namunalarni o'rgatish, ijro ettirish jarayonida ularga og'zaki an'anadagi milliy folklor musiqasi, uning etakchi janrlari, tuzilishi va an'anaviy ijro uslublari haqida eng zarur tushunchalarni berish asosiy maqsad qilib qo'yish lozim.

Milliy folklor musiqasida Buxoro bolalar folklor qo'shiqlari o'zining ohangdorligi, o'ynoqiligi, jo'shqinligi, yoqimlilik, milliy xislatlarni ifodalanishi, qo'shiqlar matni yordamida xalqning etnik turmushtarzi va milliy qadriyatlarining yorqin tasvirlanishi bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarining o'ziga xos xususiyatlari. "Boychechak" (O.Safarov, K.Ochilov), "Alla-yo-alla" (O.Safarov), "Bo'zlardan uchgan g'azal-ay" (O.Safarov, D.O'raeva), "El suyarim, alla" (O.Safarov), "Buxoro elida gul sayli" (D.O'raeva, D.Rajabov), Xalq qo'shig'i va musiqa ijrochiligi (D.Rajabov, T.Rajabov) kabi to'plamlarda aks ettirilgan. Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarida barcha mavzularga oid namunalarni T.I.Rajabov tomonlaridan notaga olinganligini uchratish mumkin. Masalan "Ramazon", "Kal", "Opa-opa anjilo", "Ha do'rsa – do'rsa, do'rsa", "Aho-aho sulfa dorem", "Bedona", "Jizir-jizir jaz mexurem", "Oh dina-dina, dinashba" va boshqa qo'shiqlar shular jumlasidandir.

Buxoro bolalar folklor qo'shiqlari tarkibidan o'rin olgan ovutmachiq va erkalama qo'shiqlar alohida ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarni estetik tarbiyalash, ularga milliy qadriyatlarini singdirish, ajdodlar an'alaridan xabardor qilish va barkamol inson shaxsini shakllantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatadigan xususiyatlarga ega. Ilmiy-tadqiqot ishlari davrida Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarini o'rganish vositasida o'quvchilarni estetik tarbiyalash muammosi bo'yicha ellikdan ortiq dars yozib olinib, tahlil etildi. Shuningdek, musiqa fani o'qituvchilaridan "Estetik tarbiya berishning maqsad vazifalari nimalardan iborat", "Musiqa madaniyati darsligida Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarining o'rni qay darajada ifodalangan", "Estetik tarbiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat" kabi savollarga javoblar olindi. Mazkur so'rovnoma ishtirok etgan 95 nafar oliy ma'lumotli musiqa o'qituvchisining sayoz tasavvurga ega ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, aksariyat o'qituvchilar

darslarda Buxoro bolalar folklor qo'shiqlaridan foydalangan holda o'quvchilarni estetik tarbiyalashda nimalarga e'tibor qaratish lozim? degan savolga javob berishga qiynalganlari ayon bo'ldi.

Buxoro bolalar folklor qo'shiqlari umumiy o'rta ta'lim maktablari musiqa darsida o'rgatish davomida olib borgan kuzatishlarimizdan ma'lum bo'ldiki, musiqa madaniyati darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashga ta'sir qiladigan hamda o'qituvchilarning faoliyatida uchraydigan qiyinchiliklarni to'rt guruhga ajratish mumkin. Birinchisi, o'qituvchilar va o'quvchilarning estetik tarbiya mohiyati, vositalari, milliy musiqa va Buxoro bolalar folklor qo'shiqlari o'rtasidagi farqlarni ajrata olmaslik guruhi; ikkinchisi, musiqani idrok etish, qo'shiq kuylay olish, cholg'u asboblari kuy ijro etish, musiqa ijodkorligi bilan shug'ullanish qobiliyatiga ega bo'lmaganlar guruhi; uchinchisi, folklor qo'shiqlaridagi rang-baranglik, ta'sirchanlik, jozibadorlikni farqlamaslik, ularni tinglay va kuylay olmaslik guruhi; to'rtinchisi, Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarining ijrosi va raqs harakatlari bo'yicha bilimga ega emaslik guruhi.

Ko'rinib turibdiki, xalqimizning ko'p asrlik ma'naviyati, milliy qadriyatlari, hayotiy udumlarini o'zida aks ettirgan Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarining namunalari musiqa darslarida etarli darajada o'z ifodasini topmagan. Bizningcha, maktab darsliklariga milliy musiqiy merosimiz namunalari-xalq qo'shiqlari, folklor asarlari ko'proq kiritilsa, yoshlarimizning ma'naviy, axloqiy hamda estetik tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Buxoro bolalar folklor qo'shiqlari o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantiradi", "O'quvchilarni ma'naviy etuklikka yo'llaydi", "Zamonaviy qo'shiqlarga nisbatan Buxoro folklor qo'shiqlari bola tarbiyasiga kuchli ta'sir qiladi, buning boisi ushbu qo'shiqlarda mardlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, sadoqatlilikning yuqori darajada ifodalanishidadir".

XULOSA VA TAKLIFLAR

1. Musiqa madaniyati darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashda Buxoro folklor qo'shiqlarining o'rganishga alohida vaqt ajratish;

2. Musiqa madaniyati fani o'qituvchilariga Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarining ijrosi bo'yicha kurslar tashkil qilib, ularning nazariy va amaliy bilimlarini takomillashtirish;

3. Musiqa o'qituvchilarini tayyorlash tizimiga Buxoro bolalar folklor qo'shiqlari vositasida o'quvchilarni estetik tarbiyalashga oid amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish yo'llari, usul va metodlarini ishlab chiqish;

4. Buxoro bolalar folklor qo'shiqlarini o'rganish tizimini ishlab chiqib, amaliyotga joriy qilish;

5. Musiqa madaniyati o'quv fani uchun tuziladigan dastur va darsliklarda Buxoro bolalar folklor qo'shiqlari namunalarga alohida soatlar va bo'limlar ajratish maqsadga muvofiqdir

6. Folklor qo'shiqlarni unitilishini oldini olish maqsadida barcha viloyat va tumanlarda tadqiqot ishlarini yo'lga qo'yish, olib borilgan ishlar natijalarini notalarga olib zarur.

Ha do`rsa - do`rsa, do`rsa

Xalq qo'shig'i
To'xtasin Rajabov notaga olgan

♩ = 110

Ha do`r - sa - do`r - sa, do`r - sa, O - ta - si bo - zor - ga bor - sa. Gosh - tu, bi - rinj kel - tir - sa - ye,

O - na - si pa - zan - da bo`l - sa, Gosh - tu, bi - rinj kel - tir - sa - ye, Bo - la - si xo` - ran - da bo`l - sa,

Tugatish uchun.

Bo - zor - dan ol - dim ma - yiz, Bun - cha bu bach - cha a - ziz, Bu bach - cha - ni

a - ziz qil - gan O - ta - si ham be - ta - miz. Be - ta - miz. Be - ta - miz.

Ha do`rsa - do`rsa, do`rsa,
Otasi bozorga borsa.
Go'shtu - birinj keltirsa - ye,
Onasi pazanda bo'lsa.
Go'shtu - birinj keltirsa - ye,
Bolasi xo'randa bo'lsa.

Ha dika - dika, dikosi,
Magazinni viskosi,
Olib bersin dadasi,
Tikib bersin onasi.
Olib bersin dadasi,
Kiyib yursin bolasi.

Bozordan oldim poza,
Buncha bu bachcha toza.
Bu bachhani toza qilgan,
Onasi ham ozoda.
Bu bachhani toza qilgan,
Onasi ham ozoda.

Bozordan oldim mayiz,
Buncha bu bachcha aziz.
Bu bachchani aziz qilgan,
Otasi ham betamiz,
Betamiz, betamiz.

Adabiyotlar.

1. Sh.M.Mirziyoev Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz.Toshkent "O'zbekiston" – 2017y.
2. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida .O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 1-ilova: "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi". Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 8 fevral soni va Internet resurs: www.lex.uz.
3. Mirzaev T. O'zbek folklorida lapar. – O'TA, 1998, 4-son. Navro'z// Qo'shiqlar, afsonalar, odatlar, irimlar, Tuzuvchilar: T.Mirzaev, M.Jo'raev –T.: "Fan" 4.Toshmatov O'.Folklor qo'shiqlari.T:Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.-B.6.
5. Safarov O.O'zbek bolalar folklori.T:"O'qituvchi" 1985.-B.5.
6. Musaqulov A. Terma kitobda: "O'zbek folklori ocherklari", 1-tom. –T.: "Fan", 262-272-b. yana: O'zbek xalq lirikasi. –T.: "Fan", 1995; O'zbek xalq lirikasining tarixiy asoslari va badiiyati. DDA. –T.: 1995; Ostonasi tillodan // To'y qo'shiqlari (Tuzuvchilar M.Mirzaev, A.Musaqulov) – T.: "Fan", 1998.
7. Rajabov T. Educational importance of folk songs in primary education //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – T. 1. – №. 01. – S. 72-79.
8. Radjabov T.I., Rutamova M.F. Formirovanie duxovno-nravstvennykh kachestv uchashixsya cherez narodnye pesni v sisteme nepreryvnogo obrazovaniya – aktualnaya

pedagogicheskaya problema // EVROPEYSKIY JURNAL INNOVATSIY V NEFORMALNOM OBRAZOVANII. – 2022. – T. 2. – №. 2. – S. 404-408.

9. Rajabov T. I., Ibodov O. R. O'zbek Xalq Musiqa Merosda O'quvchilarni Vatanparvalik Ruhida Tarbiyalash Vositasi //Ijtimoiy Fanlarda Innovatsiya onlayn ilmiy jurnali. – 2021. – T. 1. – №. 6. – S. 139-145.

10. Rajabov T. I. Usovershenstvovanie nauchno-metodicheskix vozmozhnostey obucheniya buxarskim detskim folklornim pesnyam v sredney obshchobrazovatelnoy shkole //Nauka, texnika i obrazovanie. – 2021. – №. 2-2 (77). – S. 84-86.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIGA ERTAK O'RGATISHNING MA'NAVIY- AMALIY AHAMIYATI

Husenova Aziza Sharipovna

Buxoro davlat universiteti

**Boshlang'ich ta'lim kafedrasi katta o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),**

Rahmatova Gulasal Nasillo qizi

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich ta'limda ertaklarni o'rganishning maqsad va vazifalari, ularning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati ko'rsatiladi. Ertaklarni o'rganishda qo'llaniladigan metodlar haqida fikr yuritiladi hamda ulardan samarali foydalanish uchun bir qator tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, ona tili va o'qish savodxonligi, xalq o'g'zaki ijodi, ertak, axloqiy sifatlar, ertak matni, og'zaki hikoya.

Абстрактный: В данной статье показаны цели и задачи изучения сказок в начальной школе, их воспитательное значение. Обсуждаются методы, используемые при изучении сказок, и дается ряд рекомендаций по их эффективному использованию.

Ключевые слова: начальное образование, родной язык и грамотность чтения, фольклор, сказка, нравственные качества, текст сказки, устный рассказ.

Abstract: This article shows the goals and tasks of learning fairy tales in primary education, their educational significance. The methods used in the study of fairy tales are discussed and a number of recommendations are given for their effective use.

Key words: primary education, mother tongue and reading literacy, folklore, fairy tale, moral qualities, fairy tale text, oral story.

Kichik yoshdagi bolalarning ongiga ma'naviy tarbiya, vatan tushunchasini singdirish, ularning dunyoqarashini, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, elim-yurtim deb yashashga o'rgatish hozirgi davr talabidir. Bolalarga eng yaxshi insoniy xususiyatlarni singdirish, ularni milliy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analar ruhida tarbiyalash lozim. Millatning ertangi kuni qanday bo'lishi yosh avlodning bugungi kunda qanday ta'lim-tarbiya olayotganiga bog'liq. Qadimdan farzand tarbiyasiga katta e'tibor qaratib kelingan. Yoshlikdan o'g'il-qizlarning ezgulikka intilib o'sishi, yurt ravnaqiga hissa qo'shadigan komil inson bo'lib ulg'ayishi uchun hikoya, ertak va rivoyatlarning o'rni beqiyos. Xalq ertaklarida xalq hayoti, milliy qadriyatlari, urf-odatlar, udumlari, an'analari va orzu-umidlari aks etgan. Ertaklar kishilarda hayotga muhabbat uyg'otadi, kelajakka umid ko'zi bilan qarashga, farovon hayot uchun kurashishga chaqiradi. Ertaklar yordamida bolalarning xotirasi, diqqati, tafakkuri rivojlanadi, tasavvur va fantaziyalari uyg'onadi. Shularni inobatga olib aytsak, bola tarbiyasida ertaklarning o'rni kattadir. Ertak eshitayotgan bolaning ongi va fikrlash doirasi kengayadi. Ertak eshitib katta bo'lgan boladan kelajakda yomonlik kutib bo'lmaydi.

Xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan ertak deb nimaga aytiladi? **Ertak** — xalq og'zaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to'qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va

maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Folklorning epik turiga mansub ertaklar mavzusiga, voqealar tizimiga va janr xususiyatiga ko'ra 3 yirik guruhga bo'linadi.

O'zbek xalq ertaklarining salmoqli qismini hayvonlar haqidagi ertaklar tashkil qiladi. Bolalar o'zlarining yosh xususiyatiga qarab, ertakning u yoki bu turiga ko'proq qiziqadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ko'proq sof hayvonlar haqidagi, qisman sehrli ertaklarga havas bilan qaraydi. Chunki, bunday ertaklar syujeti ko'proq fantastik voqealar asosiga qurilgan bo'ladi. Hayvonlar haqidagi ertaklarning tuzilishiga ko'ra boshqa ertaklardan farqi ularning kompozitsion qurilmasi o'zining soddaligi bilan ajralib turadi. Bunday ertaklar garchi majoziy ma'no kasb etsada, ularda har bir hayvonning tabiiy xususiyatini bo'rttirib ko'rsatish yetakchi o'rinda turadi. Mazkur tip ertaklarda mavjud hayvonlar majoziy ma'no kasb etadi. Ularda odamda mavjud salbiy va ijobiy axloq namunalari umumlashtiriladi. Aytaylik, bo'ri, tulki, ayiq, qarg'a, ilon timsolida salbiy, chumoli, xo'roz, qaldir'och, qo'y, buqa kabi hayvonlar timsolida esa ijobiy axloq namunalari aks etadi. Bunday ertaklarda hayvonlar qanchalik shaxslantirilmasin, baribir, ularda hayvonot dunyosi uchun xos bo'lgan xususiyatlar mujassamlashgan bo'ladi. Yosh bolalar yovvoyi hayvonlarni faqat rasmlarda, hayvonot bog'larida ko'rgan. Hayvonlar haqidagi ertaklar bola tasavvurini kengaytiradi, aniqroq ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi.

Sehrli-fantastik ertaklar ming yillar davomida insoniyatning turli yovuz kuchlariga qarshi olib borgan kurashlari davomidagi xulosalari, ulardan kelib chiqadigan ehtiyojlarining o'ziga xos yechimi sifatida maydonga kelgan. Bunday ertaklarda uchraydigan otlar, gilamlar, sehrgar kampirlar, uchar devlar, suv ostida, osmonda, yer ostida yashaydigan insonlar va boshqalar ishtirok etadilar. Bunday ertaklarga "Ur to'qmoq", "Zumrad va Qimmat", "Yoriltosh" kabi ertaklarni misol qilish mumkin.

O'zbek xalqi hayotida ro'y berayotgan voqealar asos qilib olingan ertaklar ham mavjud, ular maishiy ertaklar deb yuritiladi. Bunday ertaklarda amaliy harakatlar, insondagi chegaralangan jismoniy kuch, ilm va hunarga bo'lgan munosabat, shaxsning ma'naviy qiyofasi haqida hikoya qilinadi. Ko'pincha ro'y bergan adolatsizlikning oxiri mag'lubiyatga uchrashi, oqil va dono shaxsning baxtga erishuvi haqidagi voqea-hodisalar bunday ertaklarning mazmunini tashkil etadi. Bularga "Uch og'a-ini botirlar", "Ozoda chehra" kabi ertaklar misol bo'lishi mumkin.

Ertak mazmuni asosida bolalarda ezgu xislatlarni tarbiyalash, insoniy fazilatlarni targ'ib etish, ular o'rtasida o'zaro do'stona munosabatlarni shakllantirish va mustaqil fikrlashga o'rgatish kerak.

Jumladan, hayvonlar haqidagi "Tulkining taqsimoti" ertagida ayyorlik va tilyog'lamalik tulki obrazi orqali ifodalangan. "Uch og'a-ini botirlar" ertagi ota nasihati bilan boshlanadi. Botirlar obrazida axloq va odobning yuksak namunasi odamiylik, donishmandlik, jasurlik kabi sifatlar namoyon bo'ladi.

pedagog tomonidan ertak o'qib bo'lingach, bolalarni umumiy xulosa chiqarishga undash lozim. "Agar sen uning o'rnida bo'lganingda nima qilgan bo'lar eding?", kabi savollar berib, erkin muloqotga chaqirish ularning faolligini oshirishga yordam beradi.

Har bir ertakning o'z g'oyasi bor. "Sehrli sholg'om" ertagi bolalarni fikrlashga, voqealarni ketma-ket aytishga undab, "Kuch birlikda" degan g'oyani anglab yetishini ta'minlasa, "Zumrad

va Qimmat” ertagida Zumradning mehnatsevarligi ulug‘lanadi. Qimmat esa dangasa, ishyoqmas sifatida gavdalanadi. Bolalar ertakni tinglash orqali qissadan hissa chiqarishga o‘rgatiladi.

Shuningdek, ertaklarni mahorat bilan bolalarga o‘qib berish, kichkintoy bilan his-hayajonli muloqotni o‘rnatishga, sezdirmay tarbiyaviy ta’sir qilishga, atrof-muhit haqidagi bilimi va ma’lumot zaxiralarini samarali to‘ldirishga imkon yaratadi.

Ertaklarni bolalarga yetkazishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish lozim. Ertaklar orqali bolalarning so‘z boyligini oshirish, ularning nutqini o‘stirish, tafakkuri va ma’naviyatini rivojlantirish qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ertak matni ustida ishlashni tashkil qilishda timsollar va asarda tasvirlangan voqealarga bo‘lgan munosabat tahlil markazida turadi. Boshlang‘ich sinfda ertakni tahlil qilishda kichik yoshdagi o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi ertakni o‘qitish jarayonida obrazlarni tahlil qilib borishi zarur. Bunda quyidagilarga amal qilinishi zarur:

1. Asarni o‘qib berish yoki o‘qitish orqali badiiy obraz haqida tasavvur hosil qilinadi.
2. Ertakdagi obrazlar bir-biri bilan qiyoslanadi.
3. Bir ertakdagi obrazlar boshqa bir ertakdagi obrazlar bn taqqoslanadi.
4. Obrazlar tahlil qilinadi, ya’ni obraz xususiyatlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga xos tarzda talqin qilinadi.
5. Qahramonlar surati, yashash sharoitiga doir rasmlar chiziladi.

“Zumrad va Qimmat” ertagi misolida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, ertakni o‘qir ekan, o‘quvchi Zumradni, Qimmatni ong ostida gavdalandiradi. Aksariyat o‘quvchilar uchun Zumrad ijobiy obraz bo‘lib, Qimmat esa salbiy obrazda gavdalanadi. Qimmat erinchoq, ishyoqmas va qo‘pol qiz bo‘lib o‘sdi. Bunga uning o‘zi emas, uni tarbiya qilgan zaif onasi va kuchsiz otasi aybdor. Shu zaylda o‘quvchi asosiy qahramonlar bilan bir qatorda boshqa qahramonlarni ham obrazlarini tahlil qilib, tanishib boradilar.

Xulosa qilib aytganda, Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun umuman bola uchun ertakning o‘rni katta. Mahorat bilan yetkazilgan xalq ertaklari bolada ko‘tarinki, quvnoq kayfiyatni yuzaga keltirishga, osonlik bilan bolaga tarbiyaviy ta’sir etishga, bolada atrof-muhit haqidagi bilim va ma’lumotlarni to‘ldirishga yordam beradi, hamda hayotiy tasavvurlarni rivojlantirishda katta xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Khusenova, A. (2022). THE PROCESS OF INTEGRATING THE ACTIVITIES OF THE TEACHER IN THE DESIGN OF MOTHER TONGUE EDUCATION. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(11), 216-227.
2. Sharipovna, K. A. (2021). The Role of Learning Activities in the Design of Teacher Activities in the Integration of Primary School Mother Tongue Lessons. Central asian journal of literature, philosophy and culture, 2(10), 111-114.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA NUMERATIV SO‘ZLARNING ETNOLINGVISTIKASI

**Nurova Yulduz Ubaydullayevna,
Buxoro davlat universiteti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi,
f.f.f.d (PhD)**

Annotatsiya. Ushbu maqolada paremik birliklarning etnolingvistik xususiyatlarini antroposentrizm nuqtayi nazardan tadqiq etish, paremik birliklar o‘zbek tilida leksik, semantik, strukturaviy, lingvopoetik, lingvopragmatik, evfemik jihatdan yetarlicha o‘rganishni taqozo etadi. Xalq paremalarida ifodalangan numerativ so‘zlarning etnolingvistik jihatlari izohlab o‘tilgan.

Kalit soʻzlar. leksik, semantik, strukturaviy, lingvopoetik, lingvopragmatik, evfemik, etnolingvistik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются этнолингвистические особенности паремических единиц с точки зрения антропоцентризма, что требует адекватного изучения паремических единиц в узбекском языке лексически, семантически, структурно, лингвопоэтически, лингвопрагматически, эвфемистически. Объясняются этнолингвистические аспекты числительных слов, выраженных в народных паремах.

Ключевые слова. лексические, семантические, структурные, лингвопоэтические, лингвопрагматические, эвфемистические, этнолингвистические.

Annotation. In this article, the study of ethnolinguistic properties of paremic units from the point of view of anthropocentrism assumes adequate study of paremic units lexically, semantically, structurally, linguopoetically, linguopragmatically, euphemically in the Uzbek language. Ethnolinguistic aspects of numerative words expressed in folk paremes have been explained.

Key words. lexical, semantic, structural, linguopoetic, linguopragmatic, euphemic, ethnolinguistic.

Kirish. Etnolingvistika tadqiqotchi fikrini til va ma'naviy madaniyat o'rtasidagi munosabat hamda aloqani ko'rib chiqishga yo'naltiradi, bunda til har doim qanday substansiya (tilli yoki tilsiz), qanday vazifada (kommunikativ, marosim, mifologik) tahlil qilinishidan qat'iy nazar asosiy tadqiqot predmeti bo'lib qolaveradi. XX asrning so'nggi o'n yilligidagi etnolingvistik tadqiqotlar uchun turli tillarning semantik modellarini taqqoslash, til ma'lumotlari asosida ma'naviy etnik madaniyatni qayta tiklash, folklorshunoslikka e'tiborni kuchaytirish, sotsiolingvistika va etnografiya bilan yaqinlashish xosdir.

Aleksandra Aleksandrovna Zalevskaya Rossiyada etnolingvistikaning hozirgi holatini tahlil qilib, etnolingvistika idioetniklikni aks ettiradigan hamma narsani, shu jumladan, xalq mentalitetini ham o'z ichiga olishini ta'kidlaydi.

Odatda, tajribasiz tilshunoslar etnolingvistikani ekolingvistika bilan aralashtiradilar. Etnolingvistika – bu etnografiya va tilshunoslik kesishuvida joylashgan, etnoslar hamda til o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fan.

Har bir fan boshqa fanlar bilan kesishadigan ba'zi umumiy sohalarga, tutash nuqtalarga ega. Ushbu tutash nuqtalarda fan o'z vazifalari hamda muammolarini hal qilishda boshqalariga yordam berishi, xizmat qilishi mumkin va lozim.

Zamonaviy etnolingvistikaning vazifalarini tushunishda G.Shuxardning Worterund (soʻzlar va narsalar) nazariyasi muhim sanaladi. Mazkur nazariya soʻzlar tarixini voqelik tarixi bilan chambarchas bogʻliq holda oʻrganishga qaratilgan. Etnolingvistika predmetini etnosning tilga nisbatan munosabati tashkil qilarkan, uning xulosalari va tavsiyalari ham asosan etnografiya va xalq tarixiga qaratilgan.

Etnolingvistikaning maqsadi – turli shakllarda tilning mavjudligini ko'rsatish barobarida tarixning turli bosqichlarida xalq tarixiga, ma'lum bir etnik guruhning zamonaviy jamiyatdagi mavqeyiga qanday ta'sir qilgani va ta'sir qilayotganini ko'rsatib berishdan iborat. Etnolingvistika tilda yangi qonuniyatlarni kashf etmaydi, balki etnosga tegishli barcha madaniy birliklarni tadqiq etish barobarida ularning o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining etnografik leksikasi N.Mirzayev, o'zbek tili etnografizmlarning sistemaviy tadqiqi M.Kaxarova, o'zbek tilida to'y marosimi nomlari A.Jo'raboyev, Buxoro guruh shevalari asosida to'y marosimi nomlarining onomasiologik tadqiqi Z.Xusainova, Qashqadaryo vohasi o'zbek to'y marosimlari folklori S.Davlatov, Xorazm to'y qo'shiqlari N.Qurbonboyeva, Surxondaryo to'y-marosim qo'shiqlari L.Xudayqulova, nikoh to'yi qo'shiqlarining lingvistik tadqiqi F.Hayitova, qarluq tili shevalarida to'y marosimi nomlari Sh.Nurillayeva, Qoraqalpog'iston hududi materiallari asosida o'zbek tilidagi taom nomlarining lingvistik tadqiqi M.Xudayarova, Surxondaryo vohasi to'y marosimi etnografizmlarining lingvomadaniy tadqiqi N.Qurbanazarovalar tomonidan amalga oshirilgan.

O'zbek xalq maqollarining leksik xususiyatlari M.Sadriddinova, sintaktik xususiyatlari X.Abdurahmonov, o'zbek xalq maqollarining lison/nutq ixtilofidagi o'rni va ma'naviy-uslubiy qo'llanilishi B.Jo'rayeva, rus-o'zbek va qozoq tillari asosida maqollarning semantik-struktur xususiyatlari P.Bakirov, zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari D.Tosheva, o'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari B.Jo'rayeva, o'zbek xalq maqollarining lingvopoetik xususiyatlari D.Turdaliyeva, o'zbek lingvomadaniy muhitida xalq maqollarining evfemizatsiyasi Sh.Qalandarovlar tomonidan tadqiq etilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Tadqiqotimizda o'zbek xalq paremik birliklari tarkibida etnolingvistik birliklar tarkibida numerativ so'zlarning tahlilini izohlab o'tdik:

Har kim o'z *alchini* bilan o'lchaydi.

Alchin – uzunlik birligi bo'lib, kishining barmog'i uchidan kekirdagigacha bo'lgan masofani tashkil etadi [9, 436].

Yuz *tuman* oltindan – yuz diram hunar yaxshi.

Tuman – o'n ming, yuz tuman-bir million. Diram-dirham-pul birligi, turli yerlarda va turli davralarda turlicha bo'lgan. Masalan, 1 dirham Buxoroda 3,36 grammga, Xorazmda – 3,185 grammga teng bo'lgan. Dirham asosan kumush tangalarning o'lchov birligi hisoblangan [9, 440].

Bog'ni boqsang bog' bo'lar,

botmon dahsar yog' bo'lar,

boqimsiz bog' tog' bo'lar,

yurak- bag'ring dog' bo'lar.

Dahsar–forsa “daxsar”ning turkcha ifodasi bo'lib, og'irlik o'lchovi birligi bo'lmish “sir”ning o'n karra ko'p miqdoridir. “Sir” Eronda 75 grammga to'g'ri keladi. Buxoro, Samarqand va O'rta Osiyoning boshqa shaharlari hamda viloyatlarida botmonning to'rtidan bir qismini tashkil qilgan. Xorazmda “dahsir”, “o'nsir”, “o'nsar”i deb yuritilgan. Xorazm “o'nsir” 5 kilogrammga to'g'ri kelgan.

Bo'ydoqqa ellik *qari* bo'z ham yetmaydi.

Qari – uzunlik o'lchovi birligi, o'tmishda turli yerlarda turlicha bo'lgan. XIX asrda Xorazmda bir qari 148 santimetrغا, Buxoro 320 santimetrغا, Toshkentda bozor “qari”si 177 santimetrغا, “kalta qari” 57 santimetrغا, O'rta Osiyoning eng uzun “qari”si 365 santimetrغا teng bo'lgan. (B.Xins. “Musulmanskiye meri i vesa” [9, 448].

qari – ikki-uch yuz qari yer (Navoiy, FSH);

Dunyoniki *-miri* kam ikki

Miri– besh tiyin

Dushmaning ojiz bo'lsa, *diyat* so'rama

Diyat –birovni o'ldirgani uchun to'lanadigan qon bahosi, xun puli.

Yomondan yuz *yog'och* qoch

Yog'och – qadimgi masofa o'lchovi birligi bo'lib, uni “farsah”, “farsang”, “sang”, “tosh” deb yuritganlar. Bu o'lchov birligi turli davrlarda va turli yerlarda turlicha bo'lgan. Bir yog'och (yoki tosh, sang,farsang, farsah) -ba'zi yerlarda 12 ming qadamlik (taxminan 8,5 kilometrlik) ba'zi yerlarda 5,6 kilometrlik) masofaga teng bo'lgan. Boburning yozishicha, Buxoro bilan Samarqand oralig'idagi masofa -25 yog'och bo'lgan.

Yomonning kasofati o'zidan bir tosh ilgari yuguradi

Tosh – qadimgi masofa o'lchovi birligi. Uni “sang”, “yog'och”, “farsah”, “farsang” deb ham yuritganlar.

Xulosa. O'zbek xalq paremalari bo'yicha ham qator tadqiqotlar amalga oshirilgan: maqollarning leksik, sintaktik xususiyatlari ilmiy tadqiq qilingan; lison-nutq ixtilofidagi o'rni hamda ular shakllanishining intralingvistik, ekstralingvistik asoslari belgilangan. O'zbek xalq maqollari evfemizatsiyasi va lingvopoetik xususiyatlari maxsus o'rganilgan, ammo ularning etnolingvistik jihatlariga hozirga qadar e'tibor qaratilmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурахмонов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т.: АН УЗССР, 1964. – 18 с.
2. Jo'rayeva B. Maqollarning lisoniy mavqeyi va ma'noviy-uslubiy qo'llanilishi: Filol. fan. nom. ... diss. – Samarqand, 2002. – 136 b.; Jo'rayeva B. Maqolning yondosh hodisalarga munosabati va ma'noviy xususiyatlari. – T.: Fan, 2007. – 66 b.
3. Бакиров П.У. Семантика и структура номинацентрических пословиц (на материале русского, узбекского и казахского языков). – Т.: Фан, 2006. – 298 с.; П.У.Бакиров. Номинацентрические пословицы в разносистемных языках (на материале русского, узбекского и казахского языков): Дисс. ... док. филол. наук. – Т., 2007. – 286 с.
4. Davlatov S. Qashqadaryo vohasi o'zbek to'y marosimlari folklori: Filol. fan.nom.diss. – T.,1996. – 54 b.
5. Джурабоев А. Названия свадебных церимоний в узбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. 10.02.01. – Т., 1971. – 122 с.
6. Кахарова М. O'zbek etnografizmlarining sistemaviy tadqiqi: Filol.fan.nomz.diss. – Т., 2009. – 23 b.
7. Kurbonboyeva N.R. Xorazm to'y qo'shiqlari: Filol. fan.nom.diss. –Т.,1998. – 146 b.
8. Xusainova Z.To'y marosimlari nomlarining onomasiologik tadqiqi (Buxoro guruh shevalari asosida): Filol. fan.nom.diss. – Т.,1984. – 132 b.
9. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.
10. Nurova Y.U. The Emergence and Development of Ethnolinguistics. –Middle european scientific bulletin issn 2694-9970. 193

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДАЎЗБЕК ХАЛҚ ТОПИШМОҚЛАРИНИНГ ПЕДАГОГИК МОҲИЯТИ

**Жўраева Мунис Юнусовна,
ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти катта илмий ходими,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)
Электрон почта: munis.jurayeva80@mail.ru
Tel:+99894 650 55 58**

Аннотация: Топишмоқлар азалдан халқ педагогикасида муҳим қурол саналади. Мақолада ёшлар таълим-тарбиясида топишмоқлардан унумли фойдаланиш орқали уларнинг тасаввур оламининг бойиши, янги маълумотларга эга бўлиши каби тарбиявий имкониятлари хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: Фольклор, топишмоқ, тарбия, маънавий мерос, ёш авлод.

Аннотация: Загадки издавна считаются важным средством в народной педагогике. В статье рассматриваются образовательные возможности молодежи, как обогащение мира их воображения, получение новой информации посредством эффективного использования загадок в воспитании и обучении.

Ключевые слова: фольклор, загадка, воспитание, духовное наследие, подрастающее поколение.

Abstract: Riddles have long been considered an important tool in folk pedagogy. The article discusses the educational opportunities of young people as enriching the world of their imagination, obtaining new information through the effective use of riddles in education and training.

Key words: folklore, mystery, education, spiritual heritage, the younger generation.

Мустақиллик йилларида ўзбек халқининг бой маънавий мероси, айниқса, турли-туман жанрлардан иборат оғзаки бадиий ижод дурдоналарини дунё халқларининг бадиий маданияти контекстида таҳлил қилиш натижасида аجدодларимиз поэтик тафаккурининг умумжаҳон цивилизациясида тутган муносиб ўрнини белгилаш имкони юзага келди. Халқимиз бадиий даҳосининг бебаҳо дурдоналарига айланган фольклор асарлари кўп йиллар мобайнида битмас-туганмас руҳий-маънавий қувват манбаи бўлиб келиши билан бирга, ёш авлод тарбиясида муҳим амалий аҳамият касб этувчи нодир манба ҳам ҳисобланади. Ўсиб келаётган ёш авлоднинг ҳар томонлама етук бўлиб шаклланишида халқимизнинг эзгу анъаналарига асосланган халқ ижоди асарлари муҳим тарбия воситаси вазифасини ўтайди.

Ёш авлодни аجدодларимиз тарафидан яратилган эзгу анъаналар руҳида камол топтиришнинг асосий таянчларидан бири ҳисобланган номоддий маданий мерос дурдоналари орасида ўзининг таълим-тарбия тизимида жуда яқинлиги ва халқнинг дидактик қарашларини ихчам бадиий шаклда ифода этган топишмоқ жанри алоҳида ўрин тутди. Бадиий сўз санъатининг ўзига хос ҳосиласи тарзида тараққий этиб, такомиллашиб яхлит поэтик тизимга айланган ўзбек халқ топишмоқлари халқ оғзаки ижодининг энг қадимий, энг оммавий жанрларидан бири бўлиб, халқнинг бадиий тафаккур дурдонаси сифатида узоқ йиллардан буён авлоддан-авлодга ўтиб, ўзининг таълимий-тарбиявий аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Ўзбек халқ топишмоқларининг ёш авлод тарбиясидаги ўрни, жумладан, дарс машғулотларида маънавий-ахлоқий таълим беришда топишмоқларда мужассамлашган халқ донишмандлиги сабоқларидан фойдаланишнинг илмий-педагогик хусусиятларига доир қатор мақолалар¹ ёзилган бўлса-да, бу муаммо ҳалигача фундаментал тадқиқ этилмаган.

Топишмоқлардан фойдаланиш ўқувчининг сўз бойлигини ошириш билан бирга ўз нутқида такрор сўзларни ишлатмай, синонимлар излашга, фикрини бадиий шаклда ифодалашга чорлайди. Чунки, топишмоқдаги ўхшатиш, жонлантириш, аллелерация, қиёслаш сўзларнинг ранг-баранглиги нутқнинг бадиийлигини таъминлайди.

Маълумки, топишмоқ халқ оғзаки бадиий ижодининг энг кенг тарқалган ва айни пайтда, ниҳоятда қадимий жанрларидан бири саналади. Анъанавий топишмоқларни изоҳсиз ҳолда болалар маъносини тўлиқ англамаслиги мумкин. Улардаги тағмаънони очиб бериш орқали тасаввур оламини кенгайтириш, маълумотларини бойитиш мумкин. Масалан, дарахт, мевалар, полиз экинлари, ўсимликлар ҳақидаги топишмоқларнинг кўпчилиги тарихан узоқ даврларга бориб тақалади. Чунки инсон ҳаёти ва табиат азалдан бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Табиатдаги жамики нарсалар, айниқса унинг неъматларини инсон ўз дунёқарашидан келиб чиқиб тасвирлайди. Ана шу тасвирда эса топишмоқ яратилган давр, ижтимоий ҳаёт акс этади. Масалан, қовун ва тарвуз ҳақидаги топишмоқлар бошқа топишмоқлардан кўплиги билан ажралиб туради. Чунки, ушбу полиз маҳсулотлари азалдан халқимиз орасида кўп етиштирилган. Бошқа экин ва ўсимликларга нисбатан пахта ҳақидаги топишмоқларнинг кўплиги эса халқимиз томонидан маълум бир йилларда пахта экини жудаям кўп етиштирилганлиги ва ўша даврда пахта билан боғлиқ ишлар инсон ҳаётида муҳим ўрин тутганлигидандир.

Ўсимликлар, дарахт ва мевалар ҳақидаги топишмоқлар бошқа турдаги топишмоқлардан бир жиҳати билан фарқланиб туради. Бундай топишмоқларни ўқиш

¹ Каландарова С. Использование загадок на занятиях по практическому курсу русского языка // Хоразм фольклори. Вып.3. – Урганч, 2001. – С.35-36; Салаева М. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг тарбиявий имкониятлари // Хоразм фольклори. 4-сон. – Урганч, 2002. – Б.84-86; Йўлдошева Д. Болалар нутқида топишмоқлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. – 1-сон. – Б.82-84; Абдужалилова З., Айтимов С. Топишмоқлар ва уларнинг ёшлар тарбиясидаги аҳамияти // Касбий таълим тараққиёт йўлида. – Тошкент, 2006.- 8-сон. – Б.72-74; Жўраева М. Ўзбек халқ топишмоқларининг тарбиявий имкониятлари // Касбий таълим тараққиёт йўлида. – Тошкент, 2006.- 8-сон. – Б.64-66.

асносида инсон тасаввурида ажойиб манзара жонланади. Мисол учун майса ҳақидаги қуйидаги топишмоқни олайлик: *Ариқ бўйида тўшак*. Топишмоқда қисқагина келтирилган тасвир унинг жавобини топиш учун тасаввурда кенг маъно касб этадиган пейзажни ҳосил қилади. Ўхшатилаётган предмет тўшак. Тўшак майин ва юмшоқ бўлади. Шу билан биргаликда унинг уст қисмидаги толалар узун эмас, калтароқ. Энди предмет жойлашган ўринга келсак. Тўшак ариқ бўйида тўшалган. Жумбоқни ечиш учун манзаранинг нозик нуқталари, яширин ички белгиларини англаш ва топиш лозим бўлади. Майса баҳорда кўкаради. Демак очик билдирилмаган бўлса-да, топишмоқда баҳор фасли тасвирланган. Баҳор фаслида ариқлар бўйида узун-узун етилган ўт-ўланлар эмас, балки майсалар униб чиқади. Кўринадик, топишмоқ жавобини топиш жараёнида ундаги манзара чизгилари бир-бир кўз олдимизда намоён бўла бошлайди. Шу билан биргаликда, топишмоқнинг ҳар иккала- савол ва жавоб қисми мазмунан бир-бирини тўлдириб, уйғунлашади. Натижада, яхлит баҳорий манзара тасаввурда жонланади. Қуйидаги топишмоқда шундай ҳолат акс этган:

*Эксанг, битар,
Иси ҳамма ёқни тутар.* (Райхон)

Ёки дарахт ҳақидаги қуйидаги топишмоқда ҳам йилнинг тўрт фасли қиёфасини акс эттирган табиат манзарасини кўриш мумкин:

*Ёзда кийинади,
Қишда ечинади.*

Топишмоқ табиатнинг бир бўлаги дарахт ҳақида. Бироқ ундаги ҳаракатни билдирган сўзлар орқали фасллар алмашинувидаги ҳолат кўз олдимизда гавдаланади. Баҳор келиб дарахтлар гуллаши, иссиқ ёзда барглари кенг қулоч ёзиши, кунлар совиб куз кела бошлаши билан дарахт барглари бирин-кетин тўкилиши, қишнинг аёзли кунларида дарахт шохларининг ҳеч қандай баргсиз қолиши манзаралари бир-бир ҳаёлда жонланади. Кўринадик, бу турдаги топишмоқларда қалбан илиқликни гўзал манзаралар орқали кўриш мумкин. Бу каби топишмоқлар болаларнинг тасаввур олами бўёқдорлигини таъминлайди.

Топишмоқлар боланинг ўйлаш, қиёслаш-таққослаш, ҳозиржавоблик, зийраклик қобилиятини шакллантириб сўз бойлигини оширади. Мактаб ва ўқув даргоҳларидаги ҳар бир дарсда топишмоқлардан кенг фойдаланиш мумкин.

Математика дарсларида санок сонлар иштирок этадиган топишмоқлар орқали математик таълимни миллийлаштириш мумкин. Бундай топишмоқларни масала ёки мисол шаклига келтириш қулай. Оддий машқни қизиқарли топишмоқ орқали ифодалаш ўқувчи хотирасига яхшироқ ўрнашади. Жумбоқни ечишда ўқувчи таққослаш, умумлаштириш, таҳлил қилган ҳолда ечимни топиш каби мантикий кетма-кетликни амалга оширади. Мисол тариқасида ушбу топишмоқларни келтирамиз:

*Ўттиз бўри бир жойга макон қўйди,
Ўнта хизматкор, иккита қоровул қўйди (тиш, бармоқлар, кўз).*

Беш кампир, беш кампирнинг орқасида беш муз ёпишиб турибди (кўл, бармоқлар, тирноқлар).

*Олтиндир,
Бу толнинг ўн икки шохи бор,
Ҳар шохида тўрттадан уя бор,
Ҳар уяда еттидан тухум бор,
Ҳар тухумнинг ярми қорадир, кўрсанг,
Ярми оппоқдир, топган бўлсанг (йил, ўн икки ой, ҳафта, кун, кеча, кундуз).*

Ёки жавоби математик амалларни бажариб, йиғинди ҳосил қилиш жараёнидан иборат топишмоқ ҳам математик таълимни амалий йўналтиришда қўл келади:

Бир тўда гоз учиб борар экан. Бир гоз келиб: «Эй юз гоз, саломат бормисиз», дебди. Унда улاردан бири айтибди: «Биз юз гоз эмасмиз, яна биз миқдори гоз бўлса, ва яна бизнинг

ярмимиз миқдори ва ярмимизнинг ярми бўлса, у вақда сен қўшилсанг юз гош бўламиз» дебди. Ҳаводаги гошлар қанча экан? (36+36+18+9+1=100).

Анъанавий топишмоқлар орасида ҳозирги кунда ишлатилмайдиган предметлар ҳақидагилари ҳам учрайди-ки, бундай топишмоқларни эскириб қолган сўзлар мавзусига мисол қилиб олиш мумкин:

Ғув-ғув этар,
Қорни тўйса юмалаб кетар (урчук, 110).
Кетаверади, кетаверади,
Тогдай жойни бузиб келади (омоч).

Деярли ҳар бир топишмоқ одоб-ахлоқ ғояларини ташиydi. Одобнома дарсларида битта топишмоқнинг ўзи дарс мавзуси бўла олади. Одоб-ахлоқ нормаларининг азалий ифодаси акс этган бундай топишмоқлар ёшлар хотирасида чуқурроқ ўрнашади ва яхши таъсир кучига эга бўлади:

Ўтда ёнамас,
Сувга ботмас,
Ерда чиримас (тўғрилиқ).
Осмондан буюк (мақсад).
Бир тўқилса қайта тўлмас (обрў, номус).
Ўзи фарз, бебисмилло (салом бериш).
Ўт эмас, куйдирар,
Пичоқ эмас, сўйдирар (ёлғон сўз).
Зарга сотилмас,
Зўрга топилмас (вақт).

Қадимдан халқимизда ахлоқий тарбияга кенг ўрин берилганлиги туфайли, одоб-ахлоқ ҳақидаги доно фикрлар, ғоялар топишмоқлар таркибига сингиб кетган. Мақол бадийятига монанд юқоридаги топишмоқларда ҳам инсониятга хос бўлган азалий гўзал сифатлар тилга олинган. Одобнома дарсларида ушбу топишмоқлардан самарали фойдаланиш мумкин. Дарснинг кириш қисмидан якунигача топишмоқлардан қўлланиш ўқувчи ақлини янада теранроқ қилади. Ҳатто, уйга вазифа берилаётганда ўқитувчи қуйидаги каби топишмоқни ёздириши мумкин:

Газлаб олинмас, пудлаб сотилмас,
Ҳар кимда бирдан ортиқ бўлмас,
Ўзиникини бировга тортиқ қилмас,
Исми бўлса ҳам, жисми бўлмас,
Кўзга кўринмас, қўлга тутилмас,
Фойдадан ҳоли эмас, йўқдан топилмас,
Шолининг похоти эмас,
Эчкининг соқоти эмас (ақл).

Сўнг кейинги дарс мавзуси шу топишмоқнинг жавоби эканлигини айтиб, келгуси дарсга пухта тайёргарлик билан келишларини айтиш мумкин.

Топишмоқлар зехн, ақл-заковат, тафаккур даражасини синаш воситасидир. Чунки, синовларда тобланган, атроф-муҳит ҳақида кўп маълумотга, ўйлаш, фикрлаш қобилиятига эга бўлганларгина топишмоқ ечимини топа олади.

Топишмоқлар қайси фан доирасида қўлланилмасин, у орқали таълим тарбияда, билимларни ўзлаштиришда юқори кўрсаткичга эришиш мумкин. Чунки ўқувчилар билим ва кўникмаларини ўзлаштиришига қараб турларга бўлинмасин, барчасида «сир» - жумбоқни билишга иштиёқ кучли бўлади. Шунинг учун ҳам топишмоқлар иштирокини таълим моделларининг ҳамма турида кенг қўллаш мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтганда, давр ёшларининг юксак маънавият эгалари бўлиб шаклланишида авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган, чуқур таълимий, тарбиявий қарашлар акс этган топишмоқларнинг ўрни беқиёсдир. Улар замиридаги моҳият келгуси авлодни янада ақлий, ахлоқий, руҳий етукликка чорлайверади.

Ashurova Marhabo Sayfulloyevna
Buxoro davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: *Jahon miqyosida bugungi kunda globallashuv jarayonida ayrim xalqlar madaniyati rivojlanishida turli darajadagi murakkab ijtimoiy-siyosiy harakatlar va ma'naviy-axloqiy transformatsiya almashinuvi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishi kuzatilmoqda. Ayniqsa, insoniyat jamiyatini tashvishga qo'yayotgan muammo shundan iboratki, o'z maqsadlariga erishish uchun olib borilayotgan bugungi kurashda xalqaro huquqqa zid bo'lgan usul va vositalardan foydalanish holatlari kuzatilmoqda.*

Tayanch so'z va iboralar: *xulq, odob, fazilat, axloqiy sifatlar, hayo, tarbiya, axloqiy tarbiya.*

Аннотация: *Сегодня, в процессе глобализации, наблюдается усиление противоречий между сложными общественно-политическими движениями и обменом духовно-нравственными преобразованиями на разных уровнях развития культуры некоторых народов. Проблема, которая особенно беспокоит человеческое общество, заключается в том, что в сегодняшней борьбе за достижение своих целей имеют место случаи использования методов и инструментов, противоречащих международному праву.*

Ключевые слова и фразы: *поведение, манеры, добродетель, моральные качества, скромность, образование, нравственное воспитание.*

Abstract: *Today, in the process of globalization, there is an increase in contradictions between complex socio-political movements and exchange of spiritual and moral transformation at different levels in the development of the culture of some nations. The problem that worries the human society in particular is that in today's struggle to achieve its goals, there are cases of using methods and tools that are contrary to international law.*

Key words and phrases: *behavior, manners, virtue, moral qualities, modesty, education, moral education.*

Jahon miqyosida bugungi kunda globallashuv jarayonida ayrim xalqlar madaniyati rivojlanishida turli darajadagi murakkab ijtimoiy-siyosiy harakatlar va ma'naviy-axloqiy transformatsiya almashinuvi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishi kuzatilmoqda. Ayniqsa, insoniyat jamiyatini tashvishga qo'yayotgan muammo shundan iboratki, o'z maqsadlariga erishish uchun olib borilayotgan bugungi kurashda xalqaro huquqqa zid bo'lgan usul va vositalardan foydalanish holatlari kuzatilmoqda. Shubhasiz, bunday sharoitda xalqning pedagogik tafakkuri va, ayniqsa, buyuk mutafakkirlarning pedagogik g'oyalarini o'rganish va tahlil qilish, bir tomondan, yosh avlodni axloqiy tarbiyalash va ma'naviy yuksaltirishda milliy xususiyatlarni hisobga olish, ikkinchi tomondan, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishni ta'minlash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Husayn Voiz Koshifiy merosi bugungi kundagi oliy maqsadimiz bo'lgan yoshlarimizni komillik, milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalash, qolaversa, jamiyatimizda ma'naviy-axloqiy muhitni shakllantirishdagi o'rnini qayd etar ekanmiz, ushbu mutafakkir merosini har tomonlama tadqiq etish va o'rganish tobora dolzarb ahamiyat kasb etaveradi.

Koshifiy shaxsning axloqiy kamoloti, tarbiya va tarbiyani birinchi o'ringa qo'yadi. Uning fikricha, kim yaxshi ta'lim va tarbiya olgan bo'lsa, u haqiqiy insonga aylanadi. Ammo kim tarbiya va tarbiyadan chetda qolsa, u insoniy axloqning oddiy amrlariga amal qila olmaydi. Mutafakkir to'g'ri ta'kidlaydi: "Xo'jayin yaxshi kishilar eng mehribon odamlardir, jonivorlarga xos bo'lganlar esa eng dahshatli hayvondir".

Koshifiy savodsiz va odobsiz odamlarni hayvonlardan ham yomonroq deb biladi. Uning fikricha, bunday odamlar hech qanday axloqni bilishmaydi chegaralarni va ularning qo'llariga

tushgan hamma narsani yer yuzidan yo‘q qiladi va o‘chiradi. Binobarin, Koshifiy aqlli, odobli insonni doim himoya qiladi. Ideal inson har tomonlama yomon odatlardan qochadi. U insonning aqlli bo‘lishi va go‘zal axloqni qunt bilan o‘zlashtirishi uchundir, faqat shu holatda u haqiqiy inson hisoblanadi. Bunday inson bo‘lish uchun aql va aql bo‘lishi kerak “Kimning aqli va aqli pok bo‘lsa, u asta-sekin yuqoriga ko‘tariladi; aqli va aqli yo‘q kishi abadiy pastda qoladi. Bu sho‘qqiga erishish uchun inson doimo ishlashi va ishlashi kerak. Inson, Koshifiy ogohlantiradi, hayotning yuqori darajalariga osonlik bilan ko‘tarila olmaydi. Buning uchun u tunu-kun mehnat qilishi va azoblanishi kerak. “Buyuk odamlar, inson o‘z nomini va shon-shuhratini katta qiyinshilik bilan qo‘lga kiritishi mumkin, ammo erishgan barcha narsalarini tez va osonlik bilan yo‘qotishi mumkin”, degan.

Demak, inson tarbiyasida aqlning roli katta. Inson aqli tufayli axloqiy mavqeini mustahkamlaydi, maqsadiga erishadi. Koshifiy ta’kidlaganidek, umr qisqa, bu o‘tkinchi hayotda momaqaldiroqdek tez o‘tib ketadi. Yomon odatlar va yomon moyilliklar bilan yashash qimmatli soatingizni behuda sarflashga arzimaydi. Bu qisqa umrda o‘zining yaxshi xulq-atvori bilan insonlar qalbida yaxshi nom qoldirgan kimsa baxtlidir, deb yozadi Koshifiy: “Umr tez oqib, zamon abadiy emas. Har bir soat qimmatli. Buni yodda tutishimiz kerak. Hayotingizni behuda sarflashning hojati yo‘q. Bu o‘tkinchi umrda yaxshi iz qoldirgan zotga shon-shuhrat bo‘lsin”.

Yosh avlodni ma’naviy-axloqiy tarbiyasi haqidagi bu gapi katta ahamiyatga ega. Birinchidan yozuvchi, uning fikricha, inson uchun eng qadrli bo‘lgan vaqtni eslaydi. Shuning uchun u bu qimmatli vaqtdan ezgu maqsadlarda foydalanishni talab qiladi. Buyuk yozuvchining bu fikri bugungi kunda juda dolzarb. Chunki, kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, hozirgi vaqtda ayrim umumta’lim maktablari o‘quvchilari va oliy o‘quv yurtlari talabalari kutilganidek, vaqtni baholamaydi, undan unumli foydalanmaydi. Umrining har bir daqiqasidan, har bir soatidan unumli foydalanish, zarur bilimlarni egallash, malakasini oshirish, ilmiy va badiiy adabiyotlarni ko‘proq o‘qish, dunyoqarashini kengaytirish o‘rniga ma’nosiz ishlar, yomon odatlar, jumladan shekish, karta o‘ynash, foydalanish dorilar va boshqalar. Bilmaydilarki, vaqt insonning mulki va undan noto‘g‘ri foydalansa, undan hech narsa qolmaydi. Shu munosabat bilan buyuk tojik-fors shoiri Hofiz Sheroziy shunday degan:

Bilginki, umr mevasi, ey jon, intilish.

Ikkinchidan, ortda yaxshi nom qoldiring. Bu fikr buyuk shoirning ilk tafakkuri bilan chambarchas bog‘liq. Yaxshi nom bevosita vaqt bilan bog‘liq. Inson vaqtni qadrlab, undan oqilona foydalansagina yaxshi nom qoldirishi mumkin. Unga berilgan vaqtni yaxshi ishlarga, har bir soatini kerakli bilimlarni o‘rganishga, qamrab olishga, odamlarga yordam berishga, hech kimga yomonlik tilamaslikka sarflashi kerak. Shundagina avlodlar uni hurmat qiladilar, yaxshi yodga oladilar. O‘zining yaxshi xulq-atvori, o‘zgalarga samimiy munosabati bilangina odamlar qalbida yashashi mumkin. Koshifiy o‘z fikrlarini tasdiqlash uchun Hotami Toy, Anushervon, Manuchebr kabi ulug‘ zotlarning hayotidan misollar keltirib, ular xalqqa yaxshilik qilganliklari uchun xalq hamisha ularni yodga olishini ta’kidlagani quvonarlidir. Shu munosabat bilan Koshifiy inson doimo aqlli, mehribon kishilarning suhbatiga quloq tutishi, nodonlar, qorong‘ular davrasidan yiroq bo‘lmog‘i lozimligini ta’kidlaydi, chunki “Yaxshilar yaqinligi bilan aqllilar yig‘indisi bir zulmdir.”.

Lekin inson uchun eng dahshatlisi “bu johilning yaqinligi”. Shu tariqa mutafakkir farzand tarbiyasi jarayonida isrofgar odamlardan qochishga, savodli va bilimli kishilarga yondashishga harakat qilish lozimligini o‘rgatadi. [71,255]. Koshifiy odamlarga bunday qilmaslikni o‘g‘rilar, g‘iybatchilar, firibgarlar, provakatorlar, yolg‘onchilar bilan bo‘lmaslikni maslahat beradi. Mutafakkir chinakam tavsif beradi, ularning pastligi va ahamiyatsizligini ochib beradi: o‘g‘rilar oddiy xalqning mulkini o‘g‘irlab, ularga zarar yetkazadi; do‘stlar o‘rtasida janjal va janjal uyushtiruvchi g‘iybatchilar va firibgarlar; baxtsizlarning o‘zlari haqiqatan ham yashamaydilar va boshqalarning normal yashashiga yo‘l qo‘ymaydilar; noshukur, yaxshilikni yomon ishlar bilan qaytaradigan. Koshifiy fikricha, bunday kishilar tarbiyasi past bo‘lib, o‘z hayotida xulq-atvor haqida yaxshi so‘z eshitmagan, hayotdan hech qanday ijobiy tajriba o‘rganmagan, eng muhimi, birorta ham kitob o‘qimagan, yaxshilik bilan yomonni ajrata olmagan, odob-axloqni yaxshi

bilmaydi. Ular buzg'unchilikka o'rganib qolgan, shuning uchun ular yosh avlodga salbiy ta'sir qiladi. Shu munosabat bilan Koshifiy o'smir va yoshlarni kitobga, mutafakkir, adib va olimlarning turli asarlari bilan tanishtirish tarbiyaning eng yaxshi usullaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Koshifiy o'z asarlarida hayot tajribasini aks ettirgan va ular katta tarbiyaviy kuchga ega. Koshifiy yozadi: "Buyuklar aytganlarki, har kimga aql kerak, aqlga esa tajriba kerak. Shuning uchun ular o'zlarining o'tmishdoshlarining hayoti va faoliyatini tasvirlab berdilar, shunda har kim o'z qobiliyatiga qarab o'qib, o'zi uchun foyda ko'radi". Shunday qilib, Koshifiy hayotiy tajribaga ega, o'zidan oldingilarning ijodi, hayoti va kurashidan xabardor bo'lib, ularning ijodiy merosini o'smir va yoshlarni axloqiy tarbiyalashning eng muhim vositasi deb biladi. Bu borada u, tarbiyaviy ahamiyati katta bo'lgan ertaklarning o'rnini alohida ta'kidlaydi. Odatda ertaklar tinglanadi va to'g'ridan-to'g'ri o'qiladi. Ammo o'smirlarimiz ertaklarni tinglab, o'qib turib, hayotning qarama-qarshiliklari bilan tanishadilar va bu hayotda hamma narsa ravon emasligini, hamma narsaning o'z qiyinligi va mashaqqatlari borligini, bu hayotda hech narsa tekinga berilmasligini, shu maqsadda hayotning qarama-qarshiliklari bilan tanishadi. Koshifiy ertak o'qish va tinglashda ko'p foydali narsalar borligini yozadi. Birinchidan, ular o'zlarining o'tmishdoshlarining hayoti haqida bilishadi. Ikkinchidan, ular juda ko'p qiziqarli va g'ayrioddiy narsalarni tinglashadi va xursand bo'lishadi. Uchinchidan, ular o'z o'tmishdoshlari qanday azob chekkanlarini ko'rganlarida, hayotda mehnatsiz, iztirobsiz yashash mumkin emasligini tuchunadilar. To'rtinchidan, hech bir narsa abadiy emasligini his qiladi va beshinchidan hech narsani xor qilmaydi. Bu pedagogik g'oya ta'lim va tarbiyaning eng muhim masalalarini qamrab oladi. O'quvchi turli ertak va rivoyatlarni tinglab, mutolaa qilib, o'zidan oldingi avlodlar hayoti, azob-uqubatlari, haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lsa, ularga hamdardlik bilan munosabatda bo'ladi, eng muhimi, hayotning qadriga yetadi. Inson zoti ertak va rivoyat qahramonlarining tarjimai holi ularning dunyoqarashini shakllantiradi, ertak ishtirokchilarining iztiroblari esa bolalarni bag'rikenglikka o'rgatadi. O'quvchi narsa va pulning tez buzilishini ko'rsa, ular tez yo'q bo'lib ketadi, boylik ortidan quvmaydi, saxovatli, olijanob bo'lishga intiladi. Ertak va rivoyatlarning tarbiyaviy qudrati nihoyat shundan dalolat beradi; o'quvchi o'tmishdoshlar hayoti bilan tanishadi, hayotda to'g'ri va foydali yo'lni tanlaydi, ehtiyotkor, mard, mehnatsevar, rostgo'y, vijdonli, fidoyi va mard bo'lishga harakat qiladi.

Koshifiy o'z pedagogikasida ifoda bilan bog'liq turli yo'llar va usullarda ijodkorlik, bo'yicha yosh avlodning axloqiy tarbiyasiga ba'zi sport o'yinlari ta'sir qiladi: kurashchilar, og'ir atletika, qilichbozlik, milliy o'yinlar, uning fikricha, bir tomondan, jismoniy kamolot uchun zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan, yoshlarni ma'naviy - axloqiy tarbiyalashda katta rol o'ynashi bilan e'tiborlidir.

Xulosa shuki, har bir nomlangan o'yin ko'p jihatdan bajarilishi kerak bo'lgan ma'lum axloqiy talablarga ega. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda Husayn Voiz Koshifiyning ma'naviy-axloqiy fazilatlariga doir qarashlari ajdodlarimizning pedagogik ta'limotlari bilan zamonaviy yondashuvlar "Tanqidiy fikrlar", "Fikriy boshqotirma", "Qora quti", "Beshinchisi ortiqcha", "Kouching", "Insert", "Zara", "Muammoli unsurli seminar" kabi interfaol metodlar evolyutsiyasi tashkiliy, mazmunli, natija komponentlariga oid ilg'or tajribalari verbal-mantiqiy tarzda tadqiq qilindi. Shuning uchun bu o'yinlarda yoshlar ham jismonan, ham ma'naviy jihatdan tarbiyalanadi. Koshifiy erkin kurashni nazarda tutib, shunday yozadi: "Bilingki, bu erkin kurash bu yaxshi va foydali hunarmandchilik. Bu hunar bilan shug'ullanuvchilar sof va haqiqat bilan yashaydilar. Bu o'yinning ma'nosi shundan iboratki, inson axloqiy jihatdan qayta tug'iladi, yaxshi sifat va yomon ish o'rtasida doimiy kurash bo'ladi, bu kurashda hamma g'alaba qozonishni xohlaydi". Adib kurashchilar yoki qarama-qarshi bo'lganlar odobli, ehtiyotkor, olijanob, rostgo'y, halol bo'lishlari kerakligini ta'kidlaydi. Bunday axloqiy fazilatlarini har bir oddiy odam egallashi kerak. Bundan tashqari, Koshifiy bu borada bir muhim fikrni ifodalaydi: bu kurashda ikki kishi o'rtasida shiddatli kurash kechadi va bu kurashda halol va adolatli kishi g'alaba qozonadi. Bu kurashda yolg'on noo'rin. Inson go'zal va adolatli g'alaba qozonishi kerak. Shu tariqa, deydi Koshifiy, har bir insonning yo'lida ezgulik va yomonlik o'rtasida shiddatli kurash bo'ladi. Yaxshilik yovuzlikni mag'lub qilishni xohlaydi, yomonlik yaxshilikni mag'lub qilishni xohlaydi,

aqlli odam bularning barchasini umumlashtiradi. Koshifiyning fikri shunday: faqat ularning yaxshi fazilatlari tufayli yomonlikka qarshi turish va yaxshilik qilish mumkin.

Shunday qilib, deb ta'kidlaydi Koshifiy, har bir insonning yo'lida ezgulik va yomonlik o'rtasida keskin kurash kechadi. Yaxshilik yovuzlikni mag'lub qilishni xohlaydi, yomonlik yaxshilikni mag'lub qilishni xohlaydi, aqlli odam bularning barchasini umumlashtiradi. Koshifiyning g'oyasi shunday: uning yaxshi fazilatlari tufayligina yomonlikka qarshi turish, yaxshilik qilish mumkin. Koshifiy insonning xarakteri ikki komponentdan – tabiiy va ko'nikma va tajriba bilan orttirilgan bo'lishini belgilaydi. Tabiiy yoki tabiiy, uning fikricha, tabiatan insonning tabiatida ustun bo'lgan u yoki bu o'ziga xos xususiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi, ya'ni muayyan temperamentga ega. Bu mayllarning asl mohiyatida u o'ziga aniq hisobot beradi. Biroq, ijtimoiy hayot kechirayotgan inson o'z aqli tufayli o'ziga kerak bo'lgan jamiyatni saqlab qolish uchun foydali bo'lgan axloqiy moyilliklarini tabiiy ravishda rivojlantiradi va mustahkamlaydi. Aql shu tariqa boshqa ruhiy kuchlarni o'ziga bo'ysundirib, odamni yomon ishlar qilishdan qaytaradi. Koshifiyning so'zlariga ko'ra, yaxshi xulqli odamni yaratadigan, unga ehtiroslar impulslarini bostirishga yordam beradigan narsa aqlidir. Umuman olganda, Koshifiy barcha axloqiy tamoyillar, axloqiy hodisalar va axloqiy fazilatlarni aql xarizmasi orqali ko'rib chiqadi, shu jumladan uning ta'limotida aql tanlash erkinligi bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiqiladi, ko'pincha oqilona tanlash imkoniyati sifatida tushuniladi. Zero, ta'limning markaziy muammolaridan biri inson faoliyatining o'ziga xos va eng murakkab jihatini inkor etuvchi tanlash muammosidir. Koshifiy uchun ideal - faol, ehtiyotkor, qat'iy, harakatchan shaxs. Uning uchun axloq inson xatti-harakatining shunday belgilovchisi bo'lib chiqadi, bu esa undan axloqiy me'yorlarni erkin bajarishni talab qiladi, unda o'zini - o'zi boshqarish, faollik, qat'iylilik va harakat qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Adabiyotlar

- 1.Abu Homid G'azzoliy. Riyozatun nafs (Nafs tarbiyasi). Toshkent. Movorounnahr.2006.- 18b
- 2.Imom Ahmad ibn Qudoma Maqdisiy. Minhojulqosidiyn (saodat izlovchilarga qo'llanma). Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot- mantbaa birlashmasi. 2009.- 175 b.
- 3.Abu Homid G'azzoliy. Riyozatun nafs (Nafs tarbiyasi). Toshkent.Movorounnahr. 2006.- 55b
4. Mahmud As'ad Jo'shon. Tasavvuf va go'zallik. Toshkent: Adolat. 2004- 155
- 5.Husayn Voiz Koshifiy. Axloqi Muhsiniy. Futuvvatnomai Sultoniy.Toshkent.: O'zbekiston. 2019-238b

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY IJODIDA USTOZ-SHOGIRD MUNOSABATLARINING FAZILATLI JIHATLARI

Ashurova Marhabo Sayfulloyevna
Buxoro davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Koshifiy tarbiya borasida avvalo, ustoz-shogird munosabatlarga alohida to'xtaladi. Voiz fikricha shayxlik isboti daryo kabi saxovatli bo'lish, ya'ni, hech bir vaziyatda o'zgarmasdan mustahkam turish va hamma narsani fikr andisha bilan hal qilish kerakligini aytib o'tadi.

Tayanch so'z va iboralar: o'dob, axloq, tarbiya, axloqiy tarbiya, fazilat, xulq, ustoz, pir, murshid.

Аннотация: В данной статье, что касается образования Кошифи, в первую очередь будут обсуждаться взаимоотношения учителя и ученика. По мнению проповедника,

доказательством шейхства является быть щедрым, как река, то есть твердо стоять в любой ситуаци и решать все своим мнением.

Основные слова и фразы: манеры, нравы, образование, нравственное воспитание, добродетель, поведение, учитель, пир, мурид.

Annotation: In this article, regarding Koshifi education, first of all, the teacher-student relationship will be discussed. According to the preacher, the proof of sheikhdом is to be as generous as a river, that is, to stand firmly in any situation and to solve everything with an opinion.

Basic words and phrases: manners, morals, education, moral education, virtue, behavior, teacher, pir, murshid.

Кошифий тарбия борасида аввало, устоз-шогирд муносабатларга алоҳида тўхталиб "агар муриднинг одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил. "Аввал шуки, у ўз ишига пухта бўлиши керак, пок ният билан иш бошлаши даркор. Иккинчидан, собит эътиқод билан сулукни бошласин. Учинчидан, пирнинг назарига тушгач, ўз ҳаловати ва одатларидан воз кечсин. Тўртинчидан, кўриши лозим бўлмаган барча нарсалардан кўз юмсин. Бешинчиси, эшитилиши нораво ҳисобланган нарсалардан кулоқни беркитсин. Олтинчиси, қилиниши ман этилганлардан қўлини тортсин. Еттинчидан, ўз пирининг муҳолифлари билан муомла-муносабатда бўлмасин"¹.

Агар шогирдликнинг биноси ниманинг устига курилади, деб сўрасалар, иродат устига, деб жавоб бергин. Агар иродат нимадир, деб сўрасалар, само ва тоатдир, деб айтгин. Агар само (эшитиш) ва тоат нимадир, деб сўрасалар, устоз нимаики айтса уни жон қулоғи билан эшитиш, чин кўнгил билан қабул қилиш ва вужуд аъзолари орқали амалда адо этишдир, деб айт. Агар шогирд учун нима яхши, деб сўрасалар, пок эътиқод деб айт, чунки фақат эътиқод кишини муродига етказди. Агар шогирд нима орқали матлуби мақсадига етади, деб сўрасалар, хизмати орқали, деб айтгин. Агар хизматининг биноси нимага қурилган, деб сўрасалар роҳатни тарк этиш ва заҳматни чекиш асосига, деб айтгин. Агар шогирдликни рукнлари нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айт. Биринчиси, мард бўлиб ишга киришиш, яъни футувват йўлини мардона қабул қилиш, зеро, киришмасдан кўрқиб туриш, орқага суриш ва йўлдан қайтишдан кўра ёмонроқ. Иккинчиси - сидқидилдан хизмат қилиш. Учинчиси - кўнгилни ва тилни бир-бирига мувофиқ тутиш, яъни тўғри гапириб, тўғри амал қилиш. Тўртинчиси - насиҳатга қулоқ солиш ва устоздан эшитганини ёдда тутиб, унга ама қилиш.

Агар шогирдликни одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айт. Аввал шуки, қабулга кирганда ёки устозни кўрганда, биринчи бўлиб салом бериш. Иккинчи- устознинг олдида оз гапириш. Учинчи- бошни олдинга эгиб туриш. Тўртинчи- кўзни ҳар томонга югуртирмаслик. Бешинчиси - агар масала сўрамоқчи бўлса, олдин устоздан ижозат олиш. Олтинчиси - устоз жавоб айтганда, эътироз билдирмаслик. Еттинчиси - устоз олдида бошқаларни ғийбат қилмаслик. Саккизинчиси - ўтириб- туришда ҳурматни тўлиқ сақлаш.

Кошифий мурид тушунчасини изоҳлаб, агар "мурид" сўзининг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, муриднинг луғавий маъноси истовчи, хохловчи демак. Зеро, ботинда хоҳиш бўлмаса зоҳирда ҳеч бир амал кўзга ташланмагай. Ва тариқат тилида "мурид" деб, нафснинг барча мурод (истак)ларидан қутулган одамга айтадилар. Бундай одамнинг пирнинг хоҳишидан ўзга хоҳиши бўлмайди. Агар муридликнинг рукнлари нечта, деб сўрасалар, олти деб айтгил, яъни фармонга итоат этмоқ, рост сўзламоқ, вафоли бўлмоқ, насиҳатга қулоқ солмоқ, дилозорлик қилмаслик ва сирни сақламоқ. Агар муридликнинг жавҳари (мағзи) нима деб сўрасалар, бу – тариқат биродарларининг хурсандлиги, деб айтгил. Агар муриднинг сармояси (бойлиги) нима, деб сўрасалар, пок эътиқод ва равшан кўнгил, деб айт. Агар муридликнинг қонуни нима деб сўрасалар, ўзига раво кўрган нарсаларни ўзгаларга раво кўриш ва ўзига раво кўрмаган нарсани ўзгаларга ҳам раво кўрмаслик, деб жавоб бергил. Агар пир - муридликнинг беағи нимадир, деб сўрасалар

¹ Ўша жой 317-б.

муриддан хизмату вафо, пирдан эса ҳиммату ато (лутф эҳсон), деб жавоб бергил¹. Тарикат йўлига кирган киши пирга эҳтиёжманддир.

Инсон илм йўлини танладими у албатта тўсиқларга учрайди ва бу йўлда унга ҳамроҳ ва ҳамдард бўладиган бир пиру-устозга эҳтиёж сезади. Шу ўринда бир нарсани айтишни жоиз деб билдик, агар киши уч нарсасини илм йўлига бағишламаса у юкмайди: ақлини, вақтини ва бойлигини.

Агар шайхлик рукнлари нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил. Биринчидан, комил маърифат эгаси бўлсин, яъни ўзини таниган бўлсин. Иккинчидан, ўткир фаросатли, одамшунос киши бўлиб, бир нигоҳ ташлаш билан муриднинг қобилиятини илғай олсин. Учинчидан, етук руҳий маънавий қуввати бўлсин, токи мурид (тарикат йўлида адашса), унга маънавий мадад бериб, мушкулини осон қилолсин, тўғри йўлга солсин. Тўртинчидан, етарли даражада одам бўлсин, яъни ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмасин. Бешинчидан, ихлоси мустаҳкам бўлиб, риё ва тамани тарк этсин, мол ва мансаб деб бировга сарғаймасин, эгилмасин. Олтинчидан, ростлик ва беғараз дўстликни шиор қилсин, ҳақ сўзни ҳар ерда, ҳар қандай шароитда айта олсин, гапирганда иккиюзламачилик қилмасин. Еттинчидан, қалбида шафқат нури порлаб турсин, мурид манфаатини ва умум манфаатини ўз манфаатидан устун қўйсин.

Биз биламизки ҳар бир нарсада меъёр ва ўлчов бўлади шундай экан Воиз айтганидек шайхликнинг ҳам ўз меъёрлари бўлади ва бу бузилса мезон ўзгаради. Бу борада Кошифий “агар шайхлик меъёри нима, деб сўрасалар, бу - унинг қалбидан муриднинг чуқур жой олиши, мурид муродининг ҳосил бўлишидир”, деб жавоб бергил, деганлар. Устознинг заруратлари нимадан иборат деган саволга эса улар тўртта деб айт: биринчи - муридни барча ғам – андуҳ зулматдан халос этиш; иккинчи- муридга раво деб буюрилган қоидаларга ўзи ҳам амал қилиш, мурид учун ман этилган нарсаларни ўзи ҳам тарк этиш; учинчи - ўзини бамисоли чўпон, муридларни эса рама ҳисоблаб, ҳар қандай шароитда ҳам мурид ҳимоясидан бош тортмаслик; тўртинчи - муриднинг мол-мулкини ўз манфаати учун ишлатмаслик ва ўзлаштирмаслик деб жавоб берганлар.

Кошифий шайхлик одоби борасида эса, ҳеч кимга хиёнат кўзи билан қарамаслик ва барчага меҳрибон, раҳмдил бўлиш кераклигини алоҳида таъкидлайди. Воиз фикрича шайхлик исботи дарё каби саховатли бўлиш, яъни, ҳеч бир вазиятда ўзгармасдан мустаҳкам туриш ва ҳамма нарсани фикр андиша билан ҳал қилиш кераклигини айтиб ўтганлар.

Аллоҳ ҳеч бир нарсани сабабсиз яратмаган. Ўз жойида шундай такрорланмас ва тартиб билан яратганки, инсониятнинг ақли ожизи етмайдиган даражада. Қуръони Каримнинг “Наҳл” сураси асарилар деб номланиб, 68-оятда (эй Мухаммад!) Раббингиз асариларга ваҳий (буйрук) қилди: “Тоғларга, дарахтларга ва (одамлар) курадиган нарсаларга ин қурингиз. 69-оят Сўнгра турли мевалардан еб, Парвардигорингиз (сиз учун) қулай қилиб қўйган йўллардан юрингиз!”. Уларнинг қоринларидан одамлар учун шифо бўлган турли рангдаги шарбат (асал) чиқур”². Ана шу ерда Танги яратган тартиб ва меъёрни яққол кўриш мумкин. Бу борада Жалолиддин Румийнинг ҳам фикрларига тўхталамиз:

Ҳақ таъоло илми бирлан бол ари,

Хона тиклайди тўла ҳолвалари.³

Тасаввур қилайлик, она асалари ўлиб қолса бутун оила тарқоқ ҳолатга келади ва парокандаликка юз тутаяди. Шунинг учун ҳар икки йилда она боши (она асалари 5-8 йил умр кўради) алмаштирилиб турилмаса унинг иш фаолияти самарали бўлмайди. “Анвори Суҳайлий” асарининг кириш бобида Ҳумоюнфол подшонинг овга чиққани ва дарахт ковагида уя қўйган асариларни кўриб уларни тартиб интизом билан ишлашлари, биргина бошлиққа сўзсиз итоат қилишларини кўриб ҳайрон қолади. Подшо доно вазирага мурожаат қилиб, нега арилар мана шундай интизомга бўйсундилар одамлар эса бунақа эмас, деб

¹ Ўша жой 316-б.

² Қуръони Карим. Абдулазиз Мансур таржимаси.Т.: “Ислом университети”. 2001.128 оятдан иборат бўлган “Наҳл” сураси. 274-Б

³ Жалолиддин Румий. Ҳикматлари.Т.: “Шарқ”.2008.229-бет

сўрайди. Шунда вазир, арининг ҳилқати бир хил унсурдан яралган ва унда ақл йўқ, у амалларини беихтиёр бажаради. Инсон табиатида эса турли бир – бирига зид унсурлар борлиги учун ҳам улар доимо зиддиятлар қуршовида яшайди, деб жавоб беради. Бундан вазир шундай хулоса чиқаради: агар инсонлар ҳам бир бошликка бўйсуниб итоат ва тартиб интизом бўйича ишлаганда эди, уларга подшоҳнинг ҳам кераги бўлмас эди. Демак инсонларга бир шоҳ керак экан унинг вазифаси ана шундай ҳар хил табиатли инсонларни муросаага келтириб, адолат йўли билан иш кўриши керак. Кошифий яна “Билимсиз куч адли йўқ шоҳдир, қуввати йўқ илм эса адолатли, лекин лашкари йўқ шоҳ кабидир”. деб уқтиради.

Билгилки, улуғлар дарвешлик барча адабдир демишлар. Яъни ҳар бир вақтнинг, ҳар бир ҳолатнинг, ҳар бир мақомнинг ўз одоби бордир. Бас, кимки одобни сақласа, мардлар мақомига ета олади. Ҳаким Абулмажид Санойи “Ҳадиқатул ҳақиқат” (“Ҳақиқат боғчалари”) асарида дебдурким, суҳбат адаб натижасидир ва адаб ҳурмат натижаси ва ҳурмат савфат (соф, покиза) натижаси ва савфат кўнгли натижаси ва кўнгил ақл хазинаси ва ақл эса сир хазинаси, сир маърифат хазинасидир... Ва дебдурларки, зоҳирий адаб ботин адабининг белгисидир. Ҳар бир одам бирор мартабага эришса, одобидан эришади.

Хулоса ўрнида ҳам Кошифийнинг фикрларини келтирамиз “ одамзод ўз ахлоқини ўзгартириб боради, яъни хулқ – атвор яхшилик томон ўзгариши керак ва бу сўзнинг ҳақиқати шундаки, одамлар макбул ва номакбул ахлоқий сифатлар орасида доимий кураш боради, яъни ҳар бир сифат ўзига қарши сифатни йўқ қилиш пайида бўлади. Шундагина пештахта (сандиқ) ичидаги “қалб” (араб тилида қалб сўзи ўзгарувчи, эвритувчи, деган маъноларни беради) яхши хислатлардан нишона бериб боради.

Адабиётлар

- 1.Абу Ҳомид Ғаззолий. Риёзатун нафс (Нафс тарбияси). Тошкент. Мовороуннахр.2006.-186
- 2.Имом Аҳмад ибн Қудом Мақдисий. Минҳожулқосидийн (саодат изловчиларга қўлланма). Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт- мантбаа бирлашмаси. 2009.- 175 б.
- 3.Абу Ҳомид Ғаззолий. Риёзатун нафс (Нафс тарбияси). Тошкент.Мовороуннахр. 2006.-556
4. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва гўзаллик. Тошкент: Адолат. 2004- 155
- 5.Хусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Мухсиний. Футувватномаи Султоний.Тошкент.: Ўзбекистон. 2019-238б.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI TARBIYALANUVCHILARINING HAMKORLIKDAGI FAOLIYATI – JAMOADA ISHLASH KO'NIKMALARINI FOLKLOR NAMUNALARI ASOSIDA SHAKLLANTIRISH

Djurayeva Dilfuza Nuriddin qizi
Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga
o'rgatish milliy markazi
“Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim
metodikasi” kafedresi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining hamkorlikdagi faoliyati – jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishning omillari haqida fikr yuritilgan. Tarbiyalanuvchilarining hamkorlikdagi faoliyati – jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishning usullari tahlillar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim tashkilotlari, tarbiyalanuvchi, hamkorlik, jamoaviy ish, me'yor, davlat va nodavlat tashkilotlar

Аннотация: В данной статье рассматриваются факторы совместной деятельности воспитанников дошкольных образовательных организаций – формирование навыков работы в команде. Совместная деятельность студентов – на основе анализа выделены методы формирования навыков командной работы.

Ключевые слова: Дошкольные образовательные организации, воспитанник, сотрудничество, совместная работа, стандарт, государственные и негосударственные организации.

Abstract: This article discusses the factors of cooperative activity of students of preschool educational organizations - the formation of teamwork skills. Collaborative activities of students - methods of forming teamwork skills are highlighted based on analysis.

Key words: Pre-school educational organizations, pupil, cooperation, teamwork, standard, state and non-state organizations

Zamonaviy maktabgacha ta'lim bugungi kunda faol o'zgarishlar bosqichida bo'lib, ushbu jarayon bir qancha me'yoriy hujjatlarning talablari bilan bog'liq, xususan: "Umumiy turdagi davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari to'g'risida"gi Nizomning 1-bob 1-bandida ushbu Nizom umumiy turdagi davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, ularning maqsadlari va vazifalari, huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini, shuningdek, ularning faoliyatini tashkil etish tartibini belgilab berishi qayd etilgan. Bugungi kun maktabgacha ta'lim tashkilotlari va ularda bolalarni tarbiyalashning ustuvor yo'nalishlari bo'lgan davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari va qo'shma tipdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari, muassasada qisqa muddatli guruhlarini tashkil etish, tarbiyalanuvchilar salomatligini ta'minlash bilan bog'liq maktabgacha ta'lim bosh boshqarmasi huzuridagi tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya shuningdek, reabilitatsiya markaziga ega bo'lgan davlat ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarining faoliyatini yo'lga qo'yishga oid talab va me'yoriy tartiblar Respublikamizda ushbu sohaga jiddiy e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning jamoaviy munosabatlarini o'rganish muammosi ko'p yillar davomida pedagogika va psixologiyada o'z dolzarbligini yo'qotmagan, chunki maktabgacha yoshda bola ijtimoiy tajribani, ijtimoiy harakatlar va usullarni, ularning ijtimoiy mohiyatini o'zlashtiradi, bu uning sotsializatsiyasining individuallashtirishini ham belgilab beradi

Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarni jamoa muhitiga moslashuvi va o'zaro hamkorlik munosabatlarini ta'minlash orqali bola shaxsining rivojlanishida yuqori natijalarga erishish mumkin. Eng avvalo, agar bolalar guruhdagi tengdoshlari bilan muvaffaqiyatli hamkorlik o'rnatilsa, mashg'ulot jarayonida bilish operatsiyalarini samarali bajaradi. Ikkinchidan, bolalar guruhdagi tengdoshlari bilan muvaffaqiyatli muloqot ularning so'z boyliklari jadal tarzda ortishiga ijobiy ta'sir etadi. Rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning bog'cha yoshidagi davri shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi. Ushbu nuqati nazardan, bolalarning hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etish ularda jamoadagi munosabatlarda ijobiy xulq-atvor sifatleri va ko'nikmalarini shakllantirishda muhim davr ekanligini anglatadi.

Bola shaxsida madaniyat olamini o'zlashtirishning interpsixik mexanizmiga va madaniy-tarixiy yondashuvga e'tibor qaratilishi tarbiyalanuvchilarda dunyo haqidagi obrazni shakllantirishda kattalar bilan birgalikdagi hamkorligi muhimligidan dalolat beradi.

T.I.Babayeva o'zining tadqiqotlarida bolalarning kognitiv, ijtimoiy-kommunikativ jihatdan rivojlanishida hamda ta'lim muammolarini samarali hal qilishda bolalar-kattalarning birgalikdagi o'yin hamkorligi tajribasi muhimligini ta'kidlaydi.

N.A.Korotkova kattalarning bolalar bilan hamkorligini quyidagicha izohlaydi: "...ta'lim jarayonida kattalar va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asosiy shakli to'g'ridan-to'g'ri o'qitish emas, balki birgalikdagi hamkorlik faoliyati bo'lishi kerak. Hamkorlik - bu kattalarning faoliyat jarayoniga teng ravishda qo'shilishidir".

Hamkorlikdagi faoliyat bolalarda bilishga, muloqotga hamda ijtimoiy xatti-harakatlar orientatsiyasining rivojlanib borishiga zamin yaratadi. Bunda kattalarning birgalikdagi faoliyati voqelikdagi ijtimoiy ahamiyatli tajribalarni eng maqbul shaklda o'zlashtirishga imkon beradi. Lekin, shuni ham e'tiborga olish kerakki, didaktik topshiriqlarni bajarish jarayonida bolalarning kattalar bilan hamkorligidan ko'ra, o'z tengdoshlari bilan birgalikdagi faoliyati natijasida o'quv-bilishga oid topshiriqlarni tezroq hamda sifatliroq o'zlashtirib boradilar.

J.Piajening tadqiqotlarida bolalarning tengdoshlari va kattalar bilan muloqoti o'rtasidagi farqli jihatlar qiyoslab o'rganilgan bo'lib, unga ko'ra tengdoshlari ichida bolalarning o'zaro munosabatlari tenglik asosida qurilgan bo'lsa, tarbiyachilar orasida esa, bunday munosabatlar tadrijiy, ierarxik tarzda tarkib topganligi bilan xususiyatlanadi.

Hamkorlik pedagogikasi – bu shaxsning har tomonlama barkamol rivojlanishi yo'lida muhim qadam hisoblangan o'qitish va tarbiyalash jarayonidagi birgalikdagi faoliyatdir. Hamkorlik o'zida birgalikdagi faoliyatga xos bo'lgan xususiyatlarni ifodalab, bularga muayyan maqsad yo'lida, ishtirokchilarning birgalikda ya'ni hamkorlikda ishlashi, yaxlit jarayon alohida o'zaro aloqador bo'lgan qismlarga ajratilishi, shuningdek ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi va boshqaralishini anglatadi. Jarayonda yakuniy natija ko'zda tutiladi.

G.A.Sukermanning ta'kidlashicha, hamkorlikning mohiyati barcha ishtirokchilarning o'zaro birgalikda harakatlanishida o'z ifodasini topadi, u orqali individual va birgalikdagi faoliyat maqsadiga erishish imkoniyati yuzaga keladi.

M.Mead hamkorlikda umumiy maqsadga erishish ya'ni raqobatlashish jarayonida boshqalar erishishga intilayotgan natijani izlash va qo'lga kiritish kuzatiladi, deb hisoblaydi. Biroq, bizningcha, hamkorlikdagi faoliyatda ishtirokchilar o'rtasida raqobatlashish munosabatlarining yuzaga kelishi ularning hamjihatlikdagi umumiy maqsadga erishish jarayonini murakkablashishiga olib keladi.

Shuningdek, hamkorlikning pedagogik mohiyati S.L.Rubinshteynning faoliyat va shaxs rivojlanishining aloqadorligi haqidagi psixologik qonuni asosida yanada aniq mohiyat kasb etadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari bolalarida jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda ularning o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etish, tarbiyalanuvchilarda ijtimoiy ahamiyatli sifat hamda shaxs xususiyatlarini rivojlanishida, shuningdek, birgalikdagi faoliyat natijasida tarbiyaviy-pedagogik ta'sirning samaradorligi oshishiga olib keladi deb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrda "maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 802-son Qarori. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari (1-ilova) // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.04.2022-y., 09/22/153/0266-son.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrda "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-son Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 1-son, 11-modda, 35-son, 923-modda.
3. Хонхожаева М.Р. Мактабгача ёшдаги болалар ижтимоийлашувида жамоанинг ўрни // Central Asian Academic Journal of Scientific Research. 2022. №5. 443 б. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/maktabgacha-yoshdagi-bolalar-izhtimoiylashuvida-zhamoaning-rni> (дата обращения: 01.03.2023).
4. Davletshin M.G., Sh.Do'stmuhammedova, M.Mavlonov, S.To'ychiyeva .Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. O'quv metodik qo'llanma. T.: 2004. 118 b.

To'ymurodova Dilshoda Bobomurod qizi
Buxoro viloyati Jondor tuman
Pedagogika kollaеji maxsus fan o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'limni rivojlantirishning bir necha zamonaviy usullarining tahlili haqida fikr yuritilgan. Folklor namunalari orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy nuqsonlari korreksiyalanishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, uzluksiz ta'lim, tajribalar, zamonaviy usullar, texnologiya, qiyoslash, folklor.

Аннотация: В данной статье рассматривается анализ нескольких современных методов развития дошкольного образования. Роль и значение современных технологий в образовании подтверждается несколькими примерами.

Ключевые слова: дошкольное образование, непрерывное образование, эксперименты, современные методы, технология, сравнение, фольклор.

Abstract: This article discusses the analysis of several modern methods of preschool education development. The role and importance of modern technologies in education is proved by several examples.

Key words: preschool education, continuing education, experiments, modern methods, technology, comparison, folklore.

“Ayni paytda islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, Strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur”, deydi davlatimiz rahbari SH.M.Mirziyoyev Uzluksiz ta'lim tizimida xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarini o'rganar ekanmiz, har bir davlat o'ziga xos bo'lgan xususiyatlariga ega ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Bu xosliklar qaysidir jihatdan o'sha mamlakatlarning rivojlanishiga, taraqqiy etishiga ham xizmat qilganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga hattoki tarixning ham o'zi guvohdir. Masalan, yaponlardagi bolalar bog'chalarida ta'lim dasturlari ham inobatga olingan, yozish va o'qishdan tashqari bolalarga qo'shiq aytish o'rgatiladi, sport musobaqalari o'tkazilib, muntazam sayrlarga chiqib turiladi. Ammo bular bilan bir qatorda bu tadbirlarni o'tkazilishidan maqsad - bolada xamjihatlik, jamoada yashash hislarini rivojlantirishdan ibora Xitoylik bolalarda bolaligidanoq uchta asosiy fazilat: mehnat qobiliyati, intizom va kattalarga hurmat shakllantiriladi. Ularga yoshligidanoq, nima bo'lishidan qat'i nazar, ular eng yaxshi bo'lishi kerakligi o'rgatiladi. Ehtimol shuning uchun xitoyliklar fan, madaniyat va san'atning barcha sohalarida yetakchi o'rinlarni egallab kelmoqdalar.xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalari ularning davlatlarini rivojlanishiga katta xizmat qilib kelmoqda. Xitoyliklarning “Bir yilni ko'zlasangiz sholi eking, ellik yilni ko'zlasangiz daraxt eking, yuz yilni ko'zlasangiz farzand tarbiyalang” degan hikmatidan bugungi kunda zamonaviy davlatlarning deyarli barchasi samarali foydalanmoqda. Shu nuqtai-nazardan, bizning mamlakat ham unib-o'sib kelayotgan barkamol avlod ta'lim-tarbiyasiga katta e'tibor qaratmoqda. Bu borada kerak bo'lsa, xorijiy davlatning ilg'or tajribalaridan unumli foydalanish orqali milliy ta'lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirish davr talabi hisoblanadi. Zero, mamlakatimiz ezgu maqsad-uchinchi Renesans davrini barpo etishni rejalashtirgan. Ana shunday ezgu maqsadlarni esa albatta bugungi kunda voyaga yetayotgan avlod amalga oshiradi. Maktabgacha ta'lim va tarbiya esa ana shu avlodni ta'limning birinchi bo'g'inidan savodli va tarbiyali bo'lishini ta'minlashga xizmat qilishi kerak. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat ta'lim standartlariga ko'ra maktabgacha ta'lim — maktabgacha yoshdagi bolalar qiziqishi, iqtidori, individual ruhiy va jismoniy xususiyatlari, madaniy ehtiyojlarini inobatga olgan holda hamda bolada ma'naviy me'yorlarning shakllanishi, hayotiy va ijtimoiy tajriba egallanishini ko'zda tutgan har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan yaxlit jarayon hisoblanadi. [3] Mana shu jarayonda maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul turli davlatlarda turlicha bòladi. O'zbekiston

Respublikasi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to’g’risida”gi qonunning 34-moddasiga binoan bolalar yoshlariga qarab guruhlarga ajratilgan. Jumladan, ilk rivojlanish guruhi (bir yoshdan uch yoshgacha), kichik guruh (uch yoshdan to’rt yoshgacha), o’rta guruh (to’rt yoshdan besh yoshgacha), katta guruh (besh yoshdan olti yoshgacha), maktabga tayyorlov guruhi (olti yoshdan yetti yoshgacha). Germaniyada esa bolalarga “nafaqa chiqqan bobo, buvilar nabiralarga qarashi kerak”-degan tushuncha mavjud emas. Shuning uchun ota-onalar farzandlarini 4 oylikdan boshlab bog’chaga berishga majburlar. Ko’pgina nemis oilalari farzandlarini ancha erta bog’chaga beradilar. Germaniyada maktabgacha ta’limning 6 xil turi mavjud bo’lib, ular bir-biridan tubdan farq qiladi va rang-barangligi bilan boshqa davlatlarnikidan ajralib turadi.

Yaponiya, Italiya va Xitoy davlatida bolalar asosan 3 yoshdan bog’chaga qabul qilinadi. Faqatgina juda majbur bo’lgan oilalar farzandlarini bolalarga qarash markazlariga berishlari mumkin. Masalan, Yaponiyada bolalar yashisiga (bolaga qarash markazi) bolani uch oylikdan berish mumkin, lekin bunday holat yaponlar orasida keng tarqalgan emas, chunki bunday yoshda bolani yasliga joylashtirish uchun onada juda jiddiy sabab bo’lishi kerak. Shuningdek bunday ayol jamiyat tomonidan yaxshi ona deb baholanmaydi. Atrofdagilarning fikri esa yaponlar uchun “eng asosiy” deb hisoblanadi. Yaponiyada bolalar yashisiga faqat ota-onasi ishlaydigan bolalar qabul qilinadi.

Ta’lim-tarbiya - biz uchun hayot-mamot masalasidir, dedi prezident. Qaysi sohani olmaylik, biz zamonaviy yetuk kadrlarni tarbiyalamasdan turib biron-bir o’zgarishga, farovon hayotga erisha olmaymiz. Bunday kadrlarni, millatning sog’lom genofondini tayyorlash, avvalo, maktabgacha ta’lim tizimidan boshlanadi. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. Har bir mamlakatning iqtisodiy qudrati, ijtimoiy-ma’naviy hayot darajasining yuksalishi ta’lim tizimining raqobatbardoshligi, ilm-fan taraqqiyoti bilan belgilanadi. Shu bois, O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasida ta’lim sohasini tubdan takomillashtirish, ta’lim sifatini oshirish, intellektual salohiyatli, jismoniy barkamol avlodni shakllantirish, aniq fanlarni chuqurlashtirib o’qitish va iqtisodiyotning turli sohalari uchun malakali kadrlarni tayyorlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan bo’lib, pirovardida bugungi davr talabiga javob bera oladigan ta’lim tizimni yaratish ko’zda tutildi. Sohadagi islohotlar natijasida maktabgacha ta’lim tizimida boshqaruv mexanizmi tubdan takomillashtirildi, nodavlat ta’lim xizmatlari ko’rsatish tizimi isloh qilindi, o’rta maxsus, kasb-hunar ta’lim tizimi qayta ko’rib chiqildi, oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish choralari kuchaytirildi, oliy o’quv yurtidan keyingi ta’limning ikki pog’onali tizimi joriy etildi.

Maktabgacha ta’lim. Uzluksiz ta’lim tizimining birlamchi bo’g’ini hisoblangan ushbu soha har tomonlama sog’lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g’oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin, tahlillar shuni ko’rsatdiki, oxirgi yillarda turli omillar ta’sirida maktabgacha ta’lim tizimida bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash borasida rivojlanish o’rniga, orqaga ketish holatlari, yil davomida maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta’lim muassasalariga qamrab olish ko’rsatkichlari o’sishi tendensiyasi kuzatilmadi. Aksincha, so’nggi 20 yil davomida davlat tasarrufidagi maktabgacha ta’lim muassasalari soni 45 foizdan ziyodroq kamayib, bugungi kunda respublika bo’yicha bolalarning maktabgacha ta’lim bilan qamrab olinishi 30 foizni tashkil etdi. Bunga mavjud maktabgacha ta’lim muassasalarining moddiy-

texnika bazasi zamonaviy talablarga javob bermasligi, tizimda variativ dasturlar, bolalarni maktabga tayyorlash bo'yicha muqobil shakllarning ishlab chiqilmaganligi, rivojlangan mamlakatlarning tajribasi yetarli darajada o'rganilmaganligi, faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning aksariyati oliy ma'lumotli emasligi, ta'lim sifati yuritilmaganligi kabi omillar sabab bo'ladi

Xorij tajribasiga yuzlanganimizda asosan uning amalga oshirilgan mexanizmlariga o'z e'tiborimizni qaratamiz. Rivojlanish prinsipi. Ushbu prinsip har qanday obyektни paydo bo'lish, shakllanish va o'zgarish jarayonida ko'rib chiqishni, uning ziddiyatli xususiyatini ochib tashlashni, miqdor va sifat o'zgarishlarini hisobga olishni, bir holatdan boshqa holatlarga o'tish imkoniyatini talab etadi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni sifati va samaradorligiga tatbiqan bu prinsip quyidagilarni taqozo qiladi:

- boshqarish obyektidagi miqdor va sifat o'zgarishlarini ko'rishga, bu o'zgarishlarning xarakterini (progressiv yoki regressiv) aniqlashga imkon beruvchi ta'lim sifatining tizimli monitoringini o'tkazish;
- boshqariladigan obyektning real sifatdan potensial sifatga o'tishining sabablarini va vositalarini aniqlash;
- boshqaruvni nafaqat boshqaruv jarayonining belgilangan doirada faoliyat ko'rsatishiga, balki uning rivojlanishiga ham yo'naltirish, buning natijasida u yangi sifat holatiga erishadi;

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish hamda e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. Tarbiyachi-pedagog bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi-talaba asosiy figuraga aylanadi. Shuning uchun oliy o'quv yurtlari va fakultetlarida malakali kasb egallarini tayyorlashda zamonaviy o'qitish metodlari -interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va roli benihoya kattadir. Pedagogik texnologiya va pedagog mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o'quvchi-talabalarni bilimli, yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Innovatsiya (inglizcha innovation) - yangilik kiritish, yangilikdir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan to'liq foydalaniladi. Interaktiv metodlar - bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir etish usullari bo'lib ta'lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchi-talabalarining birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Ro'zyieva S.H. Modellashirish texnologiyasi umumiy o'rta ta'limda sintaksis bo'limini o'qitishda optimal yondashuv sifatida. //Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. – Buxoro, 2021. 6-son. - B.40-48. (13.00.00.№18)
- 2.Ro'ziyeva S.H. Method of Teaching Uzbek Language in Higher School in Paradigm Personally Oriented Education// International Journal on Integrated Education. e-ISSN:26203502, P-ISSN:26153785 VOLUME 5, ISSUE 4 April-2022. (Electronic). Impakt Faktor SJIF:7,462 P. 105-108.
- 3.Xasanboeva O.U. va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. T.: Ilm ziyo. 2006.
- 4.Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. T.: Tafakkur bo'stoni 2013

3-SEKTOR: O'ZBEK XALQ MILLIY O'YINLARI VA FOLKLORINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

MAROSIMLARDA MILLIY O'YINLARNING O'RNI

Xudayqulova Latifa Avazovna,
filologiya fanlari nomzodi,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti, katta ilmiy xodimi
e-mail: Latifa7070@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Navro‘z” bayrami bilan bog‘liq milliy an‘analar, urf-odatlar hamda xalq o‘yinlari va xalq sayllari haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so‘zlar: marosim, an‘ana, urf-odat, bayram, sumalak, qo‘shiq, raqs, ko‘rik-tanlov.

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются национальные традиции, обычаи, а также народные праздничные гуляние и национальные игры связанные с праздником “Навруз”.

Ключевые слова: обряды, традиция, обычаи, праздник, сумалак, песня, танец, конкурс.

Annotation. This scientific article examines national traditions, customs, as well as folk festivities and national games associated with the Navruz holiday.

Key words: rituals, traditions, customs, holiday, sumalak, song, dance, competition.

Bizga ma‘lumki, marosim folklori janrlari oilaviy-maishiy va mavsumiy marosimlar folkloriga bo‘linib, bir qancha janrlarni o‘z ichiga oladi. “Kurash”, “Ko‘pkari”, “Arqon tortishuv”, “Chillik o‘ynash”, “Oshiq o‘ynash”, “Tuxum urishtirish”, “Varrak uchirish” kabi milliy o‘yinlar hamda boychechak, lola, qizg‘aldoq, qizil gullar bilan aloqador “Gul sayl”i va “Sumalak”, “Go‘ja oshi” pishirish kabi mavsumiy marosimlar shular jumlasidandir. Mazkur marosimlarda “jar” janri alohida o‘rin egallaydi. Kundalik hayotimizda xursandchilik va g‘amgin kunlar hamisha yonmayon yurishi muqarrar. Odatda, har qanday marosimlar jarchilarning chaqirig‘i bilan boshlangan hamda marosimlarda jarchilarning ishtiroki, o‘rni va vazifalari alohida ahamiyat kasb etgan.

Azaldan o‘zbek xalqi istiqomat qiladigan har bir guzarda mahalla oqsoqollari tomonidan aholi orasida hamma hurmat qiladigan, baland ovozga ega va so‘zga chechan bo‘lgan erkak kishi jarchi qilib tayinlangan [Jo‘rayev M., L.Xudayqulova. 2008:42]

Janubiy O‘zbekiston hududi hisoblangan Surxon vohasi aholisi orasida “Navro‘z” bayrami ham boshqa marosimlar singari erta tongda jarchilarning quyidagi “Jar” chaqiruvi bilan boshlangan:

Odamlaru, odamlar,
Bog‘da bitgan bodomlar,
Eshitmadim demanglar,
Navro‘zni olqishlanglar,
Aytishuvga kech qolmanglar!!!!...

Matndan ko‘rinadiki, jarchi mazkur marosim haqida xalqqa xabar berishi va ushbu tadbirga barchani taklif etishi e‘lon qilinadi. Aytim matnida xalqimizga xos bo‘lgan o‘lmas qadriyatlarimizdan xalqparvarlik, mehr-muruvvat, hurmat-ehtirom kabi insoniylik fazilatlar bayon etilgan. B.Sarimsoqov to‘g‘ri qayd etganidek, ba‘zi joylarda saqlanib qolgan jar janri namunalarida yengil yumoristik ruh ham sezilib turadi [Sarimsoqov B., 1988:192]

Bizga ma‘lumki, o‘tgan asrning 80-yillariga qadar “Navro‘z” sayli qir-u adirlarda, yaylovlarda o‘tkazilgan. Surxon vohasi Boysun tumanida yilboshi kuni qishloq ahli qir-adirlarda yig‘ilishib “Qizil gul” saylini o‘tkazishgan. Saylga barcha qishloq ahli hamjihatlikda, shodu xurramlik bilan alohida tayyorgarliklar ko‘rganlar. Saylda “Go‘ja oshi” tayyorlanib, bayramona

bezatilgan dasturxon atrofida yig'ilgan barcha ishtirokchilarga maxsus taom tarqatilgan. Saylda qiz-juvonlar sochlarini mayda o'rib, qoshlariga o'sma, qo'llariga xina qo'yib, yangi tikilgan liboslar kiyganlar. Yigitlar ham boshlariga do'ppi kiyib milliy liboslarda qatnashganlar. Saylda lola, boychechak, qizil gullar haqida qo'shiqlar aytilgan va raqsga tushganlar:

Lolachaga ishim bor, hey lola,

Kissamda kishmishim bor, hey lola,

Kishmish bo'lsa mayliga, hey lola,

Qiz bolada ishim bor, hey lola... [Mustafoqulov . 1995:139].

Bu odatlar zahirida ruhiy poklanish, yasharish, yangilanish, yaxshilanish, uyg'onish kabi ramziy ma'nolar yashiringan.

Navro'z saylida boy tajribaga ega bo'lgan momolar hamda kayvoni ayollar tomonidan doshqozonlarda sumalak taomi ham pishirilgan. Yigitlar esa o'tin yorib, saylga o'z hissalarini qo'shganlar. Pazanda va zukko qizlar o'rtasida turli xil milliy taomlar, somsa va pishiriqlar tayyorlash, tikuvchilik, to'quvchilik bo'yicha "mohir qo'llar" tanlovi e'lon qilingan. Yigitlarimiz o'rtasida esa "Kurash", "Ko'pkari", "Arqon tortishuv", "Chillik o'ynash", "Oshiq o'ynash", "Tuxum urishtirish" kabi milliy o'yinlar o'ynalgan. Shundan so'ng yigit-qizlar ikki qator bo'lib, tizilishib aytishuv va hangomalar aytishib bilim va kuchda sinashganlar. Bundan ko'rinib turibdiki, saylda yig'ilgan yigit-qizlar bir-birlariga nisbatan bo'lgan mehr va muhabbatlarini kuy va qo'shiqlarga solib pinhona sevgilarini ham izhor etganlar. Bu kabi sayllarda ota-onalar fursatdan foydalangan holda o'zlariga kelin yoki kuyov tanlash imkoniyatiga ega bo'lganlar. Bizningcha, bu kabi milliy o'yinlar nikoh to'yi tizimidagi "Kuyov sinov" udumi bilan bog'liq bo'lib, fratriyalararo nikoh shakli keng urf bo'lgan urug'-qabilachilik davrining dualistik tasavvurlarga asoslangan to'y oldi urf-odatlarini zahirida kelib chiqqan. Sinov udumi bajarilayotgan paytda mazkur qo'shiqni yigit va qizlar tarafma-taraf bo'lib aytib turishi ham dualistik e'tiqodlarni aks ettiradi. Bu udum va unda ijro etiladigan qo'shiq va aytimlar ramziy mohiyat kasb etgan bo'lib, yigitlarning qizlar tomonidan qo'yilgan shartini bajarishi uning oila qurishga tayyor ekanligini anglatadi. Taomni yeb bo'lishgach yigit-qizlar o'rtasida "Tuxum urishtirish" milliy o'yini o'tkazilgan. O'yin o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lib, tuxumlar sariq, qizil, ko'k ranglarga bo'yalgan. O'yin jarayonida yigitlar ikki guruhga bo'linib, tuxumlarni cho'ntaklariga solib oladilar va sahnada tuxum urishtiradilar. Kimning tuxumi pachoqlansa, pachoq bo'lgan tuxumini harifiga berishga majbur bo'ladi va yengilgan tomon o'zlarining san'atlaridan namuna ko'rsatishlari kerak bo'ladi. Kimdir qo'shiq, kimdir she'r va kimdir raqsga tushib beradi. Shu zalda o'yin davom etadi. Saylda qatnashayotgan yigitlar fursatdan foydalanib o'zlari sevgan yoki unashtirilgan qizlariga olma, anor va bo'yalgan tuxumlarini berganlar [Jo'rayev M., 2007:88] va sevgilarini, ularga bo'lgan muhabbatlarini yana bir bor namoyon qilishga imkon topganlar.

Fikrimizcha, gul saylida bo'yalgan tuxumlarning ramziy detal sifatida keng qo'llanishi tuxumning bevosita agrar kulti bilan aloqador ekanligidadir. Olma, anor va tuxum mifopoetik tasavvurlarga ko'ra, serhosillik, sevgi, oila va farzand tushunchalari bilan bog'lanadi.

Mamlakatimizning ko'plab hududlarida "Yil boshi Navro'z" bayrami kuni o'tkazilgan "Qizil gul" sayli qir-adirlarda emas, balki mozorlarda o'tkazilgani haqida ma'lumotlar mavjud bo'lib, ular o'ziga xos lokal xususiyatlarga ega bo'lgan. [Snesarev G.P., 1969:206; Lobacheva N.P. 1975:121; Jo'rayev M., 2007:89].

Saylda yosh bolalar orasida "varrak uchirish" o'yini ham o'ziga xos bo'lib, bolalar qir-adirlarda varrakni baland ko'tarib uchiradilar va eng yuqoriga ko'tarilgan varrak egasi g'olib hisoblanadi. Varrak shamolda uchiriladigan o'yinchoq [E.Begmatov, A.Madvaliyev... 2006:442] hamda varrak sirtiga shamol ta'sir etishi natijasida havoga ko'tariladigan maxsus moslamadir. Varrakning asosiy qismlari qamishlarga tarang tortilgan mato yoki qog'oz va g'altakka o'ralgan ipdan iborat bo'ladi. Varrak shakliga ko'ra oddiy, ikki qamishli (laylakli), sirtining shakli bo'yicha bir tekislikli hamda ko'ptekislikli (ajdarsimon) bo'ladi. Shokildalari turiga ko'ra, ikki, uch shokildali va dumli xillarga bo'lingan bo'ladi.

Varraklar boshqa davlatlarda ham mavjud bo'lib, Xitoyda XIX asrning oxiri XX boshlarida varrak atmosferadagi yuqori qatlamlarni tekshirishda, joylarni suratga olishda va sport

o'yinlarini o'ynash maqsadida foydalanilgan. Aviatsiyalar uchish apparatlarini rivojlanishi bilan varrak faqat sport va o'yin maqsadlarida foydalaniladi [[https:// uz.m.wikipedia.org/wiki/varrak](https://uz.m.wikipedia.org/wiki/varrak)]. Bizning fikrimizcha, varrakni paydo bo'lishida bobodehqonlarimiz o'rni bor. Ular daladagi bug'doyni o'rib, bir joyga xirmon qilib yanchganlar. Yanchib bo'lingach, mirishkor dehqon somonni tepaga otib donini ajratgan va dehqonlar quyidagi aytimni aytganlar:

Haydar, Haydar, kelaqol,
Shamol bo'lib esaqol,
Bug'doyi menga foyda,
Somonini olaqol...

Ana shu paytda g'ir etgan shamol bo'lmasa dehqonning ishi yurishmagan. Shu sababdan ham qadimda xalqimiz "shamol chaqirish" udumlarini o'tkazganlar. Marosimda shamol bilan bog'liq Choymomo, Haydar, Ajdar bobo, Yalli momo, Yalkan xotin kabi mifologik personajlar "Shamol egasi" sifatida tasavvur qilingan. Shamol homiysining Ajdar deb atalishi, ilonsifat mavjudot sifatida tasavvur qilinishi hozirgi kunda bolalar tomonidan erta bahorda uchiriladigan varraklar orasidagi ajdarsimon shakldagi turlarning mavjudligi bilan aloqador deyish mumkin. Bizningcha, shu tariqa varrak yasash paydo bo'lgan va erta bahorda bolalar tomonidan varrak uchirish odatlari saqlanib qolgan deya izohlaymiz.

Saylda ishtirok etayotgan yosh bolalar o'rtasida "Varrak uchirish" o'yinidan tashqari "besh tosh", "tez aytish", "oq terakmi, ko'k terak" kabi ko'plab milliy o'yinlar ham o'ynalgan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, saylda yigit-qizlarning chaqqonlik, mohirlik, pazandachilik, tikuvchilik, to'quvchilik kabi mahoratlariga baho berish bilan birgalikda xalqimiz tomonidan "qiz sinov", "yigit sinov", "ro'mol o'rar" kabi udumlar pinhona amalga oshirilgan. Navro'z saylidan so'ng yigit va uning qarindoshlariga yoqqan qizlarga sovchi yuborilgan. Bu esa kelgusidagi ishlarimiz obyektni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E., A.Madvaliyev, N.Mahkamov... O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2006. – B. 442, 520.
2. Jo'rayev M. Navro'z bayrami. – Toshkent: Fan, 2009. – B. 12-13
3. Jo'rayev M. Navro'z qo'shiqlari. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi. 2007. – B.89-90.
4. Jo'rayev M., L.Xudayqulova. Marosimnoma. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi. 2008. – B.42-43.
5. Lobacheva N.P. Formirovaniye novoy obryadnosti uzbekov. – M., 1975. S.121.
6. Mustafouqulov R. Xalq pedagogikasi sarchashmalari. – Termiz: Jayhun, 1995. – 38 b.
7. Sarimsoqov B. Xatna to'ylari folklori // O'zbek folklori ocherklari. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1988. – B.192.
8. Snesev G.P. Relikti domusulmanskix verovaniy i obryadov u uzbekov Xorezma. – M., 1969. S.206.
9. [https:// uz.m.wikipedia.org/wiki/varrak](https://uz.m.wikipedia.org/wiki/varrak).

O'ZBEK BOLALAR O'YINLARINING AXLOQIY-TARBIYAVIY VAZIFALARI

Safarova Nigora Oxunjonovna,
BDPI professori, filologiya fanlari nomzodi.

Annotasiya. Maqolada o'zbek bolalar o'yinlarining ko'p vazifadorligi, axloq-tarbiyaviy vazifalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: vatan, xalq ma'naviyati, folklor, o'yin, etnopedagogik.

Аннотация. В статье рассмотрены многозадачность, нравственно-воспитательные задачи узбекских детских игр.

Ключевые слова: Родина, народная духовность, фольклор, игра, этнопедагогика.

Annotation. *The article discusses multitasking, moral and educational tasks of Uzbek children's games.*

Key words: *Motherland, folk spirituality, folklore, game, ethnopedagogy.*

Xalq o'z farzandlarini har tomonlama komil shaxs qilib tarbiyalash uchun hayotiy aqida va tajribalarini umumlashtirgan holda o'yinlarda tajassum etdi. Qolaversa, bolalarning o'zlari ham ota-onalari faoliyati sirlarini o'rganish maqsadida ularga taqlidan hayotni o'zlashtirish sabog'i sifatida juda ko'p o'yinlarni ijod qildilar. Shu zaylda ko'p vazifali o'yinlar silsilasi paydo bo'lib, necha-necha ming yilliklar davomida tobora takomillashib, yangilanib, yangi-yangi avlodlarni xalqimiz ma'naviyati sarchashmalaridan bahramand etib kelmoqda.

O'yinlar bolalar faoliyatida alohida o'rin tutuvchi, ko'p vazifali, etnopedagogik mohiyatga ega an'anaviy va ommaviy hodisalardan sanaladi. Ular xalq madaniyatining ajralmas bo'lagidir. Hamma xalqlarda ham o'yinlar shu xalqning bebaho madaniy boyligi hisoblanadi. Chunki ularda har bir xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, ruhiy olami, dunyoqarashi, axloqiy-estetik qarashlari o'z aksini topgan bo'ladi. O'yinlarda xalqning qiyofasi, o'tmishi, buguni va ertasi namoyon bo'ladi. O'yinsiz bolalar hayotini tasavvur etish qiyin.

O'yinlarning har biri o'zicha mustaqil folklor asaridir. Uning ilk namunalari qadim zamonlarda yaratilgan bo'lib, asrlar davomida yosh avlod uchun o'z-o'zini tarbiyalash, mavjud shart-sharoitga ko'niktirish, chiniqtirish vazifasini o'tab kelgan.

O'yinlar bolalar hayotida ijtimoiy, fiziologik, estetik ahamiyat kasb etadi. O'yinlarning ijtimoiy ahamiyati shundan iboratki, bola bevosita tabiat va jamiyat qo'ynida, oila bag'rida yashaydi, o'ynaydi. Bola o'yin vositasida tabiat bilan yaqinlashadi. O'z o'yini uchun zarur bo'lgan predmetlarni: novdalar, barglar, loy, tosh va hokazolarni tabiatdan oladi. Ko'pgina o'yinlarni tabiatning so'lim go'shalarida: suv bo'yida, ariq labida, tog'larning etagida, g'orlar bo'yida, daraxtlar soyasida tashkil etadi. Yoki juda ko'p bolalar o'yin sifatida biror jonivorni boqib, uni parvarishlaydilar, yo biror o'simlikni ekib undiradilar. Bularning barchasidan bola olam-olam zavq oladi.

Bolalar kattalarning turmush tarzini, mehnatini kuzatib, jamiyat hayotini o'zlashtirib boradilar. Oila muhitida kechadigan turli voqeliklar: mehmonnavozlik, ro'zg'or ishlarini bajarish, tirikchilik uchun kurashish ishlari bolalarni befarq qoldirmaydi. Bolalar ularni bevosita kuzatib, nusxa ko'chiradilar-u, uni o'z o'yin faoliyatlarida taqlidan tasvirlaydilar. Shu tariqa bolalarning hayotga, jamiyat hayotida ishtirok etishga tayyorgarligi ta'minlanib boradi.

Xullas, hayotda kuzatiladigan har bir holatning bolalar o'yinlariga singdirilganligining guvohi bo'lish mumkin. Bu esa o'yinlarning ijtimoiy hayot, tabiat, jamiyat, turmush bilan nihoyatda bog'langan ekanligini ko'rsatib turadi.

Ko'rinib turibdiki, folklorning boshqa janrlari kabi o'yinlar ham ko'p vazifalilik kasb etadi. Uning asosiy vazifalarini esa quyidagilar tashkil etadi:

1. O'yinlarning axloqiy-tarbiyaviy vazifasi. O'yinlarga xos bu vazifa ularning mohiyatidagi hayotiy saboq-axloqiy tarbiyaga daxldor o'gitlardan kelib chiqadi. Binobarin, aksariyat o'yinlarda mehnatga uquvli bo'lish, kasb sirlarini egallashga rag'bat ko'rsatish g'oyasi yoki "qiyin ahvolga tushib qolgan" do'stni xavfdan qutultirish, do'stlikni ardoqlash, botirlik ko'rsatib, o'yinning g'alaba bilan tugashini ta'minlash, jamoa sha'nini himoya qilish kabi qator insoniy va ijobiy fazilatlar madh etilishi kuzatiladi. Shuning uchun o'yinlar bolalarda mehnatsevarlik, do'stlik, sofdillik, to'g'rilik, rostgo'ylik, sadoqatlilik, vatanparvarlik, mardlik, botirlik, uquvlilik, bilimdonlik, topqirlik, zukkolik, epchillik kabi eng yaxshi insoniy xislatlarni tarbiyalaydi. Bolalarni ma'naviy go'zallik, ezigullik, yaxshilik sari undab, el-yurt manfaati uchun kurashishga chorlaydi.

Xalqning ma'naviy fazilatlar haqidagi qarashlari o'yinlarda o'ziga xos shaklda va badiiy qolipda aks ettirilgandir. Shuning uchun o'yinlar ma'naviy qadriyatlarimiz tizimida alohida o'rin tutadi va asrlar osha avloddan-avlodga o'tib kelyapti.

An'anaviy xalq o'yinlari tarkibiga ko'proq ona-Vatanni himoya qilishga chorlash, el-yurt, xalq manfaatini asrab-avaylashga da'vat etish, o'z manfaatlarini Vatan manfaatiga xizmat

qildirishga undash, ona-Vatanga muhabbat va sadoqatning qadr-qimmatini uqtirish g'oyasi obrazli tarzda singdirilgandir. Bu g'oyalar "Qal'a himoyasi" yoki "Qo'rg'on himoyasi", "Oq terakmi, ko'k terak", "Oq sholi, ko'k sholi", "Bayroq olish", "Shaharlarga sayohat" o'yinlari misolida yorqin anglashiladi.

"Qo'rg'on himoyasi" o'yini bolalarda vatanparvarlik hissini tarbiyalash bilan bir qatorda, ularni jangovarlikka ham undaydi. Bu o'yin orqali bolalar chaqqonlik, chapdastlik, ziyraklik malakalarini egallaydilar. Boshlang'ich harbiy ta'limga aloqador ayrim o'gitlardan ogoh etiladilar. Bolalarni boshlang'ich harbiy ta'limga o'rgatish maqsadida yaratilgan "Qo'rg'on himoyasi" o'yinida "asir", "himoyachi" va "hujumchi" so'zlarining qo'llanishiga qarab, haqiqatan ham, bu o'yinning bolalarni vatan va xalq mudofaasiga o'rgatish, bu yo'lda ularning harbiy jangovarligini oshirish niyatida yaratilganligini anglash mumkin. Ma'lumki, jangda asir tushish jangchilar orasida qoralanadi. Chunki dushman tomon asirni turli jismoniy qiyin-qistovlarga solib, undan o'z raqibining mudofaadagi zaif tomonlarini bilib olishga intilishi hayotiy tajribalarda ko'p bora sinalgan. Ko'p hollarda asirlar jismoniy qiynoqlarga chidolmay, sir boy berib qo'yanlar. Shuning uchun ko'pchilik jangda asir tushishdan ko'ra, mardona o'lim topishni afzal ko'rishgan. Bu hayotda To'marisning hiyla bilan asir tushgan o'g'li – Sparganis faoliyati misolida ham kuzatilgan. O'yinning g'olib tarafdagilarning uch marta "Ura!" deya hayqirishi bilan yakunlanishi uning jangovar-harbiy mohiyatga ega bo'lib, vatan mudofaasiga chog'lanishdan iborat hayotiy tajribalar, ko'nikma va qarashlar asosida shakllanganligini ko'rsatib turadi. Darhaqiqat, janglarda dushmanni mahv etgan, jangni g'alaba bilan tugatgan kuchlar uning yakun topganligini "Ura!" sadolari bilan ma'lum qilganlar.

"Bayroq olish" o'yini ham vatanparvarlik mavzuida. Zero, har bir davlatning ramziy timsoliga aylangan o'z bayrog'i va gerbi bo'ladi. Vatan bayrog'i tinch va osuda kunlarda tik hilpirab turadi. Motam kunlarida vatan bayrog'iga qora hoshiya solinib, yonlama holda tushirib qo'yiladi. Har bir davlat o'z bayrog'ini maxsus qo'riqlaydi. Uning dushman qo'lga tushib qolishiga yo'l qo'ymaydi. Chunki bayroqning dushman qo'lga tushishi shu millat yengilganligini, inon-ixtiyori, erki, mustaqilligi qo'ldan ketganligini bildiradi. Ana shu hayotiy haqiqat mazkur o'yin mazmuniga singib ketgan. Binobarin, bu o'yin bolalarga bayroqning qanaqa mohiyatga ega ekanligini, vatan baroyg'ining siyosiy-ijtimoiy asrorini juda erta anglab olishlariga zamin hozirlaydi.

1. Harbiy-mudofaa malakalarini bolalar ongiga singdirish maqsadida yaratilgan bu o'yinlar qadimiyligi, an'anaviyligi, hayotning ma'lum tomoni bilan xoslanganligi, ommaviyligi jihatidan diqqatni tortadi. Ayniqsa, ular tarbiyaviy mazmundorligiga ko'ra xalq pedagogikasida muhim o'rin tutadi.
2. O'yinlar mehnat tarbiyasini amalga oshirishda ham ayricha ahamiyatga molik. Bolalar o'z o'yinlarida har xil kasbdagi kishilarni aks ettiradilar. Bu bilan ular kattalarning harakatigagina taqlid qilib qo'ymay, shu orqali ularning ishiga, mehnatiga, kasb-koriga munosabatlarini ham aks ettiradilar. O'yin ko'pincha bolada mehnat qilish xohishini uyg'otadi, o'yin uchun kerakli narsalarni tayyorlash va yasashga majbur qiladi. O'yinda hozirgi zamon bolalari ko'proq texnika vositalarining modellarini, har xil mashinalar, robotlar shaklini yasab, shu buyumlar vositasida o'ynashga chog'lansalar, o'tmish bolalari loydan, lattalardan, jundan, temirdan uy hayvonlarining yoki biror-bir uy jihozining, mehnat qurolining shaklini yasab, shu bilan o'ynaganlar. Buni arxeologik qazilmalar jarayonida mumlab dafn qilingan bolalar tobutidan chiqqan o'yinchoqlar ham tasdiqlaydi.
3. Mehnat inson moddiy manfaatdorligining hayotiy zarurati bo'lganligi bois bolalarning mehnat ko'nikmalarini, yoshlikdanoq puxta egallashlariga kattalar jiddiy e'tibor qaratishgan. Biroq tabiatan o'yinqaroq bolalarga buni o'rgatish oson emasligini to'g'ri tushunib yetgan kattalar bolalarga bu boradagi bilim-ko'nikmalarni, asosan, o'yinlar vositasida singdirishga harakat qilishgan. Shuning uchun aksariyat ana'anaviy bolalar o'yinlarida mehnat mavzui yetakchilik qiladi. Jumladan, "Gov-gov" yoki "Chi-chi" kabi o'yinlarda chorvadorlar hayotiga va mehnat jarayoniga oid turli xatti-harakatlar bevosita singdirilganligining guvohi bo'lish mumkin. Bu o'yin ko'proq qishloq bolalari orasida keng tarqalgan. Unda otardan chiqib ketgan cho'liqni

yugurib borib qaytarib olib kelish, mol boqayotganda mollarning yoki qo'y-qo'zilarning boshqa hududga o'tib ketishining oldini olib, qaytarib kelish yoki biror yovvoyi hayvon otarga yaqin kelsa, unga uzoqdan turib zarba berish kabi malakalar o'ziga xos taqlidiy harakatlar tarzida singdirilgan. Shu boisdan bu o'yin bo'lajak cho'ponlarni tayyorlashda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Xullas, o'yinlarda do'stlik g'oyasi turlicha talqin topgan. Eng muhimi, ularda bolalar o'rtasida maqsad birligining ahillik va o'rtoqlikning do'stlikkacha o'sib chiqishi va shu asosda do'stga vafodor, sadoqatli bo'lish lozimligi targ'ib qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, o'yinlar boladan jismoniy kuchi va aqlidan o'rinli hamda to'g'ri foydalanishni talab qiladi. Bolalar ruhiyatiga va ma'naviyatiga ta'sir ko'rsatib, ularning aqli, tafakkuri, fikrlash qobiliyatini harakatga soladi va rivojlantiradi.

Adabiyotlar:

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. // I kitob. – T., 1956. – 844 b.
2. Михайлова З. Игровые занимательные задачи для школьников. – М.: «Просвещение», 1985. – С.86.
3. Т. G'afforova, Sh. Nurullayeva, O'qish kitobi, 2-sinf. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma-T., "Sharq", 2012
4. Тайлор Э.Б. Детские игры // Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – 5
5. Safarova N.O. Didaktik o'yinlarning samaradorligi. "O'zbekistonda ilm-fanning rivojlanish istiqbollari" xalqaro ilmiy-amaliy anjumani. 30 noyabr 2022 y.

O'ZBEK ALLASI VA TURK NINNISI: UYG'UNLIK VA ALOHIDALILIK

Shamsiya Egamberdiyeva Mamajonovna

Namangan davlat pedagogika instituti
"Tillarni o'qitish metodikasi" kafedrasida o'qituvchisi
shamsiyaegamberdiyeva@gmail.com

Annotatsiya : Umumturkiy xalqlar bolalar folklorida onalik folklori alohida harakterlanadi. Bir-biriga qardosh o'zbek va turk xalqi onalarining orzu- tilagi, maqsad va intilishlari-da mushtarak. Biz ikki millat onalarining boy ijodiy hazinasini qiyosiy tahlil etishga harakat qildik.

Kalit so'zlar: Shakl, mazmun, qofiya, radif, tashbeh, alliteratsiya, ramziylik

Annotation: In children's folklore of all Turkic peoples, folklore of motherhood is specially characterized. The dreams, goals and aspirations of the mothers of this sisterly nation are common. We tried to do a comparative analysis of the rich creative treasures of mothers of two nations.

Key words: Form, content, rhyme, radif, alliteration, alliteration, symbolism

Kirish. Insoniyatning eng qadimiy intellekt mahsuli - bu, shubhasiz, folklordir. "Folklorda mashhur nomlar yo'q, uning muallifi hamisha xalqdir".¹Dunyoda biron millat yo'qki, onalari alla kuylamagan bo'lsin. Alla-o'z davrining lirik kayfiyatdagi ruhiy ko'zgidir. Onaning yoqimli ohanglari ichida davr muhiti, kishilar tirikchiligi, ijtimoiy-maishiy hayot, kishilar o'rtasidagi munosabatlar, qarama-qarshiliklar oddiy so'zlarning go'zal va badiiy, ruhiy qudrati o'z ifodasini topgan. Allalarni onalar dunyosisiz, sezgilarisiz, tashvishlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi, biroq bularning barchasi instigativ tug'ma sezgirlik tarzida emas, balki, ming yillar davomida yashagan onalarning necha-necha avlodlari yaratgan hayot tajribalari sifatida, ularning qanchadan-qancha yanglishuvlari, ajralishlari, kuyinishlaridan tug'ilgan achchiq saboq sifatida yuzaga kelgan. Shu

¹ Safarov O.O'zbek xalq og'zaki ijodi.–Toshkent: Musiq, 2010. –B.10

ma'noda allalar "onalarning instingtiv faoliyati natijasi bo'lmay, balki ijtimoiy tajribalar, ijtimoiy ong mahsuli"¹ hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek allalari va turk ninnilari shakl, mazmun, mohiyat va maqsadning yakdilligi jihatidan ko'p ham farq qilmaydi. Ikki millat onalari ham quchog'ida, oyog'ida, beshikda yo belanchakda bolani tez va oson uxlatish, ovutish maqsadida qo'shiq kuylashgan. Musiqa, tahayyul va tafakkur olamiga ochilgan eshik, albatta, onalar va ular tomonidan yaratilgan durdonalardir. Bu yaratilarning muallifi ham, bastakori ham onalardir. Bola ilk musiqa zavqini, ta'sirini ona tilida onasi quchog'ida birinchi daf'a his qiladi. Bu qo'shiqlarni onalarning sermahsul ijodi sifatida Onalik folklori tarzida umumlashtirilib mukammal bir asar sifatida qabul qilish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek allalarining janriy xususiyatlaridan biri aynan “alla” so'zini radif sifatida keltirishdir va naqoratda ham shu so'zning takrori ma'lum ritmni yuzaga kelishiga asos bo'ladi. O'zbek tilidagi alla atamasining kelib chiqishi haqida Sh.Rahmatullayevning “O'zbek tilining etimologik lug'ati”da shunday izoh berilgan: “Bu ot qadimgi turkiy tildagi “tinchlanish” ma'nosini bildirgan ala (ala-ala) undov so'zidan o'sib chiqqan (Devon I, 118); o'zbek tilida “a” unlilari “ä” unlilariga almashgan, “I” undoshi qatlangan: ala-ala › alla › ällä”²

Chindan ham, “Devonu lug‘otit-turk”da “ala” so‘zi bor va shunday izohlangan: “ألا ala – sekin, shoshilmay; ألا ألا ala-ala deydilar. Sekin-sekin, asta-asta. Bu so‘zga “k”, “l” qo‘shib ألا كَلْ ola kel ham deyiladi”³.

Turk ninnilarida ham aynan “ninni” soʻzi radif sifatida takrorlanadi va naqoratdagi ritmni hosil qiladi. ”Ninni”atamasi turk chaqaloqlari tilidagi erkalash mazmunini bildirgan soʻzdan kelib chiqqan.Dunyo xalqlari folklorida aynan shu maʼnoni anglatuvchi soʻzlarning radif sifatida takrorlanishi janrning harakterli xususiyatlaridan biridir. Alla va ninni soʻzlari har satrning ohirida va naqorat oʻrnida takrorlanib keladi.

Oyni olib beraymi, alla,
Kunni olib beraymi, alla,
Belanchaging boshiga, alla,
Sara gullar teraymi, alla?

Kavak gibi boylanasın ninni
Söğüt gibi dallanasın ninni
Kazanılmış mal yiyesin ninni
Ninni benim yavrum ninni

Turkiy millatlar chorvadorlik bilan shug'ullangan qadimiy xalqlardir. Shuning uchun ham og'zaki ijod namunalari ham chorvadorlik bilan bog'liq urf-odatlar, an'analar tasviri keng o'rin egallaydi. Onalar o'z allalarida farzandlarini erkalashda “qo'zim”, “qo'zichog'im”, “qo'chqorim”, “toycho'g'im” istioralaridan keng foydalanadilar.

Oq shohidan ro'molim, alla,
Oq yuzingni artayin, alla.
Cho'lpon ko'zingni yum qo'zim, alla,
Senga alla aytayin, alla.

Türkiyə Marmara Universitetinin Fan - ədəbiyyat fakulteti, türk dili və ədəbiyyatı bölməsi professoru Amil Çelebioğlu türk əllərindəki istisalar haqqında belə deyir: “Ayrıca “yavrum” hitabı ən yaygın olanıdır. Bunun yerinə bəzən “arşanım, beşim, gülüm, oğlum vs.” denildiği gibi doğrudan doğruya çocuğun adı da zikr edilir”. Tərciməsi: “Yavrum “ (heyvən boləsi)

¹ Melnikov M.N. Russkiy detskiy folklорe sibiri, s28

² Rahmatullayev Sh. O'TEL. T.: «Universitet», I t. 2000. 28-bet

³ DLT.T.:1960.I.118-bet

hitobi eng keng tarqalgan ko'rinishidir. Buning o'rniga ba'zan " arslonim, gulim, og'lim va hz" so'zlari kabi to'g'ridan to'g'ri bolaning ismi zikr etilur.

Ninni de ninni demekten
Ben kesildim yemekten
Hastayim annem yurekten
Doktor gelsin frekten
Ninni benim yavruma ninni
Ninni benim kuzuma ninni

Tarjimasi:

Alla ham alla demekdan	Men to'xtadim yemakdan	Hastaman onam yurakdan
Doctor kelsin to'xtamasdan	Alla bolamga alla	Alla mening qo'zimga
alla		

Tahlillar va natijalar. O'zbek allalarida bolani gulga, bulbulga qiyoslovchi istioralar talaygina.

Bolani gulga, g'unchaga o'xshatilishida ham bir ramziylik bordek. Chunki gul hayot davomiyligi timsoli. Folklorshunos M. Yoqubbekova ta'kidlaganidek, "gulning semantik jihatdan farzand tushunchasini anglatishida undagi go'zallik, noziklik, xushbo'ylik mutanosiblik xususiyatlari muhim rol o'ynaydi. Muhim moslik shundaki, go'dak ham gul ham o'sish, o'zgarish, taraqqiyot va yetilish jarayonining boshlang'ich nuqtasidir"¹. Shuning uchun ham allalarning ko'pchiligida farzandga gulim deb murojaat qilinadi.

Bog'imdagi gul-g'uncham, alla,
Uxlab olsin to'yguncha, alla,
Ko'k guli yulduzgina, alla,
Oy yorug' yolg'izgina, alla.

Tog'dagi gulim, alla,
Uydagi bulbulim, alla.
Onasi yaprog'im, alla,
Bolasi yumshog'im, alla.

Turk allalarida ham ayni holatda bolani gulga, chechakka, bulbulga qiyoslash o'rinlari uchraydi.

Kolumdan kolbag'im dush'ti,	Qo'limdan qo'lqopim tushti
Sevim sevdam sana dush'ti,	Sevdim sevgim senga tushti
Aga baban shehit dush'ti,	Akang otang shahid tushti
Ninni <u>nazli gulim</u> ninni!	Alla, <u>nozli gulim</u> , alla

Ona turmush o'rtog'idan, katta farzandidan ayrilganini xuddi qo'lidan qo'lqopi tushib ketgani bilan harekterlaydi, bor umidini shu keying farzandiga qadaydi. Bolasini bog'lardagi sunbulga, gul yonidagi bulbulga qiyoslaydi.

Bahcelerde sumbul yavrum,	(Bog'lardagi sunbul bolam)
Gul dalinda bulbul yavrum,	Gul yonida bulbul bolam.
Hemen aghlayip durma,	(Hamon yig'labon turma,)
Anan yiizun guldur yavrum !	(Onang yuzin kuldir, bolam)

Turk onalari o'zbek onalaridan farqli ravishda bolasining burnini Madina hurmosiga, yanoqlari soqqaday olmaga, ko'zlari Nargis guliga mengzaydi. Bu kabi tashbehlar turk onalarining yuksak ijodkorlik saviyasidan dalolat beradi.

Agzı da şeker halkası,	(Og'zi ham qand halqasi)
Burnu Medine hurması,	(Burni Madina hurmosi)

¹ (Ёкуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларида гул тимсоли // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2003. – № 4. – Б. 59.0).48 Қошгинангни(нг) қораси, алла,

Yanaklari misket elmasi, (Yanoqlari soqqa olma)
Gözleri nergis çiçeği, (Ko'zlari nargiz guli)
O'zbek onalari esa bolaning yuzini oyga, ko'zlarini yulduzlarga o'zini esa g'unchaga
tashbehlaydilar.
Oymoma yuzing, alla,
Yulduzlar ko'zing, alla.
Ota-onang gul bo'lsa, alla,
G'unchasi o'zing, alla,

Beshik turkiy xalqlarning umumiy xazinasining sarchashmasidir. Qadimgi manbalarda ,
xususan “ Devoni lug'otit turk” da ham beshik haqida ma'lumotlar uchraydi. Xalqimiz beshikni
tut, tol, o'rik daraxti yog'ochlaridan yasaydi. Ammo bola eng yaxshisiga loyiq. Bola davlatning
o'zi ekan, nega uning maskani oltindan, kumushdan bo'lmasligi kerak?

Oltin beshik oldiray, alla,
Kumush beshik oldiray, alla.
Bolaginam tagiga, alla,
Baxmal to'shak soldiray, alla.

Turk onalari esa beshikning shishadan qilinganiga e'tibor qaratadilar. Bolani shishaday sof ,
pokiza, tiniq niyat bilan erkalaydilar.

Beşigimin altı şişe,	Beshigimning osti shisha
İçinde yatar paşa,	Ichida yotar poshsho
Ninnilerle uyusun ninni,	Allalar bilan uxlasin alla
Beşikten kalksın büyüsün ninni!	Beshikdan tursin, ulg'aysin alla

Bolaning belanchakda orom olishi va belanchak bilan bog'liq umumiylik ham bu ikki
millatning ildizlari bitta daryodan suv ichishining yaqqol dalilidir.

Oyni olib beraymi, alla,
Kunni olib beraymi, alla,
Belanchaging boshiga, alla,
Sara gullar teraymi, alla?

Asmaya kurdim salıncak (Osishga qurdim belanchak)
Eline de verdim oyuncak (Qo'liga berdim o'yinchoq)
Yine de uyumadı gitti (Shunda ham uxlamadi)
Şu küçücük yumurcak... (Shu kichkina polapon)

Allar faqat kuylanadi. Bola uchun uning kuyi, ohangi muhim. So'zlari onaning dil
izhorlari: dardi, iztirobi; quvonchi, shodligi samarasidir. Shuning uchun onalar matnning
ohangiga, ohangdorlikni yuzaga keltiruvchi vositalarga alohida e'tibor qaratganlar. Tovushlar
alliteratsiyasi orqali bu maqsadga osongina erishish mumkin.

Dandini dandini daslarim,
Ben kızımı balla beslerim,

Birinchi misrada “D” tovushi alliteratsiyasi orqali ifodalangan ma'noda “dandini” so'zi
fransuzcha “dandiner” Tebratmoq so'zining turkchaga o'zlashgan shaklidan kelib chiqqan
bo'lsa, ikkinchi misradagi “B” tovushi yuzaga keltirgan ohang sof turkcha so'zlardan tashkil
topgan.

Tut yog'ochdan beshiging, alla Termulib o'tsin onang, alla
O'zbekcha alla matnidagi bu misralarda esa “T” tovushi har ikki misra boshida kelib ohang
musiqiyiligini ta'minlamoqda.

Shuningdek turk ninnilaridagi unlilar assonansi ham o'zbek allalari kabi ohangning jozibasini
namoyish etmoqda.

Asmanın altına yatak ettim,
Sallaya sallaya sabah ettim,

O'zbek allalrida beshik ta'rifi ikki xil yo'l bilan amalga oshadi. Birinchisi Beshikning nimadan yasalgani yoki aynan qaysi qimmatbaho ashyoga qiyoslanayotgani; ikkinchisi beshikning uzvlari ta'rifi.

O'rik yog'och beshiging, alla

O'rgilib ketsin onang, alla

Qo'lbog'ingning qatidan, alla

Qo'ng'irot ellari aylansin, alla

Xulosa. Har ikki millat vakillari ham farzandlarining ulg'ayib o'zlariga suyanchiq bo'lishiga, yaxshi-yomon kunlarida qismatdosh bo'lishiga umid bog'laydi. Umid bilan o'stirayotgan farzandi yurtga, Vatanga sodiq, millatga xizmat qiluvchi, uni ulg'aytirgan insonlarning bellariga tirgak bo'lishini niyat qiladilar.

Qo'li arslon bilakligim, alla,

Botir, qoplon yurakligim, alla.

Yaxshi-yomon kunimda, alla.

Menga juda kerakligim, alla.

Ayda o'glum aydası ninni,

Ne zaman değer faydası ninni,

Yaz değmezse güz değer ninni,

Acele etmesin babası ninni!

Xulosa qilib aytganda, bu ikki qardosh millatning xalq og'zaki ijodi ham bitta o'zandan suv ichadi. Yashash tarzi, urf-odatları, o'y-u hayollari-da uyg'un. Ikki yonma-yon daraxtning shoxlari bir-biri bilan chirmashib ketganidek, bu ikki xalqning hamkorligi asrlar osha davom etaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O . Safarov. O'zbek bolalar folklori . – Toshkent – 2007. 17 – bet
2. O'zbek folklori 1- kitob. Toshkent , 1939
3. Gulyor . Farg'ona xalq qo'shiqlari. Toshkent, 1967
4. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. Toshkent, 1975
5. M. Jo'rayev. "Oy oldida bir yulduz"
6. N İ N N İ L E R İ M İ Z Prof. Dr. Â M İ L Ç E L E B İ O Ğ L U *, Â m il Çelebioğlu, T ü rk Ninnileri Hazinesi, İstanbul 1982
7. Eng sara allalar. Toshkent, Adabiyot uchqunlari, 2017
8. M. Yo'ldoshev. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Toshkent-2008, 49-50 betlar

VIRTUAL MULOQOTDA XALQONA RUHNING IFODALANISHI

**Xalilova Ruxsora Raupovna,
Buxoro davlat universiteti
Boshlang'ich talim kafedrası dotsenti**

Annotatsiya: Internet orqali odamlarning o'zaro aloqasi tilshunoslik muammolarini yangilashda muhim rol o'ynadi. Jahon kompyuter tarmog'i turli etnik va madaniy jamoalar vakillari o'rtasida muloqot uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Internet madaniyatlararo muloqot uchun makon sifatida inson haqidagi fanlarining butun boshli majmuasiga, jumladan, lingvomadaniyatshunoslikning shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: muloqot, virtual nutqiy muloqot, muloqot jarayoni, maydon, forum, ijtimoiy tarmoq, kompyuter, internet.

Аннотация: Виртуальное общение отличается от обычного общения и имеет несколько проявлений. Благодаря коммуникативно-прагматическому подходу к обучению виртуальная коммуникация в сети позволяет анализировать речь пользователей. Это

требует дальнейшего углубления научных исследований проблемы речевого общения в виртуальном поле.

Ключевые слова: речевое общение, виртуальное речевое общение, форум, глобальная и региональная сеть, аудиовизуальная коммуникация, интернет.

Annotation: Virtual communication is different from normal communication and has several manifestations. Thanks to the communicative-pragmatic approach to learning, virtual communication in the network allows you to analyze the speech of users. This requires further deepening of scientific research on the problem of speech communication in the virtual field.

Key words: speech communication, virtual speech communication, forum, global and regional network, audiovisual communication, Internet.

Kompyuter orqali muloqot shaxsga yo'naltirilgan (elektron pochta yozishmalari) yoki mavzuga yo'naltirilgan (turli mavzulardagi konferentsiyalardagi muloqot: siyosat, sport, tibbiyot, fan va boshqalar) bo'lishi mumkin. Unda nutqning barcha turlariga oid xususiyatlari mavjud bo'lsa-da, ularning birortasiga to'liq tegishli bo'lmaydi: gap turlari kompyuter aloqasi janrlarida o'z aksini topadi. Nutqning kompyuter turi ommaviy muloqot bilan ko'p mushtarak nuqtalarga ega, ammo unga to'la mos kelmaydi: ommaviy axborotdan farqli ravishda kompyuter aloqasi o'zaro yo'naltirilgan bo'lib, ko'pgina matnlar nafaqat umumiy, balki shaxsiy xarakterga ham ega. Kompyuter yoki internet orqali muloqot bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi: Birinchidan, u bilvosita texnika vositalari orqali muloqot; ikkinchidan, ommaviy xarakterga ega, son jihatidan katta auditoriyani birlashtiradi (boshqa holatlar bilan taqqoslanmaydigan darajada); uchinchi, u o'zaro yo'naltirilgan, chunki ko'p hollarda teskari muloqot holati ham mavjud bo'ladi. Shu bilan birga, bunday muloqot nafaqat axborot tarqatish jarayoni, balki ishonitirish, ta'sir ko'rsatish va h.k. jarayoni hamdir. Bu jarayon ijtimoiy xarakter kasb etadi, chunki tarqatiladigan axborot ma'naviy, axloqiy va boshqa qadriyatlar hamda normalar bilan birga muayyan ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini o'zida aks ettiradi.

Internet orqali odamlarning o'zaro aloqasi tilshunoslik muammolarini yangilashda muhim rol o'ynadi. Jahon kompyuter tarmog'i turli etnik va madaniy jamoalar vakillari o'rtasida muloqot uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Internet madaniyatlararo muloqot uchun makon sifatida inson haqidagi fanlarining butun boshli majmuasiga, jumladan, lingvomadaniyatshunoslikning shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo'shadi. Tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikning rivojlanish jarayoni olimlar tomonidan tilshunoslikda til va madaniyat muammosining an'anaviy mantiqiy davomi sifatida qaraladi. XX asrning ikkinchi yarmida texnologiyaning jadal rivojlanishi ta'sirida shakllangan madaniy muhit, o'z navbatida, juda ko'plab axborot manbalarining paydo bo'lishiga olib keldi va ommaviy madaniyat deb belgilandi. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanish istagi paydo bo'lganini kuzatish mumkin. Internet hozirgi davr kishisi hayotiga shu qadar mustahkam o'rnashib olganki, kibermaydon, kompyuter hamjamiyati, kiberfuqaro (ya'ni kibermaydon fuqarosi) va shu kabi hodisalar haqida gapirish mumkin. Shu bilan birga, kibermakonda muloqot tabiiy til yordamida amalga oshiriladi va internet makonining tilini o'rganuvchi tilshunoslik fanlari, kiberlingvistika uchun alohida ahamiyat kasb yetadi. Virtual muloqot madaniyati etiketlari mazmunan va shaklan boyishi, o'zgarishi hamda yo'qotishlarga moyil bo'ladi. Insonlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir va bog'liqlikning kuchayib(globallashuv) borayotgan bir davrida geo-etnomadaniy munosabatlarga g'arb muloqot etiketlarining ta'siri milliy tamoyillar, ayniqsa oilaviy va jamoaviy munosabatlardagi muloqot madaniyati an'analarga putur yetkazishi tabiiy. Bu esa muloqot etiketlaridagi semantik-struktur milliylik tamoyillarini kamayib ketishiga olib keladi.

Ijtimoiy tarmoqlardan virtual muloqotlar kuzatilganda aksar hollarda so'z o'yini qilib, xalq maqollaridan foydalanganligini guvohi bo'lamiz.

Iforli bahor: Bugun shunday palovxonto'rani sayratib yubordimkiiii asti qo'yyaverasiz.

MILLONER: Oxooo zo'rku bor tovog'im kel tovog'im deganday haaa qo'shnijon

Iforli bahor: bormasang kelmasang o'rtada sinsin tovog'im haaa haaaa

Iforli bahor: sizdan osh aylansin qo'shnijon." (ijtimoiy tarmoq telegrammdan olindi.)

Internet muloqotlar bu tarzda kuzatilganda xalq makollaridan foydalanishi soʻz boyligini oshirishga xizmat qilishi va shu bilan birga oʻzbek xalq milliy urf-odat va anʼanalarda ularning milliy xususiyatlarini saqlashga doim harakat qilib kelingan. Oʻzbekona muloqot madaniyatida koʻproq jamoaviy munosabatlarda, marosim va anʼanalarda saqlanib kelayotganligi, buni insonlarning milliy-etnik qiyofasida, odob-axloq normalarida aks ekanligini koʻrishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 110 б.
2. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 198-204.
3. Почепцов Г.Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин: КГУ, 1985. – С. 12-18.
4. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – Москва: Наука, 1971. – С. 95.
5. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977. – С. 52.
6. Стратен В.В. Арготизм. – В сб.: «Труды комиссии по русскому языку». – Ленинград, 1931. – С. 91-98

“ALPOMISH” DOSTONIDA IFODA ETILGAN MAROSIMLARDA ARXAİK EOS XUSUSIYATLARI TALQINI

Sharipova Maxbuba Baxshilloyevna
Buxoro davlat universiteti
Maktabgacha taʼlim kafedrasi oʻqituvchisi
maxbuba013@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada marosim va doston munosabatlari, marosimlarning arxaik- baiiy ifodasi, uning badiiy-estetik va poetik tafakkuri jo boʻlgan bu lirik merosining badiiy tili nuqtai nazaridan oʻrganish xalqimizning milliy madaniyati, yashash tarzi va urf odatlari, qadriyatlarini chuqur anglashda munosib manba sifatida xizmat qilib kelayotgani xususida fikr yuritilgan.

Kalit soʻzlar: xalq dostonlari, folklor, folklorshunoslik, ishq-muhabbat, milliy madaniyat, marosim, urf-odat, marosim va doston munosabatlari.

Аннотация: В статье исследование соотношения обряда и эпоса, архаико-художественного выражения обряда, его художественно-эстетического и поэтического мышления с точки зрения художественного языка этого лирического наследия является достойным источником для глубокого понимания национальной культуры, быта и традиций, ценностей нашего народа. Считается, что это послужило

Ключевые слова: народный эпос, фольклор, фольклористика, любовь, национальная культура, обряд, традиция, соотношение обряда и эпоса.

Abstract: In the article, the study of the relationship between ritual and epic, the archaic-artistic expression of the ritual, its artistic, aesthetic and poetic thinking from the point of view of the artistic language of this lyrical heritage is a worthy source for a deep understanding of the national culture, life and traditions, the values of our people. It is believed that what did it do

Key words: folk epic, folklore, folkloristics, love, national culture, ritual, tradition, relationship between ritual and epic.

Arxaik eposlarda arxaik marosimlar ifodasi alohida oʻrin tutadi. “Alpomish” dosonida arxaik eposga xos ayrim belgilar mavjudligi ayricha eʼtiborni tortadi. Bular esa quyidagilarda namoyon boʻladi:

Birinchidan, bosh qahramon – Alpomishning mo'jizaviy tug'ilishi va sehrli qobiliyatlar egasi qilib tasvirlanishi. Bunda uning sehrli qobiliyati (o'tda yonmasligi, eranlar homiyligida yurishi)ning ta'kidlanishi qahramonlik fazilatlarini bo'rttirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

“Alpomish” dostonida farzandsiz juftlik (aka-uka Boybo'ri va Boysari)ning pirlarga, aziz avliyolarga sig'inib, mo'jizaviy tarzda farzandli bo'lishi, epos qahramonlari (Alpomish va Qaldirg'ochu Barchinning) mo'jizaviy tug'ilishi kabi motivlar qadimiy va an'anaviy bo'lib, “Kitobi Dada Qo'rqu", “Bamsi Bayrak” kabi turkiy mumtoz epos namunalarida ham uchraydi. Bu keng tarqalgan motivlar qahramonning birinchi qahramonligini el ichida namoyish etishi orqali keyingi yana bir nomini olishi motiviga ulanadi. Bunda qahramonga nom beruvchi kishi nuroniy, oqsoqol, darvesh ko'rinishida tasvirlanadi. U orqali ko'pincha xalqning islomgacha bo'lgan e'tiqodlari esga solinadi. Kelt an'analarda ham ruhoniylarga o'xshash shaxs ism qo'yish marosimini bajaradi.

Ikkinchidan, mumtoz eposda bo'lgani kabi qahramonning ko'pincha maxsus qurollarga egalik qilishi va undan foydalanishi motivi ham muhim o'rin tutadi. Bu jihatdan Alpomishning bobosidan qolgan 14 botmonlik parli yoyga egalik qilishi motivi e'tiborni tortadi. Shu qurol orqali Alpomish nom qozonadi, u orqali elu yurt orasida Hakimbek ismi Alpomish ismiga o'zgartiriladi, uning tufayli qahramonlik fazilati ochila boradi.

Uchinchidan, “Alpomish” dostonida bir qator qadimiy sehrli marosim motivlari ham uchraydiki, ular vositasida bu qahramonlik eposining mumtoz ruhi his etiladi. Jumladan, unda jodugarlik, shomonizm qoldiqlari (Surxayl kampir, Bodom bikach singari salbiy timsollar orqali) qoralanadi. Ayniqsa, Surxayl kampir bosh qahramonga har tomonlama dushmanlik qilishi eskilikning yangilikka zid qo'yilishi mantiqidan kelib chiqqan.

Dostonda Surxayl kampir va uning yeb to'ymas, vajohatli, devmisol o'g'illari Alpomishga epik raqib sifatida keltirilgan ekan, uning bu dushman kuchlari bilan ochiqchasiga to'qnashuvi, kurashishi va ularni mag'lub etishi motivi asosida inson kuchining har qanday sehr-jodu kuch-qudratidan ustunligini ta'kidlash g'oyasi yotadi.

To'rtinchidan, Surxayl va uning o'g'illari o'limi, makr-hiyla va fitnalarining barbod bo'lishi aslida har qanday sehrli (magik) marosimlarning zaifligini ochib berishga yordam beradi.

Beshinchidan, “Alpomish” dostoni badiiy strukturasida qabilaviy tuzum, urug'chilik tushunchalari xarakterli idealizatsiyalangan shaklda qayta ishlangan.

Oltinchidan, “Alpomish” dostonidagi Surxayl kampirning Qalmoqshohga va o'g'illariga, Bodom bikachning esa Ultontozga yo'l ko'rsatib, maslahatgo'ylik qilishi motivi qadimgi eposlar badiiy strukturasiga xos “dono ona” obrazini aks ettiradi.

Yettinchidan, qahramonga xizmat qiladigan marosimlar tasvirining keltirilishi. Bunga dostonda keltirilgan qahramonning tug'ilishi, uylanishi bilan bog'liq qator marosimlar tasvirini misol qilish mumkin. Eng muhimi, bunda uni o'tkazuvchilarning o'sha marosim haqidagi bilimiga egaligini tasvirlash o'zgacha maqomga ega. Bunda, ayniqsa, o'sha marosimga oid narsalar (oyna, qon, sho'rva, olma singari marosim atributlari) tasviri ham alohida e'tiborni tortadigan jihatlardan biridir.

Sakkizinchidan, dostonda Alpomishni oti Boychiborning qutqaruvi voqeasi xalqning ot totemiga ishonchini o'zida badiiy ifoda etadi. Bunda Alpomishning asirga olinishi hamda oti ko'magida chohdan ozodlikka chiqishi voqealari yana bir bor “Kitobi Dada Qo'rqu" sujetini yodga soladi.

J.Eshonqulov arxaik epos bilan marosim strukturasini o'zaro uyg'un kelishini asoslab, buni “Alpomish” dostoni tahlili misolida quyidagicha ko'rsatib o'tadi: “Shomonning shajarasi. Uning tanlanishi, homiy ruhlar ko'magida bo'lishi, o'zga dunyoga safar, yovuz ruhlar jangi, o'zga qiyofaga ega bo'lishi bu shomonlik marosimiga xos xususiyatdir. Arxaik, jumladan, “Alpomish” eposida ham shajaraga alohida urg'u berilishi, Hakimbekning tug'ilishi va doimo pirlar ko'magida bo'lishi, qahramonliklar namoyish etishi, safarga o'tlanishi, yovuzlikka (yovuz ruhlariga) qarshi kurashi, yetti yillik zindon, ya'ni ramziy o'liklik holatidan so'ng qayta tirilib chiqib, Qultoy

qiyofasiga kirishi struktural jihatdan shomonlik marosimi bilan aynan bir xil ekanligini ko‘ramiz”, – deya qayd etadi.¹

“Alpomish” dostonida marosimlarga xos aziz avliyolardan madad tilash motivi ham uchraydi. Binobarin, biror-bir marosimni tashkil etishdan oldin avval xudodan, so‘ngra aziz avliyolardan, nimaga sig‘inilayotgan bo‘lsa, o‘sha sohaning pirlaridan madad tilanadi. Unda Boboxon tog‘ida yolg‘iz qolib, Boychibor bilan boylovli qolgan Qorajon har ikkalasiga madad tilar ekan, avliyolarni shafe keltirib, iltijo qiladi. U o‘z yo‘qlovida barcha insonlarning otasi sanalgan hazrati Odam, Makka muazzamni barpo etgan payg‘ambar Ibrohim, uning o‘g‘li Ismoil, dinlarning chirog‘i Imomi A‘zam, Shayx Ahmad, Zinda pil, Imomi shafi, er Sulaymon, Toshkand mulkidan er bobo Zangi, saxiyning sardori Sayd Vaqqos, G‘avs bilan G‘iyos, haqning xaznachisi Xidiri Ilyos, Xo‘ja Hofiz Sherozi, hazrati Hyp, G‘avsul A‘zam vali, Xo‘ja Dobil, Akbar, Shohi Zinda, Erdoniyor, Xo‘jayi Zumrati, Xo‘jayi Ahror, Erxo‘ja mozor kabi ulug‘larning nomini tilga oladi va deydi:

Avvali oblodan, duyumi pirdan,
Miskin umid qilar Aliday sherdan.
Lochinning qanoti bo‘lmasin mayib,
Baloga sabr etgan hazrati Ayub,
Uch yuz oltmish o‘ttan mardoni g‘oyib,
Kam bandang maqsadin tilar mug‘oyib.
Oting rahmon, qaytar shayton yo‘lidan.
Xoliqsan, karimsan, qahringdan qutqar,
Gunohkor bandaman, maqsadga yetkar.²

Dostonda tush ta‘biriga bag‘ishlangan qadimgi marosimlar ham keltirilganligini J.Eshonqulov alohida ta‘kidlab o‘tadi. Buni olim xalq orasida mavjud bo‘lgan “Yaxshi tushga ham, yomonga tushga ham sadaqa berish kerak”, “Tush ko‘rilganidek bo‘ladi” kabi maqollar qadimda biror-bir tushni ta‘bir qilish uchun maxsus marosim uyushtirilgani, buqa yoki qo‘ylar so‘yib ziyofat berilgani, atrofdagi eng yaxshi ta‘bircilar taklif etilib, musoboqalar tashkil qilinganidan dalolat berishi orqali asoslaydi.³ Darhaqiqat, bunga ishoralar ko‘pgina ertak va dostonlarda ham uchraydi. Jumladan, “Alpomish” dostonida Boyburi va Boysariga farzandli bo‘lishlari tushda ayon bo‘lgach, bu xosiyatli tushdan xursand bo‘lgan aka-uka yurtga ziyofat beradi. Ularning tushiga Shohimardon pir kirib, bolali bo‘lishlarini aytadi. “Bu so‘zni eshitib, biylarning juda vaqti xush bo‘lib, “tilaganimiz qabul bo‘ldi” deb, ko‘ngli to‘lib, mindi bedov otdi, qistab mazgilga qarab yo‘l tortdi. Vaqti xushligi bilan uch kecha-kundo‘z yo‘l yurib Boysun-Qo‘ng‘irot elatiga yetdi. Vaqti xushligiga haloyiqni, elni yig‘ib, qirq kecha-yu, qirq kundo‘z to‘y-tomosho berib yotdi”.⁴

Xulosa qilib aytganda, xalqimizning madaniy dunyoqarashi, maishiy-kundalik turmush tarzi bilan bog‘liq bunday etnografik ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan badiiy motivlar quyidagi jihatlariga ko‘ra tahlil va tadqiq etilishi lozim:

1. Real-etnografik mazmuni va ma‘nosi (ya‘ni, tasvirlangan marosim va urf-odatning kundalik hayotning qaysi vaqtga to‘g‘ri kelishi mumkinligi) ochib beriladi.

2. Estetik mazmuni va ma‘nosi (ularning epik kontekstdagi o‘rni, epik tizim bilan o‘zaro bog‘liqligi, sujetdagi roli va boshqalar) e‘tiborga olinadi.

3. Ushbu motivlarda milliy ong va xalq madaniyatining ma‘lum bir turi ifoda etiladi.

Marosim bilan bog‘liq motivlar qahramonlik dostonlarining asosiy sujet mavzularidan biridir. Ushbu mavzular arxaik epos sujet strukturasini tashkil qiladi va epik ijodkorlikning barcha bosqichlarini qamrab olgan.

¹ Эшонкул Ж. Эпик тафаккур тадрижи. – Тошкент: Фан, 2006. – Б.5.

² Алпомиш. – Б.136-137.

³ Эшонкул Ж. Туш, маросим ва эпос. // Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Тошкент: Фан, 2011. – Б.87.

⁴ Алпомиш. – Б.68.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алпомиш. Достон. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Зарифов ва Т.Мирзаев. – Т.: Шарқ, 1998. – 400 б.
2. Путилов Б. Эпос и обряд // Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1974. – С.76.
3. Эшонкул Ж. Эпик тафаккур тадрижи. – Т.: Фан, 2006. – Б.5.
4. Саримсоқов Б. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. 1-том. – Т.: Фан, 1988. – Б. 144-145.
5. Эшонкул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Т.: Фан, 2011. – Б.93-94
6. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Т.: Фан, 2004. – 120 б.
7. Uraeva, D. S., Sharipova, M. B., Zaripova, R. I., & Nizomova, S. S. (2020). THE EXPRESSION OF THE NATIONAL TRADITIONS AND BELIEFS IN UZBEK PHRASEOLOGICAL UNITS. Theoretical & Applied Science, (6), 469-472.
8. Sharipova M. B., Nizomova S. S. THE ARTISTIC IMAGE OF THE IMAGE OF "WATER" IN THE POEM //УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА. – 2018. – №. 11. – С. 75.
9. Baxshilloyevna M. S., Shuhratovna M. S. Description and interpretation of wedding customs in the epic " Alpomish" //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 11.
10. Maxbuba Baxshilloyevna Sharipova, Kamola Ravshan Qizi Salimova "ALPOMISH" DOSTONIDA "KAMPIR O'LDI" MAROSIMI TASVIRI // Scientific progress. 2021. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/alpomish-dostonida-kampir-o-ldi-marosimi-tasviri> (дата обращения: 22.12.2021).
11. Maxbuba Baxshilloyevna Sharipova, Gulasal Shavkat Qizi Farmonova NIKOHDAN SO'NG ADO ETILADIGAN URF-ODATLAR TASVIRI ("ALPOMISH" DOSTONI MISOLIDA) // Scientific progress. 2021. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nikohdan-so-ng-ado-etiladigan-urf-odatlar-tasviri-alpomish-dostoni-misolida> (дата обращения: 22.12.2021).
12. Шарипова М. Б. НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ НА ПРИМЕРЕ ЭПОСА «АЛПОМИШ» //ББК 74.48 Р 76. – С. 253.
13. Шарипова М. Б., Муродова Ш. Ш. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРЯДОВ В ЭПОСЕ «АЛПОМИШ» //Научный журнал. – 2020. – №. 9. – С. 32-34.

ALPOMISH DOSTONI EPOSINING ASOSIY TENDENSIYALARI

Xakimova Maxsudaxon G'ofurjon qizi
Farg'ona davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktranti.
E-mail: ulugbekmahsuda@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alpomish dostonining tili, doston dialekti, arxaik soʻzlar, dostonda qoʻllanilgan badiiy tasvir vositalari tahlilga tortilgan. Shuningdek, Dostonda etimologik jihatdan koʻproq oʻz qatlamga mansub lugʻaviy birliklar, shuningdek, oʻzlashgan qatlamga mansub lugʻaviy birliklarning oʻzaro maʼnodoshlik hosil qilganligi kuzatilgan.

Аннотация: В данной статье анализируются язык саги об Алпомиш, диалект саги, архаические слова, а также средства художественного изображения, использованные в саге. Также замечено, что в Достане этимологически лексические единицы, относящиеся к своему слою, а также лексические единицы, принадлежащие к ассимилируемому слою, образуют взаимное значение.

Abstract: In this article, the language of the Alpomish saga, the dialect of the saga, archaic words, and the means of artistic representation used in the saga are analyzed. Also, it was

observed that in Dostan etymologically, lexical units belonging to their own layer, as well as lexical units belonging to the assimilated layer, formed mutual meaning.

Kalit soʻzlar: *doston, Alpomish eposi tili, leksik va maʼnaviy xususiyatlar, oʻz va oʻzlashgan qatlam leksemalari, Alpomish dostoni dialekti, arxaik soʻzlar, sinonim, antonim soʻzlar, iboralar, mubolagʻa, oʻxshatishli konstruksiyalar.*

Oʻzbek xalqi oʻzining gʻoyat qadimiy madaniyati va serqirra ijodiy salohiyati bilan jahon tamadduni taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshib kelayotgan xalqlardan biri sanaladi. Xalq ogʻzaki ijodi namunalari bebaho badiiy qadriyatlar silsilasi oʻlaroq, milliy qadriyatlarimizning qadimiy, avloddan avlodga oʻtib, sayqallanib kelayotgan ijodiy jarayon hisoblanadi. Xalq dostonlari qadimiy bebaho maʼnaviy boylik sifatida davrlar osha shakl va mazmun jihatdan turli variantlarda ajdodlardan avlodlarga ogʻzaki shaklda yetib kelayotgan til manbasidir.

Xususan, “Alpomish” dostoni bir oila taqdiri tasviri misolida butun bir bashariyat uchun ibrat timsoli sifatida ardoqlanib kelmoqda. Shu oʻrinda birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning nihoyatda purmaʼno soʻzlarini eslash kifoyadir:

“Agar xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas bir doston boʻlsa, “Alpomish” ana shu dostonning shoh bayti, desak, toʻgʻri boʻladi. Bu mumtoz asarda tarix toʻfonlarida, hayot-mamot sinovlaridan omon chiqib, oʻzligini doimo saqlagan el-yurtimizning bagʻrikenglik, matonat, oliyjanoblik, vafo va sadoqat kabi ezgu fazilatlarini oʻz ifodasini topgan”.

Malumki, tildagi ichki va tashqi omillar asosida yuz bergan oʻzgarishlar, eng avvalo, tilning lugʻat tarkibida aks etadi. Chunki leksika tilning eng tez oʻzgaruvchan sohasidir. Har bir soʻz millatning oʻziga xos belgilarini aks ettiradi. Oʻzbek eposshunosligida xalq dostonlarining tili va badiiy tadqiqi xususiyatlari yuzasidan koʻplab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, T.Mirzayev, X.Doniyorov, B.Toʻychiboyev, S.Tursunov, Z.Xolmanova, Sh.Mahmadiyev, G.Jumanazarova, O.Safarov, H.T.Zarifov, B.Sarimsoqov, N.Mahmudov, Sh.Turdimov, S.Mirzayeva kabi filolog olimlarning bu borada olib borgan tadqiqotlari alohida tahsinga loyiq.

Oʻzbek tili Markaziy Osiyodagi qadimiy, mahalliy xalqlarning turkiy tillar tizimidagi tillardan biri boʻlib, uning lugʻaviy tarkibi, grammatik qurilishi ham oʻzining uzoq tarixiga ega. Hozirgi oʻzbek tili leksikasi oʻzining butun taraqqiyoti jarayonida shu tilning ichki va tashqi rivojlanish qonuniyatlari asosida boyib borgan, bu tilning soʻz boyligi, leksik-semantik tizimi sifatida shakllangan yaxlit bir sistemadir.

“Alpomish” dostoni xalq ogʻzaki ijodining nodir yodgorligi sifatida ijtimoiy, siyosiy va axloqiy, taʼlimiy qarashlarni badiiy jihatdan mujassamlashtiradi hamda tarix, adabiyot, etnografiya, tilshunoslik va boshqa sohalarga oid qimmatli maʼlumotlarni oʻzida ifoda etgan nodir yodgorliklardan biri sanaladi.

Har qanday til, u qabila tili boʻladimi, millat tili boʻladimi, oʻzining maʼlum miqdordagi soʻz boyligi va til birliklariga ega boʻladi. Oʻzbek tili lugʻat tarkibining deyarli yarmini turkiy soʻzlar tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda tilimizda xitoycha, arabcha va fors-tojikcha oʻzlashma soʻzlar va til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy omillar taʼsirida yana boshqa turli tillardan soʻzlar oʻzlashish hisobiga boyidi. Shunga koʻra oʻzbek tili lugʻat tarkibi tarixiy shakllanish jihatidan ikki qatlamga: oʻz qatlam va oʻzlashgan qatlamga ajratiladi.

“Alpomish” dostonida qoʻllangan leksik birliklar etimologik jihatdan tahlil qilinganda shu narsa maʼlum boʻldiki, dostonida turkiy, oʻzbekcha soʻzlar bilan bir qatorda koʻplab arabcha, fors-tojikcha, qisman boʻlsa-da, xitoycha soʻzlar qoʻllangan.

Oʻz qatlamga mansub leksik birliklar: asarda qoʻllangan oʻz qatlam umumturkiy (oʻzbekcha) soʻzlar koʻp miqdorni tashkil etadi. Oʻz qatlamga oid soʻzlarning tilda mavjudligi juda qadimiy boʻlib, u oltay oilasidagi tilda soʻzlashuvchi xalqlar hali ajralib ketmay turib, tillari bitta boʻlgan davrda yuzaga kela boshlagan. Bu soʻzlar asrlar davomida turkiy tillar uchun yangi soʻzlar yasash orqali leksikani boyitishda asos vazifasini oʻtab kelgan. Umumturkiy soʻzlarni maʼlum darajada barcha turkiy tillar uchun mushtarak deyish mumkin. Masalan, kel, men, sen, ol, qil, tur, bor, yot, oʻyna, bir, ayt, tun, kun va boshqalar.

Tilimizning lugʻat tarkibiga eʼtibor bersak, u turli tarixiy taraqqiyot bosqichlarida turli sabablar, turli tarixiy jarayonlar taʼsirida boyib, taraqqiy etib kelganligini koʻramiz. Oʻzbek tili lugʻat tarkibining tashqi manbalar, yaʼni boshqa tillardan soʻz oʻzlashtirish hisobiga boyishi, kengayishi ham alohida ahamiyat kasb etadi.

“Alpomish” dostonining leksik tarkibini tahlil qilar ekanmiz, asarda, asosan, umumturkiy qatlamga mansub soʻz va iboralar miqdor jihatdan koʻpchilikni tashkil etsa-da, unda xitoycha, arabcha, fors-tojikcha oʻzlashma leksemalar, shuningdek, eskirgan soʻzlar hamda shevaga xos soʻzlar ham keng qoʻllangan.

Arxaik soʻzlar ehtiyoj talabiga koʻra, zamonaviy sinxronik nutqda ishlatiluvchi, ammo zamonaviy normaga kirmaydigan soʻzlardir. Dostonda bunday soʻzlar ham kam miqdorda boʻlsa-da uchraydi. Masalan, sagʻir (yetim), tumogʻ (bosh kiyim), mahshar (hisob-kitob kuni), tabib (shifokor), koʻtohlik (ayb,gunoh), muzofot (hudud), manglay (peshona), pir (ustoz, aziz-avliyo).

“Alpomish” dostonida leksik-semantik jihatdan sinonim, antonim soʻzlar, iboralar, shuningdek, mubolagʻa, oʻxshatishli konstruksiyalar hamda metaforik birikmalar ham juda keng qoʻllangan. Bu kabi til vositalari, ayniqsa, xalq ogʻzaki ijodi namunalari uchun muhim tasvir vositasi sifatida ahamiyatlidir.

Leksik birliklarning alohida bir turi boʻlgan maʼnodoshlik hodisasini kuzatar ekanmiz, dostonda etimologik jihatdan koʻproq oʻz qatlamga mansub lugʻaviy birliklar, shuningdek, oʻzlashgan qatlamga mansub lugʻaviy birliklarning oʻzaro maʼnodoshlik hosil qilganini va bu holat asarning badiiy qimmatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etganligini koʻramiz. Dostonda qoʻllangan sinonim soʻzlarni oʻrganish orqali biz sinonim soʻzlarning tilning ichki va tashqi taraqqiyot qonuniyatlariga muvofiq asta – sekinlik bilan rivojlanganligini, doston tilini boyitishga, uslubining jozibador, mazmundor, va taʼsirchan boʻlishiga xizmat qilganligini anglab yetdik. Misol: ogʻa, aka, emikdosh; tangri, xudoy, haq, oblo, rabb; el, xalq, xaloyiq; qismat, taqdir; shoh, sulton. Shuningdek, dostonda antonim soʻzlar ham keng qoʻllangan. Dostonda insonning turli xususiyatlarini, ruhiy holatlarini anglatuvchi antonimik juftliklarni koʻplab uchratish mumkin. Bu tabiiy, chunki badiiy asarning asosiy maqsadi ham inson maʼnaviy olamini soʻz orqali ifodalash hamda tarbiyalashdan iborat. Masalan, dostonda qoʻllangan antonim soʻzlar barcha soʻz turkumlari orqali ifodalanagan: Masalan, ot (yer-osmon, rost-yolgʻon, shoh-gado, doʻst-dushman, aka-uka), sifat (yaqin-uzoq, oʻlik-tirik, katta-kichik, yosh-qari, yaxshi-yomon), ravish (qish-yoz, erta-kech, oqshom-kunduz), feʼl (yashamoq-oʻlmoq).

Dostondan qoʻllangan mubolagʻali tasvirlar oʻquvchini yoki tinglovchini turli vaziyatlar bilan bogʻliq holatlarda qahramonlarning alohida, oʻziga xos sifatlarini, belgilarini idrok etishga, baholashga undaydi. Mubolagʻa shunchaki boʻrttirish, kuchaytirishgina emas, aksincha boʻrttirilayotgan belgilarning ham maʼlum maqsadga qaratilganligi nuqtai nazaridan ham xarakterlanadi. Demak, mubolagʻali tasvirlar boʻrttirish, kuchaytirish orqali oʻquvchini tasvirlanayotgan obrazlarning belgi-xususiyatlarini idrok etish va unga nisbatan emotsional munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy adabiyot tilining tasviriy vositasi sanalgan oʻxshatish oʻzining obrazlilik, tasviriylik emotsional ekspressivlilik kabi xususiyatlari bilan badiiy asar tilida yaqqol sezilib turadi u badiiy asarning barcha komponentlari: portret, ruhiy kechinma, peyzaj, xarakterlar tasvirida qoʻllaniladi va badiiy asar yuzaga keladi. Birorta badiiy asar yoʻqki, unda oʻxshatish qatnashmagan boʻlsa. Umuman, badiiy asarning badiiylik belgisi oʻxshatish, sifatlash, metofora, jonlantirish kabi tasviriy vositalar orqali ifodalanadi. “Alpomish” dostonining badiiyligini taʼminlovchi vositalar sirasida oʻxshatishlar alohida ahamiyatga ega. Dostonda qoʻllangan oʻxshatishlar epik qoliplar tarzida koʻp holatda takror holda qoʻllanib, maʼnoni kuchaytirishga hamda obrazlilikni taʼminlashga xizmat qilgan.

Xalq dostonlari tilida dialektizmlarning qoʻllanilishi yozma adabiyotdagidan ancha farq qiladi. Chunki yozma adabiyotda dialektizmlar, asosan, personajlar nutqida qoʻllanadi. Muallif nutqida esa juda kam ishlatiladi. Xalq dostonlari tilida esa muallif va qahramonlar nutqi bir-biridan keskin farq qilmaydi. Chunki uning ijodkori ham, shu xalq yoki maʼlum bir sheva vakili

hisoblanadi. Dostonlar tilidagi dialektizmlar muayyan sabablar asosida qo'llanadi va quyidagi vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

1. Baxshilar o'z shevalariga tayangan holda ijod qiladilar. Shuning uchun dostonlar tilida ko'plab leksik-grammatik va qisman fonetik dialektizmlar dostonlar poetikasida u yoki bu darajada xizmat qiladi.

2. Dostonchi muayyan dostonni kuylash jarayonida tarixiy va milliy kaloritni berish maqsadida bevosita va bilvosita sheva xususiyatlaridan (ayniqsa, leksikasidan) unumli foydalanadi.

Fonetik dialektizmlar dostonlar tilida sezilarli iz qoldirmasa-da, baxshining doston aytish jarayonida nafasini bir maromda ushlashda, so'z qo'llash bilan bog'liq tejamkorlikda muhim ahamiyat kasb etadi. Doston tilida yuqoridagi reduksiya, eliziya va metateza kabi fonetik hodisalarning mavjudligi o'zbek xalq poetik ijodining naqadar boyligi va serqirraliligidan dalolat beradi.

“Alpomish” dostonida qo'llangan so'zlar badiiy, leksik-semantik xususiyatlari jihatidan juda boy va rang-barang. Unda o'zbek tili lug'at tarkibining, deyarli, barcha qatlamlariga mansub lug'aviy birliklar keng qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin. Shunga ko'ra dostonda qo'llangan so'zlarni leksik-semantik jihatdan bir necha guruhlariga bo'lib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Sinonim so'zlar. Sinonim so'zlar har qanday badiiy asarning emotsionalligini, uslubi jihatdan ravonligini, mazmundorligini oshirishga xizmat qiladigan lug'aviy birliklar sanaladi. Xususan, “Alpomish” dostonida ham sinonim so'zlar juda o'rinli qo'llangan bo'lib, aynan doston tilining jozibadorligini, musiqiylikni, rang-barangligini ta'minlashga xizmat qilgan. Dostonda quyidagi sinonimik qatorlarni keltirish mumkin: chog'lanib, sozlanib; yolg'iz, egiz; xalq, xalqiy, el; xudo, yaratgan, oblo, haq, egam, rabb; shod, xurram; mol, dunyo; shoh, sulton; noiloj, nochor; chopar, arizachi; ota, bobo, qiblagoy; ko'k, osmon, havo, falak; dushman, g'anim; og'a, aka, emikdosh; joy, mazgil; go'riston, mozorot; sarson, sargardon; farmon, amr, buyruq; ayol, juvon, xotin; jabr, zulm, qismat, taqdir va hokazo.

Masalan:

Toy chixon amriman jallod kelgandir.(29)

Shunday bo'ldi haqdan menga farmonlar,(193)

Har na qismat yozilgandan bilaman,

Azaliy taqdirga nimish qilaman.(11)

Qizu juvon bari yig'ilib keladi.

Ayollari to'g'iz tovoq qiladi.

Antonim so'zlar. Dostonlarda tazod badiiy san'atidan foydalanish so'zlarning, badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, tasirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biri sanaladi. Tazod asarning badiiy va tasviriy xususiyatlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy adabiyotda bu hodisa “antiteza” deb yuritiladi. Badiiy adabiyot tilidagi antiteza usuli (mumtoz adabiyotda bu usul tazod deb yuritiladi) bir-biriga nisbatan qarama-qarshi ma'nolarni beruvchi so'zlarni, iboralarni bayonda yonma-yon qo'llash orqali obrazlilikni keltirib chiqarishga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Файзуллаева Д. Халқ дostonлари тилининг диалектал хусусиятлари. / ЎТА, 2013, № 3. Б.96-98

2. “Alpomish” dostoni aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li. Nashr uchun ma'sul: H.Zarif. Toshkent 2010.

3. Жуманазарова Г. Халқ дostonлари тилининг ўрганилиши. // ЎТА 2013 № 1

4. Эргашев О. “Алпомиш” туркуми ҳақида айрим мулоҳазалар. // ЎТА 2009, № 2

KICHIK YOSHDAGI BOLALARNI BADIY ADABIYOT O'QISHGA QIZIQTIRISHNING INNOVATSION YO'LLARI

Davronova Jasmina Sanjar qizi
Jondor pedagogika kolleji
maxsus fan o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik yoshdagi bolalarga badiiy adabiyot o'qishga qiziqtirishning innovatsion yo'llari haqida fikr yuritilgan. Badiiy adabiyotlarni bolalarning yosh xususiyatiga ko'ra tanlash va o'qib berishning bir necha usullarini misol sifatida keltirib, ularning qisqacha tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha yosh, individual, badiiy, adabiyot, didaktika, ta'lim, tarbiya, ifoda, tasavvur

Аннотация: В данной статье рассматриваются инновационные способы заинтересовать детей раннего возраста чтением художественной литературы. В качестве примера дан краткий анализ нескольких методов выбора и чтения художественной литературы с учетом возрастных особенностей детей.

Ключевые слова: дошкольный возраст, личность, художественная, литература, дидактика, воспитание, обучение, экспрессия, воображение.

Abstract: This article discusses innovative ways to interest young children in reading fiction. A brief analysis of several methods of choosing and reading fiction according to the age characteristics of children is given as an example.

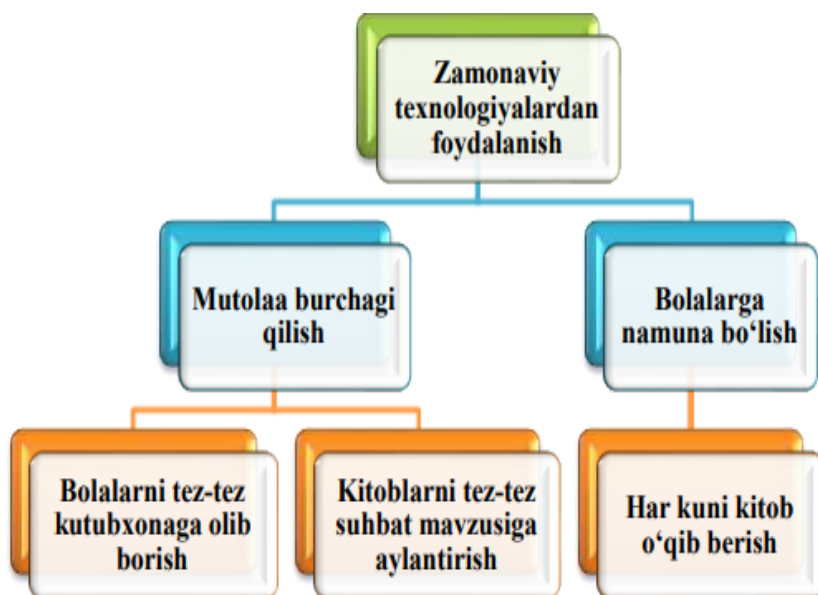
Key words: preschool age, individual, artistic, literature, didactics, education, training, expression, imagination.

Bola yetti yoshga to'lguniga qadar atrofdagi yangiliklarni tez ilg'aydigan bo'lib o'sa baradi. Bu jarayonni bolaning kelajakka tayyorlanishi tarzida tushunish kamlik qiladi, albatta. Negaki, inson shaxsiyatidagi barcha ijobiy va salbiy xususiyatlar xuddi shu davrda shakllana boshlaydi, xarakteriga singa baradi. Bolaning 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha yoshi bolalik davrining katta bir qismini tashkil etadi. Asosan mana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyatlari rivojlanadi hamda shaxsiy individual xususiyatlari (shaxsiy fazilatlari) tarkib topa boshlaydi.

Rus pedagoglaridan P.F.Les Gaftning fikricha, insonning maktabgacha yoshidagi davri shunday bir davrki, ana shu davr mobaynida kelgusida qanday xarakter xislatlari paydo bo'lishi belgilanadi va axloqiy sifatlarining asoslari yuzaga keladi [3]. A.S.Makarenko bolalarni juda kichik davridan boshlab tarbiyalash zarurligi haqida gapirib, tarbiyaning eng muhim asoslari bolaning besh yoshgacha bo'lgan davri mobaynida yuzaga keltiriladi. Mana shu davrda qilingan butun tarbiya, tarbiya jarayonining 90% ini tashkil etadi, degan edi Maktabgacha yoshdagi bolalarda endigina narsalarni idrok etish, fikrlash tasavvur etish shakllanib boradi. Ular kitoblardagi qahramonlarning qiziqarli qiliqlari, kulgili voqea va hodisalarni tasodiflarni ko'proq eslab qoladilar. Agar tarbiyachi kitobni ovozli o'qib ularning diqqatini o'qilgan narsaga tartib tushuntirib bersa, bolalar uni eslab qoladilar. Bu yoshdagi bolalar o'yin orqali voqea va hodisalarni, kishilarning xarakteri va munosabatlarini bilib oladilar ko'rgan eshitgan, o'qigan narsalardagi holatlarni, kishilarni, hayvonlarni "yaxshi" va "yomon"ga ajratadilar va ularga o'z munosabatlarini bildiradilar. Bu yoshdagi bolalarni o'zlarini o'rab turgan muhit, tabiat va undagi hayvonlar, o'simliklar qiziqtiradi.

Tarbiyachi kitobxonlarning qiziqishlarini shakllantirishi va rivojlantirish ular o'qishga rahbarlik qilishi, haqiqiy kitobxonlar bilan til topishib ishlashi lozim. Biz bu yerda alohida kitobxonlarga ta'rif berdik xolos. Bolalar o'qishni sifatli ravishda tashkil etish va ularni davr talabiga javob bera oladigan kishilar qilib tarbiyalash uchun, avvalo ularni har tomonlama o'rganish lozim. Ba'zi bolalar haqiqiy kitobsevar bo'lsa, boshqalari esa o'qishni yoqtirmaydilar. Shunga qaramay, barcha bolalarni ham kitob mutolaasiga qiziqtirish mumkin. Pedagoglar

tomonidan berilgan quyidagi ko‘rsatmalar bolalarni kitobga mehr qo‘yishiga yordam beradi. “Axir men hozir nimalarda yashayotganimni o‘shanda kashf qilmaganmidimi?,-deya xotirlagandi Lev Tolstoy yetmish yillik umriga sarhisob qila turib.-Shuncha ko‘p, shuncha tez kashf etgan narsalarimning yuzdan birini ham, qolgan butun umrim davomida kashf eta oldimmi? Aslo! Besh yashar boladan mengacha-faqat bir qadam, yangi tug‘ilgan chaqaloqdan besh yashar bolagacha-dahshatli masofa!” Chindan-da, chaqaloq besh yoshga to‘lguniga qadar til chiqaradi, ongi kurtak yoza boshlaydi, tuyg‘ulari shakllanish jarayoniga kiradi, oyoq chiqarib mustaqil yura boshlaydi-keyingi butun umri davomida, asosan, shu jarayonlar takomillashadi. Shuning uchun bolalarni juda kichkinaliklaridanoq, so‘z san‘ati sehdida tarbiyalash beqiyos ijtimoiy-estetik qimmatga molik. Bu xalqning asriy tajribasida sinalgan haqiqatdir. Xalq ijodiyotidagi erkalash motivlariga limmo-lim aytim-olqishlar, allalar, erkalamalar, ovutmachoqlar, qiziqmachoqlar, qaytarmachoqlar, ermaklar asrlar davomida ana shunday vazifani ado etib kelayotgani barchaga ayon. Ularda xalqimizning bolalarparvarlik mehri tovlanib turadi, murg‘akkina jonlarni so‘z ohanglarida ardoqlash an‘analari yorqin namoyon bo‘lgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalar hali kitob o‘qiy olmaydi, ular uchun olam noma‘lumlik sirlarini bilishga, o‘zlashtirishga intilish, qiziqish kuchli bo‘ladi. Yozuvchining vazifasi uning xuddi shu intilishini hisobga olib, qiziqishini alanglatishga qaratilgan holda ish tutishdan iborat. Bunda u maktabgacha yoshdagi kichkintoy tabiatiga xos taqlidchilik xususiyatini ko‘zda tutib, hayotdagi xarakterli voqea va hodisalarni uning tasavvuriga mos badiiy obrazlarda ifodalovchi asarlar yaratmog‘i lozim. Ma‘lumki, maktabgacha yoshdagi kichkintoylar tevarak-atrofidagi har bir narsaga taqlid qilishdan charchashmaydi. Ular taqlidchilik vositasida hayotni o‘zlashtiradilar. Shu boisdan ularga atalgan asarlarning personajlari-hayvonlar, qushlar, hasharotlar, o‘simliklar va boshqa narsalar bo‘lishsa-da, odamlarga taqlidiy sifatlariga ega: Odamlarday gapirishadi, fikr yuritishadi. Shu taqlidda ularning har biri o‘z xislatlari xususidagi oddiy ma‘lumotlar bilan kichkintoylarning intellektual dunyosiga aylanadi, ularda hayotga qarashning o‘ziga xos kurtaklari vazifasini o‘tashga kirishadi.

Bunday intilish zahirida kichkintoy nutqida o‘zgacha emotsionallashuv jarayoni sezila boshlanadi. Bolalardagi bunday insoniy sezgirlikdan hayratlangan L.Tolstoy ayrim noshud yozuvchilarning tildagi no‘noqliklariga ta‘na qilib: “Bola so‘z yasash qonunlarini sizdan ko‘ra yaxshiroq anglaydi, chunki hech kim uningchalik tezlik bilan yangi so‘z yasay olmaydi,” –degan edi. Bolalar tilini uzoq kuzatgan K.Chukovskiy ham bu fikrni tasdiqlaydi: “Ikki yoshidan boshlab har qanday bola qisqa muddat ichida “daho tilchi” darajasiga ko‘tariladi,” – deya e‘tirof etgan edi. Bolalar uchun asar yozganda ana shu fazilatlarini inobatga olib, ularga atroflarini o‘rab olgan hayotni anglab olishlariga, hayotsevarlik tuyg‘ularini shakllantirishga, narsalar haqida o‘z

tushunchalarining qaror topishiga, shularni imkoniyatlari ko‘taradigan darajaga xizmat qiladigan so‘z zaxiralarini muttasil boyitishga ko‘maklashish maqsadi ko‘zlanmog‘i shart. Shundagina asarni o‘z vazifasini muvaffaqiyatli bajargan deb hisoblash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.Ro‘zyieva S.H. Modellashtirish texnologiyasi umumiy o‘rta ta’limda sintaksis bo‘limini o‘qitishda optimal yondashuv sifatida. //Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. – Buxoro, 2021. 6-son. - B.40-48. (13.00.00.№18)
- 2.Ro‘ziyeva S.H. Method of Teaching Uzbek Language in Higher School in Paradigm Personally Oriented Education// International Journal on Integrated Education. e-ISSN:26203502, P-ISSN:26153785 VOLUME 5, ISSUE 4 April-2022. (Electronic). Impakt Faktor SJIF:7,462 P. 105-108.
- 3.Xasanboeva O.U. va boshq. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi. T.: Ilm ziyo. 2006.
- 4.Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. T.: Tafakkur bo‘stoni 2013

4-SEKTOR: BOLALARDA NUTQIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA FOLKLORNING O'RNI

БОЛАЛАРДА НУТҚИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ФОЛКЛОРНИНГ ЎРНИ

Холиқов Ихтиёр Розикович
Бухоро давлат педагогика институти
ҳарбий таълим факультети доценти

Аннотация: Мазкур мақолада болаларда нутқий компетенцияни ривожлантиришида фольклорнинг ўрни ҳақида сўз юритилади. Бундан ташқари, миллий қадриятлардан бўлмиш фольклорнинг болалар ривожигаги ўрни, болада моторикани ривожлантириши ҳақида ҳам фикрлар таҳлил қилинган.

Kalit so'zlar: Nutqiy kompetensiya, motorika, omil, rivojlanish, psixika, tafakkur.

Аннотация: В данной статье рассказывается место и роль фольклора в развитии речевой компетентности у детей. Кроме того, проводится анализ национальных ценностей в развитии моторики и мышлении у детей.

Ключевые слова: Речевая компетентция, моторика, фактор, развитие, психика, мышление.

Annotation: This article describes the place and role of folklore in the development of speech competence in children. In addition, an analysis of national values in the development of motor skills and thinking in children is carried out.

Key words: Speech competence, motor skills, factor, development, psyche, thinking.

Kirish. Keyingi yillarni jamiyatimizda tub o'zgarishlar, keng qamrovli islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, 2017-yilda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi" 2017-2021-yillarda mamlakatimizni kompleks rivojlantirish, shuningdek, yurt taraqqiyotini ta'minlashning ustuvor jihatlarini belgilab bergan dastur bo'lib xizmat qildi. Shubhasiz, 2017-2021-yillar mamlakatimiz tarixida "Yangi O'zbekiston" jamiyatini barpo etish va "Uchinchi Renessans" poydevorini qo'yishdek ulug'vor maqsadlarga kirishilgani bilan qoladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.10.2020-yildagi PF-6097-sonli "ILM-FANNI 2030-YILGACHA RIVOJLANTIRISH KONSEPSIYASINI TASDIQLASH" to'g'risidagi farmoni amalga oshirilayotgan islohot va tashabbuslarning uzviy davomi sifatida nafaqat mahalliy, balki xalqaro ekspertlar tomonidan ham e'tirof etib kelinmoqda. Islohotlar kontekstida ta'lim va fan sohasiga bo'layotgan e'tibor alohida e'tirofga loyiq. So'nggi yillarda barcha turdagi ta'lim bosqichlarini tubdan takomillashtirish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilganligi, mazkur yo'nalishning davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilayotganidan darak beradi. Ilm-fan sohasida qabul qilingan qaror va farmonlar amaliy jihatdan hayotga yaqinligi bilan ajralib turadi. Ta'lim muassasalarida, xususan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish, nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining muhim sifatlaridan sanaladi. Kommunikativ kompetensiyalar o'quv fanini puxta o'zlashtirish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish, tanqidiy va nostandart tafakkur tarziga erishish, o'z fikrini aniq va tushunarli bayon qilish bilan bog'liq nutqiy faoliyat mahsuli ekan, o'quvchilarda mazkur kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish masalasiga maktabgacha ta'lim davri va umumta'lim maktablarining dastlabki bosqichlaridan katta e'tibor qaratish lozim va bu, ayni paytda, o'quvchilarda shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirishning eng muhim shartlaridan biri hamdir.

Bola nutqini rivojlantirish masalasi pedagogikaning asosiy vazifalaridan bo'lib kelmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bolalar nutqini shakllanishi bir necha omillarga bog'liq. Mazkur omillarni to'g'ri tahlil qilish, bu yo'nalishda amaliy natijalarga erishish maqsadida oila hamda

ta'lim muassasasini hamkorligi muhim rol o'ynaydi. Bola nutqini rivojlanishiga bevosita bog'liq bo'lgan omillarni tahlil qilar ekanmiz, oila va ta'lim muassasasidagi muhit, bolaning imkoniyatlari, uning ruhiy holati, jismoniy sog'lomligi, faolligi, aqliy va estetik sifatlarini e'tiborga olish muhim ekanligini unutmasligimiz kerak. Bola nutqini rivojlanishida ming yillik tarixga ega boy folklor namunalari, xalq og'zaki ijodi bevosita katta turtki bo'lib xizmat qilishini kuzatishimiz mumkin.

Mazkur yo'nalishda tadqiqot olib borgan olimlarning fikrlariga ko'ra, folklor bola nutqini rivojlantirishda, undagi yashirin qobiliyatlarni ro'yobga chiqarishda muhim turtki rolini o'ynar ekan. Jumladan, folklordagi raqs, ashula, musiqa, bola psixologiyasining ijobiy tomonga o'zgarishi uchun xizmat qiladi. Hunarmandchilik, tasviriy san'at kabi yo'nalishlar bola ongini rivojlantirishga uning motorikasini sifat darajasini yuqori pog'onoga ko'tarishda muhim rol o'ynaydi.

Xalq og'zaki ijodi, bola tarbiyasida, xususan, ularning nutqini rivojlantirishda katta imkoniyatlar va juda boy qadriyatlarga ega so'z san'ati turidir. Xalq og'zaki ijodining, afsona, rivoyat va ertak kabi janrlari, dunyoqarashi shakllanmagan bolaning tasavvurini, dunyoqarashini, xotirasini, nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa ertakl va rivoyatlardagi ezgulikning yovuzlik ustidan g'alaba qozonishi, mehnatsevarlik, rostgo'ylik kabi jihatlari bola tarbiyasiga uning nutqiy kompetensiyalarini rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Buyuk mutafakkir bobomiz A. Avloniyning pedagogik qarashlarida bolalar nutqiy faoliyatini rivojlantirish masalasi badiiy adabiyot bilan bog'liklikda qaraladi. U pedagog sifatida badiiy adabiyotning lingvistik va kommunikativ imkoniyatlarini bolalar ma'naviy kamoloti, xususan, nutqining rivojlanishida asosiy omil sifatida ko'radi. Avloniyning dastlab yaratgan darsliklarida berilgan kichik hikoyalarning ikki jihatini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) hikoyalardagi ibratli xulosalar o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish, hayot haqidagi xulosalarini boyitish, tafakkurini o'stirish bilan bog'liq tarbiyaviy jihat;

2) hikoyalarni o'qish jarayonida o'zlashtiriladigan nutqiy ko'nikmalar bilan bog'liq ta'limiy jihat.

Abdulla Avloniy o'zining ta'lim va tarbiya konsepsiyasida bolalarning nutqiy qobiliyatlarini o'stirish masalasiga e'tibor qaratgan, ularni o'zlashtirishda badiiy adabiyotga asosiy vosita sifatida qaragan.

Xulosa. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, bolalar nutkini rivojlantirish masalasi keng qamrovli va ko'p omilli pedagogik muammo sifatida pedagoglar e'tiborini ko'pdan beri jalb qilib kelmoqda. Bolalarda nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda folklorning o'rni beqiyos ekanligi o'z isbotini topgan va bu yo'nalishda ko'plab ilmiy tadqiqotlar hamda izlanishlar olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutsining rivojlanishida muomala etikasi. Mayram Samadovna Xodjiyeva Oliyabegim Solijon kizi Farmonova.

2. Babayeva Dono Razzoqovna. Nutq, o'stirish metodikasi. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2009 y.

3. Xoliqov, I. (2022). Bo'lajak o'qituvchining asosiy kompetentligini rivojlantirish. Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali, 2(2).

4. Xoliqov, I. (2022). The Concept of Military Pedagogical Competence and its Formation in Military Faculty Students. Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali, 2(2).

5. Rozikov, K. I., & Ikhtiyorovich, K. R. (2023). Training of highly competent specialists in the field of physical education and sports. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(5), 767-770.

6. Xolikov, i. (2021). The importance of artistic literature in the militarypatriotic education of youth. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 6(6).

7. XOLIQOV, I. (2022). Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda harbiy an'analarning o'rni. Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali, 2(2).

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Тиллабаева Феруза Абдулазизовна

Докторант АГУ.

Старший преподаватель

кафедры узбекского и

иностранных языков

“UNIVERSITY OF ECONOMICS AND PEDAGOGY”

Аннотация: в статье говорится о приобщении детей к народной культуре и о том, что фольклор является благодатной почвой для воспитания и развития духовно-нравственных качеств в личности ребенка. Приводятся примеры из малых жанров детского фольклора, играющих ценную роль в воспитании личности, гармонично сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту, физическое совершенство и смекаливость. Анализируются на сопоставительной основе узбекские и русские загадки, несущие характер легенд, что служат для развития мышления и речи детей.

Annotatsiya: maqolada bolalarni xalq madaniyati bilan tanishtirish va folklor bola shaxsida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni tarbiyalash va rivojlantirish uchun qulay zamin ekanligi haqida so'z boradi. Ma'naviy boylik, yuksak axloq, jismonan barkamollik va zukkolikni uyg'unlashtirgan, shaxs tarbiyasida qimmatli rol o'ynagan bolalar folklorining kichik janrlaridan misollar keltiriladi. Rivoyat xarakteriga ega o'zbek va rus topishmoqlari qiyosiy tahlil qilinib, bolalarning tafakkuri va nutqini rivojlantiruvchi ahamiyati yoritiladi.

Annotatsion : the article talks about introducing children to folk culture and that folklore is fertile ground for the education and development of spiritual and moral qualities in a child's personality. Examples are given from small genres of children's folklore that play a valuable role in the education of the individual, harmoniously combining spiritual wealth, moral purity, physical perfection and savvy. Uzbek and Russian riddles, which have the character of legends, are analyzed on a comparative basis, which serve to develop the thinking and speech of children.

Стремительно меняется современная жизнь, меняются нравы, стиль взаимоотношений между людьми. И, пожалуй, самая большая проблема настоящего времени – падение духовности и нравственности подрастающего поколения. Культурные традиции, любого народа к необходимо передавать и уважать, как драгоценность, из поколения в поколение. Воспитание детей легче осуществлять через приобщение их к народным истокам.

Фольклор – сложное, синтетическое искусство. Нередко в его произведениях соединяются элементы различных видов искусств – словесного, музыкального, театрального. Это искусство, создаваемое народом и бытующее в широких народных массах. Фольклорные произведения существуют сотни и тысячи лет в устной форме. В более широком смысле кроме словесных жанров, сюда включают всё народное творчество, проявления духовной (а иногда и материальной) культуры народа — язык, верования, обряды, ремёсла. Народная мудрость научила людей правильно подходить к формированию личности.

Детский фольклор дает нам возможность уже на ранних этапах жизни ребенка приобщать его к народной поэзии. Благодаря этому, еще задолго до ознакомления со сказками, былинами и другим крупными жанрами русского фольклора на материале детского фольклора у малышей формируется внутренняя готовность к восприятию истоков — народной культуры.

В земной жизни человека наиболее важные события – это день рождения, обряды, связанные со свадьбой, и печальный день похорон. Обряды, связанные с рождением человека, обычно происходят в тесном семейном кругу; большую роль при этом играет бабушка, именно с ней связан обряд положения ребенка в колыбель, «бабина каша». В обрядах, связанных с рождением ребенка, велико их магическое и воспитательное значение, они должны отвести от ребенка болезни, обеспечить ему жизненное благополучие. В колыбельных песнях, присутствуют различные жизненные пожелания, «величания», заклинания, эти песни должны отвести «сглаз» от ребенка. Отдельные обряды сопровождают появление у ребенка первого зуба, первое пострижение, даже первый посад мальчика на коня и др. У всех этих песен один герой – ребенок, к которому обращается близкий человек, все эти песни наполнены элементами заклинаний, заговоров, пожеланий, величаний, их содержание однотипно в фольклоре разных народов.

С рождения ребенок слышал колыбельные, успокаивающие ребенка, пестушки, потешки, попевки. Для каждого режимного момента существуют свои приговорки, потешки.

При расчесывании волос:

Петушок-петушок,
Принеси мне гребешок.
Ну, пожалуйста, прошу,
Я кудряшки расчешу.

Я волшебная расчёска,
Я дружу с любой причёской,
Всё мне, братцы, по плечу,
Я украсить вас хочу.
Если волосы опрятны,
Всем вокруг вы так приятны,
Все любят на вас,
Отвести не могут глаз.

При кормлении ребёнка:

Варись-варись кашка
В голубенькой чашке
Варись поскорее
Булькай веселее
Варись, кашка, сладка
Из густого молока
Да из манной крупки.
У того, кто кашу ест
Вырастут все зубки!

Фольклор способствует также эмоциональному общению. Прислушиваясь к привычным ласковым стишкам мамы, малютка смеется и предвосхищает игровые движения: уже сам подставляет головку, протягивает ручки, вытягивает ножки, ожидая знакомого поворота в игре. Так с помощью пестушек начинается игровое «обучение» малыша. Очень полезны потешки при поглаживании младенца, ведь это не просто массаж, это установка на будущее, формирование человека, его нравственных норм:

Сорока-ворона
Кашку варила,
Кашку варила,
Деток кормила.
Этому дала,
Этому дала,

Этому дала,
И этому дала,
А этому не дала,
Ты дров не носил,
Ты каши не варил,
Нету тебе ничего!

Фольклор вызывает у детей положительные эмоции, укрепляет жизнерадостное восприятие жизни, помогает понять, что хорошо и что плохо, что красиво и что некрасиво, учит добру. Фольклор дает детям самые главные и простые понятия о жизни, обществе, взаимодействии друг с другом. Он отражает его взаимоотношения с природой, жизнь в коллективе, познании себя, в обществе, своего места в нем. Фольклор воспитывает у детей эстетическое отношение к природе, к труду, ко всей окружающей действительности, учит видеть прекрасное в человеческих отношениях.

Произведения фольклора дают богатейшие возможности для умственного развития, и в особенности для эстетического воспитания детей.

Фольклор составляют также загадки, пословицы, песни, игры. Благодаря знакомству с малыми жанрами русского народно поэтического творчества дети более глубоко проникают в образный мир фольклорных произведений

Подрастая, участвуют в коллективных играх, а потом и сами придумывают новые считалки, загадки. Загадки развивают в ребенке догадливость, сообразительность. Загадывается загадка – вопрошаемый ломает голову над отгадкой. Чем смелее выдумка, тем труднее загадка для отгадывания. Невероятность придает образам загадки ясно осознаваемое противоречие реальности, а отгадка вносит порядок в путаницу: все становится на свои места, в согласии с действительными качествами загадываемого предмета.

На дидактическое воздействие ребёнка большое внимание оказывает предметность, конкретность, направленность загадки на деталь. При занятиях в дошкольных учреждениях надо предлагать детям загадки в начале занятий, наблюдений, бесед. Загадка вызывает интерес и вносит определенную "живинку" в занятия, они заставляют по-новому взглянуть на те или иные предметы, увидеть необычное, интересное в давно примелькавшихся вещах¹. Надо использовать загадки не только в начале и в процессе деятельности, но и в ее завершении. Главная особенность загадки состоит в том, что она представляет собой словеснологическую задачу². Отгадать загадку – значит ответить на вопрос, т.е. совершить сложную мыслительную операцию.

Тематика загадок для детей младшего дошкольного возраста ограничена. а для детей среднего дошкольного возраста предлагается более широкая тематика загадок: о домашних и диких животных и птиц, об одежде, о продуктах, о явлениях природы. При обучению языку эффективно использовать загадки двух народов в сопоставлении. Это помогает расширить кругозор и мышление, а также служит для развития речи ребёнка. Особое место в образной системе русских и узбекских народных загадок занимают птицы. В них часто можно встретить изображения таких птиц, как ласточки, вороны, орлы, журавли, аисты, воробьи. Каждый из них несет в себе свой смысл. Иногда оно дается в денотативном, иногда в коннотативном значении.

Ласточка – предвестница весны. Об этой птице в русском фольклоре создано несколько загадок. Рассмотрим на примере следующих загадок:

Шило-мотовило
По поднебесью ходило,
По-немецки говорило,

¹Родионова Н. Статья Влияние загадок на речевое развитие детей дошкольного возраста.2017:Санкт Петербург.Дошкольное воспитание 5- выпуск :12 [Нурмонов, 2012: 56]

² Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. -М.: Академия, 2000: 8

По-турецки наводило.¹ (*Ласточка*).

Но стоит отметить, что русская загадка про журавля создана как и приведенной выше загадке про ласточку в форме четверостиший, и что некоторые слова, использованные в приведенной выше загадке, повторяются.

Кривое мотовило

Под небеса уходило.

По-немецки говорило,

По-татарски говорило.² (*Журавль*).

При этом отмечается, что журавли летают, курлычат на своем языке, завивая по небу круг как из витой нити. В связи с тем, что язык птиц человеку неизвестен, в этой загадке в отношении их курлыкания говорилось, что «они говорили на немецком, татарском языке» Можно сказать, что такие интерпретации основаны на легендах о том, что некоторые птицы по определенной причине изменили человеческий облик на птичий. Здесь сразу вспоминается сюжет народной легенды о сове, который несёт нравоучительный характер. В нем рассказывается история сына богача, который не послушался своего отца и после проклятия превратился в птицу³. Говорят, что такая легенда трансформировалась в загадку о сове. Пример на узбекском языке

Boyning o'g'li ko'kka qarab yig'laydi. (Boyo'g'li).

Речь идет о «сыне богача, плачущем до небес» — сове. Его плач к небу – знак его сожаления, прошения милости.

В русском языке понятие «сычи» означает «совы». О них созданы особые загадки:

Днем те птицы отдыхают,

Ночью пищу добывают.

Они хищные, но все же

Крики их на плач похожи.

Кто же плачет там, в ночи?

Ну, конечно же. (Сычи).

В этой загадке говорится, что эти птицы днем отдыхают, ночью собирают пищу и что они хищные птицы и их плач похож на крик, поэтому вызывает жалость. Использование слов *ночь/день* в тексте загадки создало искусство контраста. Слова *отдыхают/добывают, но все же/похожи*, *ночи/сычи*) использовались для создания рифмы. Однако при переводе они не сохраняют свою рифму.

Из этого следует, что многие загадки основаны на легендах. В них предполагается сохранить в тайне названия птиц, таких как преследуемая ласточка и проклятая сова. При этом название птицы не упоминаются открыто, а упоминаются на основе метафоры. Потому что люди верили, что змея запомнит имя ласточки и приползёт в её гнездо, или то, что место, куда приземлится или придет сова, станет руинами.

Такие трансформированные из легенд загадки помогают детям понять, как, емко и красочно, по-разному используя языковые средства, можно сказать об одном и том же. Например, рассматривая предметы, сравнивая и сопоставляя их, находя сходство и различие между ними, дети приходят к выводам и выражают их словом

Фольклорные произведения дают богатейшую основу для закладки личности ребенка, обогащают его эмоциональную, психическую, нравственную сферу, делая его внутренний мир интересным для него самого и для других людей.

Список использованной литературы

1. [Родионова Н, 2017: 12]

2 [Алексеева М.М., Яшина В.И 2000: 8]

¹ Садовников Д. Загадки русского народа. Сборник загадок, вопросов, притч и задач. – М.: Современный писатель, 1995. – С.244.

² Садовников Д. Загадки русского народа. Сборник загадок, вопросов, притч и задач. – М.: Современный писатель, 1995. С. 242.

³ С.Мирзаева. Ўзбек халқ афсун, қарғиш ва дуолари. Тошкент. 2020:42

3 [Садовников Д 1995: 244]

4 [Садовников Д 1995: 242]

5 [С.Мирзаева 2020: 42]

ON LEXICAL CHARACTERISTICS OF EUPHEMISMS AS MEDICAL LINGUISTIC UNITS

Navruzova Muyassar Gaybullaevna

Bukhara state university

Associate Professor of the Department of Primary Education,

Faculty of Sports Activity and Pedagogy,

Doctor of Philosophy in Philology, PhD

Abstract: *In the work, attention was paid to various aspects: researches were studied on the topic of medical euphemisms in general and euphemisms of medical origin in particular; we presented an analysis of lexical features of medical vocabulary outside the professional sphere.*

Keywords: *euphemism, medical terminology, lexical features, medical euphemisms, thematic groups, medical speech, cultural communication.*

Introduction. Medical linguistic units are non-separable parts of medical terminology. The study of medical euphemism as a medical linguistic unit is an vital linguistic problem, since in recent decades the process of euphemisms formation has been going ahead in a high rate. Euphemia is a complex linguistic, social and cognitive phenomenon. They are not only lexical and morphological terms, but also they have comparative, linguocultural, sociolinguistic, semantic and functional-pragmatic aspects. Researches devoted to the development of euphemization are available in lexicology, sociolinguistics, pragmalinguistics. The lexico-morphological point of view let us to illuminate the problem of euphemism formation, to build different types of euphemism models.

To date medical terminology is represented by a complex system, a set of medical and paramedical terms that have developed as a result of the centuries-old development of world medicine and medical science, which is developing dynamically to this day. In the last decades of the XX and early XXI centuries. in the medical field, there is a simultaneous process of unification of disciplines that existed separately, and division, differentiation of specialties into highly specialized ones. A medical term is a linguistic unit that preserves the general lexical features of natural language units in a medical terminological database (macrosystem), which is a collection of collective knowledge of conventional and complementary (unconventional) medicine (microsystems). Complementary medicine in most countries is considered partly as traditional, partly as modern traditional, but not having proper scientific confirmation, but not being an antagonist of science. Provided an integrative medical approach, doctors combine the conventional, i.e. usual, medical practice with methods and means of complementary and alternative medicine. The up-to-date word stock of the medical language is extremely diverse. Its evolution is medical terminology, which is its organizing structural component "due to its special organization and cognitive potential".

Euphemisms are inseparable parts of medical terminology. The scientific literature has given different explanations of this phenomenon, which suggests that euphemisms are multidimensional, of a changing environment. The lexical-grammatical arrangement of euphemism is various, it has the features of emotional colorlessness, methodological neutrality and changeability. In the dictionary edited by A.A. Evgeneva, euphemism is defined as "a word or phrase used instead of an expression that is considered unsuitable or inopportune for a particular reason." - avoidance of obscene words, softened expression) a neutral word or expression that seems rude, indecent, disgraceful, shameless to the speaker, synonymous with the idea he wants

to precise. For example, old age in place of old age; to deviate from the truth instead of lying; to be held in place of delay; flesh instead of obesity.

Materials and methods. In the Uzbek linguistics there are also number of scientific works on the subject of euphemism. N.Ismatullaev was the first researcher to give the explanation the quality of the evolutionist groups. On the basis of the observation and analysis of the medical euphemisms in Uzbek, it can be stated that the medical evidences are used as “frightening”, “abusive” and “speechless” instead of improper expressions; which enhances medical speech and unpleasant news is made neutral.

Combining the classification of euphemistic units listed above with the names of the above mentioned names, the disease, the psychological, the mental and physical consequences, the effects of the crime and the consequences, the impoverishment and deprivation, sexual relations, etc. thematic groups. Thematic classification of euphemistic units based on English materials is reflected in the R.H.Holder’s research. The scientist formed a series of analytical podcasts, which has been described as a field of semantic fields including a more detailed classification of these categories. In particular, it violates national and ethnic origin, ethnicity, religion, alcoholism, war, national conflicts, games, murderers, sex offenders, suicide, pregnancy and child abduction, legal and social norms of burial (prostitution, aggression, theft and etc.). In addition, researchers from the English language department emphasize the problems, such as, abortion, bankruptcy, unwanted sexual harassment, unemployment and corruption. Emphasizing the euphemistic units along with the researches of scientists, we have come to the conclusion that among all of classifications thematic ones are more essential. The classification of these descriptions indicate its diversity.

A.Katsev distinguishes euphemisms into 10 thematic groups. There is also a terrific esthetic descent of ontological characteristics. Social media is characterized by the essence of euphemisms. It is done on the basis of the word’s belongings to a certain group L.P Krisin divides the subject and scope of euphemistic units into groups such as of physiological processes and situations, (1)sexuality (2)intercourse(3)diseases and death (4). The subject groups outlined above are related to individual issues and the social groups are of separate group. In this context, euphemistic units representing inter-human relationships, relationships with society and power are of social importance.

According to E.H. Malgina, a Russian linguist studying the medical euphemisms based on Russian materials, medical euphemisms are analyzed in two ways: 1) descriptive themes of names change; 2) the linguistic aggregation of the ephemeral groups; the appearance and formation of euphemistic units; The sign of the carcasses / echochemisms of analyzed euphemistic units, their diacrates.

E.H.Malgina analyzes euphemisms used in the speech of physicists of the 19th-20th centuries and finds out that there are eight subject groups. These are the "frauds" of a physician (1), death concepts (2),fatal illnesses(3), severe patients (4), "shameful" illnesses (5), sexual organism concepts (6) physiological processes related to reproductive organs (7), and physiological and mental deficiencies (8). Coming from above-mentioned linguistic analysis, there is a difference of function in the field of medical speech humorous expression of information, informing to explain the denotative and connotative meaning;

Results. The first researcher of euphemism in Uzbek linguistics, N.Ismatullaev, was the author of a series of classifications to learn:

- I. Taboo based euphemisms:
 1. The euphemisms that are used to name mythological concepts ;
 2. Euphemisms used for poisonous insects, animals and snakes,etc;
 3. Euphemisms used for;
 4. Euphemisms used for diseases;
 5. Euphemisms for the relationship of men and women;
 6. Euphemisms of women;

II. Euphemisms based on irrationality.

- 1) Euphemism related to women's ill-treatment (pregnancy, menstrual cycle);
- 2) Euphemism used in expressing family relationships;
- 3) death - related euphemism;
- 4) Sex-related euphemisms;
- 5) Euphemism applied to human organs;
- 6) dress-related euphemism;
- 7) euphemism in the language of doctor and medicine;
- 8) Euphemism applied to toilets, baths and other places.

III. Dialectical euphemisms used in colloquial and religious purposes.

IV. Methodical euphemisms.

V. Euphemisms used in the diplomatic language.

N.Ismatullaev points out that euphemism is used in six functions:

- 1) the name of the object threatening;
- 2) in the face of an unpleasant and frustrating word;
- 3) in the words of a deceitful word;
- 4) as an alternative of a frightening statement;
- 5) on behalf of concealing the notion;
- 6) as a substitute of the word which does not have an outline of organization and specialty.

Discussion. As can be seen from the foregoing points, the materials studied by different scholars show the diversity of thematic classifications of medical euphemism. We analyze the Uzbek-language medical records used in periodicals; groups they are included; To avoid the illness and illusions caused by the illness, many people resort to words of wisdom or proverbs. The appearance and utilization of medical euphemism in language is accompanied by progress in this process.

The guilty verdicts of the community are the disease names that are considered rude. These illnesses are characterized by euphemisms as they are contrary to publicity and ambiguity. Below we will analyze the texts involved in such units: "AIDS (title). When the patient's immune system was examined, it was found that the number of lymphocytes decreased dramatically. Disease-related symptoms are called "Acquired Immune Deficiency Syndrome" - AIDS. Dangers of AIDS are classified as "dangerous group" by a group of populations. This "dangerous group" includes drug addicts, sexually explicit sex workers, sexually transmitted diseases. This group of the population is more vulnerable to AIDS because of its behavioral disorder in the community, and the risk of spreading the disease is high. As it turned out, there was no reason for the immune system in these patients. They were young homosexuals. This terrible disease has also led many celebrities to life. AIDS virus is present in blood, sperm, intestinal separation, breast milk, and tears. (Shifo-info, 2017.No. 17, p. 12) ". The outbreak of this disease, as discussed above, is the result of moral disturbances; it is clear that the illness of this disease is a dirty lifestyle. Therefore, these people are kept secret from the society, even if they are included in the list. In medical speech, the disease was replaced by its own name, in all other places, with the euphemism of the unit: it is a terrible disease.

Medical units belonging to the group of "physiological processes involving reproductive organs" are also found in Turkish. For example: Climax is a process that is characterized by the age-related retardation of the reproductive system during the lifetime of women. This process is also referred to as menopause. In this period, women have limited childbearing, characterized by a complete or short-term menstrual cycle ("Hamshira", 2016. 2, p. 18-19). The term "climax" in this article is understood as the use of menopause in the speech of the medical personnel, and the use of a combination of childbearing ability is a matter of evaporation.

N.Ismatullaev differentiates "taboo-based evolutionism" and introduces the "Euphemisms applied to relationships between men and women" in this group. Here are the following texts: If the misery on the bed would come back, then the man's desire exceeded his potential ... I had a wedding in December last year. During this time, we have never been together ... The urologist-

andrologist diagnosed my husband with acute inflammation, varicose veins and weaknesses. In addition, my husband is very nervous, positive about emotions ... It is understood that the fear of sexual intercourse in men is weak or eroded by erection (sexual excitement). ("Shifo-info", 2018, No. 5, p. 43-45). In this section, the term impotence is defined as the number of illnesses in the bed, weaknesses of the bed, weakness; Units that have not been replaced with sex have been used.

N.Ismatullaev believes that the functions of euphemistic units are the same as those used mask of the notion that such units are unpleasant and frustrating. The highlighted units are used both in the speech of the medical personnel and in the folklore, and are of euphemistic importance. They are dyspeptic. The purpose of using these units comes from the general purpose of the use of euphemistic units (using the concepts used in conjunction with the notion that it is unpleasant and irritable).

Conclusion. Based on the observation and analysis of the medical euphemisms in Uzbek are used as "frightening", "abusive" and "speechless" instead of improper expressions; which enhances medical speech, and bad news is brought in neutral.

As a conclusion, comprehensive study of the medical vocabulary opens up new perspectives both for identifying the semantic, derivational and etymological features of this layer of vocabulary, which has an ethno marked medical component of meaning. Furthermore, comprehensive and multifaceted disclosure of the linguistic nature and specific characteristics of lexical realities that stood in the origins of the development of modern scientific medical terminology. All this, ultimately, contributes to the knowledge of this vocabulary branch in the formation of a specialized linguistic picture of the world.

References:

1. Malygina E.N. The means of mitigating statements in medical speech. author, PhD. Linguistic sciences. Samara. 2007. 24p. Agadjanyan S.A. Verbal communication "doctor-patient" in the functional and stylistic aspect (on the material of the English language): PhD. Moscow. 2018. 177p.; Abramova G.A. Medical vocabulary: basic properties and development trends: PhD. cand. ling. sciences. Krasnodar, 2003. - 312p.; Pikalova E.V. Medical vocabulary in metaphorical use: PhD cand. ling. sciences. Voronezh, 2013. - 147p;
2. Katsev A. Language taboo and euphemia: studies. manual for special course. L. LGPI them. A.I. Herzen, 1998. - 80p.
3. Krysin A.P. Euphemism in modern Russian speech // Russian language of the end of the XX century. M. Languages rus. culture, 1996. p65-72;
4. Ismatullayev N. Euphemisms in Uzbek language: PhD cand. of sciences. Tashkent, 1964-p24.
5. Navruzova, M. (2023). ЎЗБЕК ТИЛИДА ТИББИЙ ЭВФЕМИЗМЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 28(28).
6. Navruzova, M. (2023). ТИББИЁТ ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 27(27).
7. Muyassar, N. (2022). TIBBIYOT OLAMIDA MULOQOT MADANIYATI. Innovations in Technology and Science Education, 1(5), 183-187.
8. Наврузова, М. (2022). ТИББИЁТ СОҲАСИДА ЎЗБЕК ТИЛИ. Innovations in Technology and Science Education, 1(5), 177-182.
9. Navruzova, M. (2022). MAQOLLARDA-SOMATIK BIRLIKLAR. Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot, 1(28), 257-265.
10. Наврузова, М. Г. (2022). ЎЗБЕК ТИЛИДА ТИББИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ. Scientific Impulse, 1(5), 788-796.
11. Navruzova, M. (2021). TIBBIY BIRLIKLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN TOPONIMLAR: TIBBIY BIRLIKLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN TOPONIMLAR. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(9).

**Ozodova Madina Hamza qizi,
Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilar nutqini o'stirishda folklorning ahamiyati uning muhim vositasi ekanligi, shuningdek o'quvchi nutqini o'stirishga qo'yiladigan talablar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: nutq, tafakkur, vosita, talab, fikr, o'quvchi, til, folklor.

Abstract: This article discusses the importance of folklore as an important tool in the development of students' speech, as well as the requirements for the development of students' speech.

Key words: speech, thinking, tool, demand, thought, student, language, folklore.

Nutq o'quvchilar tafakkurini o'stirishda muhim vositadir. Nutq fikrini bayon etish vositasigina bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat sistemasini egallash asosidagina nutqni muvafaqqiyatli o'stirish mumkin. Shuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga oidini tanlash, joylashtirish, mantiqiy operatsiyalarga katta ahamiyat beriladi. Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina muvafaqqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, tushuncha til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi)ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda, tashqi nutqda fikrlash imkoniga ega bo'ladi. Nutq o'stirishda izchillik to'rt shartni, ya'ni mashqlarning izchilligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga bo'ysundirish ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi. Nutq turlari. Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular o'z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqida o'ylab oladilar. Bu ichki nutq hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan "o'ylangan" (fikrlangan) nutqdir. Tashqi nutq tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir. Ichki nutq materialni tushunish va yodda saqlashga yordam beradi. Fikrni ifodalash usuliga ko'ra nutq og'zaki va yozma bo'ladi. Og'zaki nutq ko'pincha dialog tarzida, yozma nutq esa monolog tarzida bo'ladi. O'quvchilar nutqiga qo'yilgan talablar.

O'quvchilar nutqini o'stirishda aniq belgilangan bir qator talablarga rioya qilinadi.

1. O'quvchilar nutqi mazmundor bo'lsin.
2. Nutqda mantiqiylik bo'lsin.
3. Nutq aniq bo'lsin.
4. Nutq til vositalariga boy bo'lsin.
5. Nutq tushunarli bo'lsin.
6. Nutq ifodali bo'lsin.
7. Nutq to'g'ri bo'lsin.

Nutq o'stirish maktabda ona tili o'qitishning bosh maqsadi sanaladi. Maktabda ona tili o'qitishning bosh maqsadi tilning jamiyatda tutgan o'rni, bajaradigan vazifasi bilan belgilanadi. Ma'lumki, til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa-aralashuv vositasi, insonning fikrlash va fikr mahsulini og'zaki va yozma ravishda berish, o'z ichki kechinmalarini bayon qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ona tili o'qitishdan maqsad tilning jamiyat a'zolari o'rtasida bajaradigan ana shu vazifasi o'quvchilarni fikr bayon qilish faoliyatiga tayyorlash vazifasidan kelib chiqadi. Chunki kishilar o'z faoliyatlarining barcha sohalarida bir-birlari bilan faol munosabatda bo'ladilar. Ular doimo o'zlarini o'rab olgan moddiy borliqdagi narsa buyumlar va voqea-hodisalar to'g'risida fikr yuritadilar va o'z fikrlarini bir-birlariga ma'lum qiladilar. Demak, jamiyatda fikr almashish qonuniy zaruriyatdir. Odamlar orasida fikr almashish bo'lmasa,

jamiyat taraqqiyotdan to'xtaydi. Fikr esa faqat til yordamida, ro'yobga chiqadi. Shuning uchun ham har bir kishi undan foydalanishni bilishi va avvalo, uning o'zini to'la-to'kis o'rganib olishga harakat qilishi zarur. Tilni o'rganish bu faqat uning grammatik qurilishini bilish, tushuncha, ta'rif va qoidalarini o'zlashtirib olish emas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, fikrni og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash malakalarini egallashdan iboratdir. Ona tili fani bolaga tilni o'rgatish bilan birga, tilning serqirra imkoniyatlaridan nutqda foydalanish me'yorlarini ham o'rgatadi. Modomiki, ona tilining o'qitilishi bolalarda nutqiy me'yorlarni tarbiyalash va ro'yobga chiqarish yo'llarini o'rgatish ekan, demak, "til", "me'yor", "nutq" tushunchalari ayni bir narsa emas.

Til fikrni shakllantirish va uni yuzaga chiqarish, bironvga yetkazish uchun imkoniyat sifatida o'quvchining ongida mavjud. U ma'lum bir so'zlar, qo'shimchalar, ulaning o'zaro birika olish imkoniyatlari va birikish natijalari haqidagi qonun-qoidalar majmuasidir. Tilning asosiy qonun-qoidalari, zarur birliklarini (nutq tovushlari, qo'shimchalar, so'zlar), ularning birikish qonun-qoidalarini o'quvchi jamiyatdan tayyor holda qabul qiladi. Ularni o'rganish uchun maktabda o'qish zarur emas. Umrida maktab ko'rmagan odamlar ham tilni hayot, turmush, jamiyat talablari asosida o'zlashtiradilar. Lekin til ichki imkoniyat sifatida aniq bir fikrni xilma-xil usul va vositalar yordamida yuzaga chiqarish imkoniyatini beradi. Tilning bunday imkoniyatlari behad xilma xildir. Me'yor mana shu imkoniyatlarni g'alvirdan o'tkazuvchi omildir. Me'yor jamiyatda ma'lum bir maqsadni ko'zlagan holda til imkoniyatlaridan foydalanish uchun ko'rsatkichlar majmuasidir. Me'yorning oliy ko'rinishi milliy-adabiy til uslublari, mezonlarida o'z aksini topadi. Milliy adabiy til esa faqat ma'lum bir uslubiy ko'rinishdagina yuzaga chiqadi. Nutq til imkoniyatlarining me'yor g'alviridan o'tkazilgan holda yuzaga chiqishi, voqea bo'lishidir. Nutq – tafakkur mahsuli. Shuning uchun ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan yana bir muhim talab o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishdir. Fikrni bayon qilish tafakkur va til orqali amalga oshadi. Ularning o'zaro munosabati juda murakkab jarayondir. Tafakkur tashqi olamning kishi miyasida aks etishining oliy shakli bo'lsa, til tafakkurni ma'lum shaklga solib, so'zlar, so'z birikmalari va gaplar bilan ifodalash vositasidir. Tafakkur qancha rivojlantirilsa, o'quvchining fikr bayon qilish mahorati ham shuncha yuqori bo'ladi. Ona tili mashg'ulotlari faqat nutqni egallash yo'llarini emasalan, balki undan foydalanish madaniyatini ham tarbiyalaydi. Nutq madaniyati juda katta va keng soha bo'lib, u bolaning kundalik oddiy salom-aligidan tortib, kimga, nimani, qachon, qayerda va qanday so'zlashgacha bo'lgan barcha nutqiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bu madaniyat sirlari ham avvalo ona tili mashg'ulotlarida – til hodisalarini o'rgatish jarayonida singdiriladi. Xullas, ona tili mashg'ulotlari bolalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, til sezgirligini tarbiyalashga xizmat qilmog'i lozim.

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy bog'liq holda o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi logik priyomlar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish usullaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asarning sxematik rejasini tuzadilar (tugun, kulminasiya, yechim). Boshlang'ich sinflar o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri to'g'ri uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. Bolalar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, karakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakatlari qayerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarning izchil bayon qilinishiga va

o‘zaro bog‘liqlikni yoritishga yo‘naltirilishi lozim. O‘quvchi o‘qilgan asar mazmunini o‘qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalanadi: ayrim faktlarni o‘zaro bog‘laydi (sintezlaydi), bir-biriga taqqoslaydi, ular yuzasidan muhokama yuritadi va xulosa chiqaradi. Ko‘pincha boshang‘ich sinf o‘quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba‘zan noto‘g‘ri yoki yuzasi tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham o‘qituvchi savolni juda o‘ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o‘ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog‘lanishi yuzasidan muhokama yuritadigan, ularni o‘zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo‘lishi lozim. Bundan tashqari o‘quvchilar nutqini o‘stirishda maqol, topishmoq va tez aytishlarning ahamiyati ham beqiyosdir. Umuman olgandafolklor namunalari orqali bola nutqi o‘sadi va tobora rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shodiyeva Q. Nutq o‘stirish uslubiyoti. Kasb-hunar kollejlari uchun.– T.:O‘qituvchi,2002.–78 b.
2. Mahkamov U., Tilabova N., Tilabova Sh. Pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. –T.: ToshDTU, 2003. –16 b.
3. Ozodova, M. (2022). Boshlangich sinflarda sintaktik tushunchalarni orgatish metodikasi. Scientific Impulse, 1(5), 700-705.
4. Bakhtiyorovna, A. N., & Madina, O. Technology Of Training. Aimed At Developing Creative Working Skills In The Training Of Primary School TeachersThe American Journal of Social Science and Education Innovations2021/3/31, 546-550.

5-SEKTOR: O'ZBEK VA QARDOSH XALQLAR BOLALAR FOLKLORINING SOLISHTIRMA TAHLILI

БУХОРО ФОЛЬКЛОРИ БОЛАЛАР ЎЙИНИ БАДИИЯТИ ВА КОМПОЗИЦИЯСИ

Авезов Собит Сафарович,
БДПИ Мактабгача таълим кафедраси доценти,
филология фанлари номзоди

Аннотация. Мақолада Бухоро фольклори болалар ўйини поэтикаси ва композицияси, жанрий таркиби ва бадий хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўзлар: фольклор, поэтик фольклор, Бухоро болалар ўйин фольклори, бадийят, композиция, жанр таркиби, жанр ички тузилиши

Аннотация. В статье описываются поэтика и композиция детской игры бухарского фольклора, жанровая композиция и художественные особенности.

Ключевые слова: фольклор, поэтический фольклор, бухарский детский игровой фольклор, искусство, композиция, жанровая структура, жанровая внутренняя структура.

Annotation: The article describes the poetics and composition of the children's game of Bukhara folklore, genre composition and artistic features.

Key words: folklore, poetic folklore, Bukhara children's play folklore, art, composition, genre structure, genre internal structure.

Бухоро тарихий ва маданий жиҳатдан жаҳон тамаддунига муносиб ҳиссақўшаётган қадимий ўлка бўлиб ҳисобланади. Жаҳон илм-фан ва маърифат оламига Ибн Сино, буюк муаррих Наршахий, улуғ шоир Абу Абдулло Рўдакий ва маърифатпарвар мутасаввуф алломалар Имом ал-Бухорий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳоваддин Нақшбанд каби улуғ зотларни етиштириб берган маскан саналади. Бухоро фольклори ҳам жуда ўзоқ тарихий тараккиёт йулини босиб ўтган халқимиз томонидан ижодий яратилган умрбоқий маданий меросимиздир. Бу юксак маънавий мерос қанчалик ўрганилган сари унинг ғояси, ранг-баранг мазмуни, бадий эстетик туйғулари, халқимизнинг яшаш тарзи, миллий урф-одати, расм-русми, анъаналари ва қадриятлари ўз инкишофини топганлигининг чуқурғувоҳи бўлади.

Бухоро фольклори жанрлари ранг-баранглиги билан бошқа ҳудудий – регионал жиҳатдан фарқланганидек, ўзига хос кўриниш, композиция ва поэтик хусусиятларга эга. Булар халқ оғзаки ижодининг ривоят, асоти, афсона, терма, достон, кўшиқ, сўз магияси руҳидаги кинна кўшиқлари, эртақлар, болалар ўйинлари ва уларнинг ранг-баранг жанрлари, мақол, топишмоқ ва тез айтиш каби жанрлари мавжуд. Ана шу жанрлар орасида Бухоро фольклорида тарихий тараккиёти жиҳатдан нисбатан кейинроқ пайдо бўлган болалар ўйини унинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Болалар фольклорининг асосий хусусияти шундаки, унда болалар ижодкорлиги асосий қамровини эгалласа-да, муайян қисми катталар ижодкорлиги, урф-одатлари, анъаналари, саъй-ҳаракатлари таъсири доирасида кечади. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, ўзбек болалар ўйин фольклори халқимизнинг неча минг йиллик тарихи, турмуш тарзи, ижтимоий-ахлоқий қарашлари ва эстетик дидини намоён этувчи маънавий қадриятларимиздир. Рус болалар фольклоршунослиги асосчиси Г.С. Виноградов «Болалар ўйинлари – болалар учун дунёни ихтиёрий ва мустақил англашнинг энг муҳим воситаси. Аждод ва авлодлар ўртасидаги урф-одат, анъаналарни боғловчи қадриятдир» – деб изоҳласа, профессор О. Сафаров «Ўйинларда халқнинг тарихий қисмати, олис ўтмишга хос турмуш тарзи, урф-одатлари зухур топган. Бола ўйин жараёнида аждодларнинг ана шу тарихидан воқиф бўлади, ана шу воқифлик замирида эса Ватанни англаш, унга меҳр билан қараш ҳисси уйғонади, ўзлигини англашга йўл очила боради.» – деб

ёзади.²Бухоро ўйин фольклори ғоявий-бадий жиҳатдан юксак даражада яратилган асар намуналаридан иборат. Ўйинларда буюк халқимизнинг тарихий тараккиёти, яшаш тарзи, урф-одатлари, расм-русмлари, анъаналари ва қадриятлари ўз аксини намоён этади. Уларни эгаллашга, ўрганишга, ардоқлаб, келгуси авлодга етказиш бурчини, масъулиятини юклайди.

Болалар ўйинлари фольклори анъанавийлиги ва кўп вазифавийлиги билан ажралиб туради. У шунчаки болаларнинг эрмак ва овунчоқлари бўлибгина қолмай, буларнинг жисмоний, ахлоқий ва руҳий-эстетик жиҳатдан баркамоллигини таъминлайди.

Бухоро ўйин фольклори ҳудудий-регионал жиҳатидан анча ёзиб олинган. Бу намуналар мақсади асосан этнопедагогик қарашлар нуқтаи назаридан тўпланган. Уларнинг кўпчилиги фольклорий ҳодиса сифатида таҳлилга тортилмаган. Бундай болалар ўйинларининг генетик асослари, жанрий табиати ва халқимиз миллий қадриятлар билан ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, уларнинг бадий эстетик қиммати назарий жиҳатдан яхлит тадқиқот объектига олинмаган.

Бухоро ўйин фольклори йигирманчи аср йигирманчи йилларидан бошланган. Бундай ўйинларда ижтимоий ҳаёт воқелигитасвирланган бўлиб, болаларнинг табиат, жамият ҳақидаги қарашлари, хусусан катталар таъсири натижасида юзага келганини тасаввур қилиш мумкин:

Ким урди-ю, ким урди,
Бухоронинг оқ кўкати(н)
Унда-ку кўйлак йўк эди,
Кўйлагини ким тўқиди?³

Бу тўрт мисра мазмунида арава билан савдо қилиб юрувчи тужжорнинг янги кўйлак олиб келганлиги болани қизиқтиради. Ушбу кўшиқ овутмачоқ, санама ва суюш кўшиқларида восита бўлиб хизмат қилади.

Бухоро болалар ўйининг кўпқисмида халқни турмуш тарзи, урф-одатлари, расм – русмлари ва анъаналари ўз инъикосини топган.

- Ола тоғнинг бошида не кўрдинг?
-Оқ бешикни мен кўрдим.
Оқ бешикни ичида
Оқ болани мен кўрдим
Оқ болани кўлида
Оқ пиёла мен кўрдим
Оқ пиёла ичида
Қизил олма мен кўрдим.
Қизил олма тишладим,
Самаркандда қишладим.
Қўзивойтоғам хотини
Қиздай бўлиб ўтирибди
Икки юзи қип-қизил
Бийдай бўлиб ўтирибди.
Бетинг курғур бешқалдоқ,
Бешик йўниб ўтирибди.
Катта-катта балиқлар
Бола босиб ётибди.
Кичик-кичик балиқлар
Киндик кесиб ётибди.
Зочак деган ер юткур
Юпқа ёзиб юрибди

Болалар ўйинлари замирида айтиладиган ушбу намуналар ўйинбоши томонидан ижро этилади. Бу шеър кўп вазифали бўлиб, қизиқмачоқ жанрига хос,

гохсанамаларда санаш оҳангида,гохайтишмаларда поэтик оҳанг ва бошқа муносабатларнинамойиш этишучун хизмат қилади.

Ушбу матндаги поэтик хусусиятлар қуйидагиларда намоён бўлади:Бухоро заминидатоғ йўқ.Олатоғ-рамзий образ бўлиб, у орзу тоғи,бахт-саодат тимсоли бўлиб тасвир этилади.Шунинг учун ҳам бу тоғнинг бошида бешик турибди.Бешик ичида бола. Оқ бешик ҳам, оқ бола ҳам –бу борлиқнинг энг улуғ,тенгсиз яратмалари. Оқ ранг эса беғуборлик, тиниқлик белгиси.Бола ва бешикка бундан ортиққиёс,ўхшатиш йўқ. Боланинг табиати гўзал,шунинг учун барча нарсаларни ана шу тиниқ рангда кўришни истайди. Ҳатто турли ранг ва безакка эга бўлган пиёла ҳам унинг наздида оқ,оппоқ.Бола олмани ҳамоқ рангда кўриши мумкин эди. Бироққизил олма рамзий тимсол-самимий муҳаббат белгиси.Қизил олмани истеъмол қилиш Самаркандгача учиб бориш,ушахарда қишлаш бош образ тасаввуринингҳосиласи сифатида намоён бўлади.Бола тасаввурида Самарканд узоқдаги сеҳрли шаҳар. Қиш умргузаронлик учун мураккаб фасл бўлгани сабаб,у уша маскандан нажот топишини яширмайди. Боланинг тоғасиКўзивой аканинг хотини бийга,яъни ёшқулунлаган отга қиёс қилинади.Гарчи у фарзанд кўрган бўлса ҳам,ҳали балоғат ёшидаги киз болага ўхшатилади. Унинг шижоати,барвасталиги тасвирда ойдин кўриниб турибди.Бешқалдоқ(бешиктерватар ҳашорати)бола туғилган бўлса-да,у ҳали бешик ясаш билан овора.Бола табиатидаги воқеликка

муносабатда қўпол сўзларни ҳам қўллайди.Бу қарғиш жанридаги сўз бўлиб,ўлсин, қабрга тушсин деган маъно бор.Уфарзанд дунёга келаётган бўлса ҳам бефарқ,эътиборсизлик учун мана шундай қарғишга дуч келаяпти.Шеърдаги катта балиқлар-етилган балиқлар маъносида бўлиб,балиқ босиб ётибди-урчимоқ маъносида қўлланилмоқда.Босиб ётиш-товуққа хос бўлса-да,бу ҳолат балиққа кўчирилмоқда.Бу бола тушунчаси ва тасаввуридаги камчилик саналса-да,умумий мазмун ва моҳият жиҳатидан уйғун келиб,шеърда ритмик оҳанг касб этмоқда. Киндик кесиш-ўз маъносида она танасидан болани ажратиш мазмунини англатади.«Киндиги боғлиқ»-бир-бир билан яқин,ажралмас дўст деган мазмун ҳам ифодалайди.Бу ибора Бухорода кенг мазмунли бўлиб,юртга,тупроққа,дўст-ёрға ва қариндошгаёкин боғланиш,ҳамкор-ҳамнафас бўлиш туйғуларини англатади.

Қўшиқда бир қанча Бухоро шева ва иборалари учрайди. Хусусан, ўтирибди, ётибди, юрибди каби мустақил маъноли сўзлар ўзаро сўзлашувда иш-ҳаракатнингдавомийлигини ифодалаб, кўмакчи феъл вазифасида қўлланилади.Бийдай бўлиб ўтирибди-бийдай кўринаяпти,йўниб ўтирибди-йўнаяпти,бола босиб ётибди,киндик кесиб ётибди-босаяпти, кесаяпти маъносида ҳозирги замон давом феъли шаклида келмоқда. Биз ёзиб олган вариантда юпқа ўрнида”хамрош”(хамир ошисўзи қўлланилган).Бу ҳолатларнинг барчаси Бухоро шевасига хосдир.Қўшиқ ижодкорлигида болалар нинг бевосита тасаввури хис қилиб турилса-да,унда катталар таъсирини кузатиш мумкин.Чунки болалар нутқида юқоридаги катталарга хос бўлган ибораларни қўллаш деярли сезилмайди.

Бухоро фольклори болалар ўйинлари композицион жиҳатидан умумўзбек фольклори болалар ижодкорлигидан тубдан фарқ қилмаса-да,образлари,бадий ифодавий тасвир ваўзига хос таркиби билан фарқланиб туради.Ўйиндаги асосий қаҳрамон бола бўлса,убилан муносабатдагибошқа образлар ҳам муайян ғояни илгари суради.

Болалар ўйинлари билан боғлиқ ижодий намуналар композицион жиҳатидан ранг–барангдир.Улардаги асосий восита-ритмик оҳангни шакллантиришдир.Ритмик оҳангдорликболаларнинг ўйинга, ўйинбошиганисбатан қизиқишни оширади.Ўйин эса эстетик туйғуга қурилган ғолиблик учун олиб бориладиган шижоат майдони саналадиЎйин кўшиқлари кўп қисми тўрт мисрадан иборат бўлиб,йигирма олти мисрагача матнниташкил этади.Аксарияти а-а,б-б тарзидақофияланган.қофиялар ҳам етти бўғинни ташкил этади.Ҳамма пайтда ҳам қофиядош сўзларга қатъий риоя қилинмайди.Болаларни кўпинча воқелик ўзига тортиб кетади.Болалар нутқида эса катталарга тақлид сезилиб туради.Бу воқеа-ҳодиса баёнида айрим сўз,ибора ёхуд гапларни улар нутқидан фойдаланганлиги кўринади.Бу воситалар болалар лексикасини бойитиш билан бирга шеър ижодкорлиги

савиясини оширади. Ўйинда ритмик оҳангдорликни келтириб чиқаришда, яхлит узвга эришишда интилиш аёнлашади. Шуниси аёнки, ижод намуналарида бундай омилкорлик ҳеч қандай сакталик ёки ортикчаликни англамай, фикр равонлиги учун хизмат қилади. Шеърларда Бухоро шеваси жуда кўп учрайди: келопти, кетопти, ман, сан, шердан (шу ердан) зочак (қўғирчоқ), ушпулак (хуштак), инак (сигир), гўсала (бузоқ) самбўса (сомса) трамо (куз) каби. Қуйидаги ёзиб олган шеърда ҳам бу ҳолатни кузатиш⁴ мумкин:

- Дугонажон, дугонажон,
Ман сани кўролмадим.
Инагимни дастидан
Бухоро боролмадим

Бундан ташари, болалар нутқида –ни тушум келишиги билан –нинг қаратқич келишиги, –га жўналиш келишиги билан ўрин-лайт ке-лишигини фарқлашда адабий тил меъёрлари нуктаи назаридан хатоликларга йўл қўядилар. Юқоридаги парчада ҳам ана шу ҳолатни кўриш мумкин: –қаратқич келишиги ўрнида –ни тушум келишиги ноўрин қўлланилган. Бундан ташқари, тожик болалар нутқидан ўйин жараёнида ўтиб қолган бир қанча тожик сўзларини учратиш мумкин:

¹ даст, бахшида, сара, бача, ситора, пазанда, хўранда, домод, товушқон ва бошқалар.

¹ Болалар нутқида сўзларнинг товушларини тушириш, ўзгартириш ва «янгилаш» иштиёқ кучли сезилади. Бундан асосий мақсад болаларни ўйин жараёнига эътиборини тортиш, диққатини жалб қилишдан иборатдир. Бу соҳада, айниқса, ўйинбошиларнинг ижодкорлиги баланддир. Уларнинг хатолари болаларга ижодкорлик «намунаси» бўлиб хизмат қилади. Чунончи, чучвара сўзи тушбера, гўшт сўзи гўш, мушт сўзи муш тарзида айтилади.

Болалар ижодкорлигида ҳозирги давр замонавий техник восита номларини қўллашга ҳавас ошиб бормокда. Хусусан, шеърларда компьютер, телефон, самолёт, поезд, смс, телевизор, кема, пароход, реклама, вертолёт каби сўзлар ҳам учрайди.

Биз ёзиб олган санамада самолёт-кўк, осмон рамзи сифатида тасаввур қилинган. Болалар улуғ саркарда, буюк соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан яратилганлиги аён. Мисра бошидаги «Антантина» сўкма (маъносиз) сўз, бу сўзнинг асосий хизмати кейинги мисралар учун ритмик оҳанг яратиш беради:

Антантина,
Самолётга мина,
Бом-бом,
Очилди альбом,
1996 йил-
Темур бобомга
Ассалом!⁶

⁵ Муаллиф архивидан.

⁶ Муаллиф архивидан.

Шеърдаги «Бом-бом» ундов сўзи юксак садо оҳанги маъносини ифодаламакда. Альбом-бола учун воқеликни тарих саҳифаларига муҳрловчи тушунча сифатида англашилади. Улуғ саркардага баён этилаётган азиз калом ҳам битта- «Ассалом!». Бухоро болалар ўйин фольклори поэтик жиҳадан бой ва ранг-барангдир. Бу соҳада профессор С. Сафаров, доцентлар Авезов, Н. Сафарова ва М. Рўзиева Н. Адизовалар изланиш Бу олиб борган бўлсалар-да, ўзбек фольклоршунослиги нуктаи назаридан ёндашганлар. Бухоро заминида яшовчи халқ тили, миллий урф-одати ва менталитети жиҳатидан чуқур ёндашилмаган, Хулоса қилиб айтганда, болалар ўйинлари Бухоро фольклорида ажралмас ва бўлинмас таркибий узв сифатида алоҳида ўрин тутади. Болалар ўйинлари ижодкорлик намуналарини илмий таҳлил ва тадқиқ этиш зарурияти эҳтиёжи сезилмокда. Уларнинг ғоявий мазмуни ва

бадиияти, композицияси, жанрий таркиби, ички тузилишларини ойдинлаштириш фан олдида турган муҳим ва долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аvezов С.С. Санама жанри табиати ва бадиияти. Монография. - Тошкент, „Фан“, 2008.
2. Бойчечак. (Тўпловчи ва тузувчи: Сафаров О, Очилов К) - Тошкент, FACH, 1984.
3. Бухор элда гул сайли... (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Д. Ёраева, Д. Ражабов) - Тошкент, Мухаррир, »2016
4. Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. Иркутск, 1930, с. 21
5. Сафаров О. Фольклор- бебаҳо хазина, Тошкент, Мухаррир, 248-бет.

ТИПЫ НЕАНТАГОНИСТИЧЕСКИХ ИГР В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ДЕТСКОМ ИГРОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Джамила Темирова

Д.ф.ф.н. (PhD), доцент

Бухарский государственный университет

temirova.d.x.17@gmail.com

Аннотация. В статье представлена типология игр русского и узбекского детского игрового фольклора на основе их целевой характеристики. Автором статьи подробно проанализированы отличия неантагонистических игр от игр с противоборством: получение эстетического удовольствия от игрового процесса, чувство гордости за умело продемонстрированные навыки и умения, связь с бытовыми, ритуальными и магическими представлениями, композиционное построение игр и др. Рассмотрены особенности каждой из названных групп, приведены примеры игр русского и узбекского народов.

Annotatsiya. Maqolada rus va o'zbek bolalar o'yin folklor o'yinlarining maqsadli xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tipologiyasi keltirilgan. Maqola muallifi antagonistik bo'lmagan o'yinlar va qarama-qarshilikli o'yinlar o'rtasidagi farqlarni batafsil tahlil qiladi: o'yin jarayonidan estetik zavq olish, mohirlik bilan namoyish etilgan mahorat va qobiliyatlardan g'ururlanish, kundalik, marosim va sehirli g'oyalar bilan aloqalar, kompozitsion qurilish o'yinlar va boshqalar. Bu guruhlarining har birining xususiyatlari ko'rib chiqiladi, rus va o'zbek xalqlari o'yinlariga misollar keltirilgan.

Annotation. The article presents a typology of games of Russian and Uzbek children's gaming folklore based on their target characteristics. The author of the article analyzes in detail the differences between non-antagonistic games and games with confrontation: obtaining aesthetic pleasure from the game process, a sense of pride in skillfully demonstrated skills and abilities, connections with everyday, ritual and magical ideas, compositional construction of games, etc. The characteristics of each of these groups are considered, examples of games of the Russian and Uzbek peoples are given.

Детский фольклор — значимая часть устного народного творчества, как самостоятельный раздел фольклористики, этнографии и антропоники обрел право на признание в начале XX века. Являясь неотъемлемой частью фольклора, детский фольклор не осознается вне его поэтики, специфики, генезиса. В то же время в контексте народной традиции детский фольклор обладает присущими только ему особенностями, определяющимися детским мировосприятием, особенностями детской речи, взаимоотношениями детей с окружающим миром, поэтикой детского возраста. Особая роль в детском фольклоре отводится его игровой части. Игра в жизни взрослых и детей занимает важное место, но для взрослых игра — приятное времяпрепровождение, для детей —

выражение их физиологических потребностей и побуждений, работа, закаляющая дух и тело.

В зависимости от целевой составляющей игры условно можно разделить на две большие группы: игры с доминантным противостоянием сторон (антагонистические игры) и игры с отсутствием противоборства сторон (неантагонистические игры). Условность разделения объясняется тем, что признак противоборства не является основополагающим. Коренное отличие неантагонистических игр от игр с противоборством заключается в целевой характеристике, которая находится вне игрового действия. Например, качание на качелях, преодоление преград, прыжки на месте, подкидывание предметов, кружение на месте, скольжение вызывает эстетическое удовольствие или чувство гордости за умело продемонстрированные навыки и умения и т.д. Целевое направление другой части игр связано с бытовыми, ритуальными и магическими представлениями. Окончание игры может быть связано с наказанием или награждением, материальным (а не условным) выигрышем. Противостояние в такого рода играх отсутствует либо слабо выражено. Причина в сложности выполняемых игровых задач, невозможности противостоять жребия, судьбе («Орел или решка»). В антагонистических играх двустороннее противоборство часто связано с «нанесением вреда», попыткой отстоять или вернуть собственность, восполнить недостающее, сохранить территориальную целостность. Всех этих сюжетных составляющих во второй группе игр нет. Как и нет границ, которые нельзя пересекать. Существенное отличие двух видов игр ярко выражено в композиционном их построении. Так для антагонистических игр характерна кольцевая структура, действие постоянно возвращается к своему началу. Как только цель достигнута, начинается новый виток развития действия. Например, в узбекской игре «Топдим» («Нашел») сюжет игры выстроен на поиске матери пропавшего ребенка. Дети, образовав круг, танцуют и поют. «Потерявшегося» ребенка приглашают в круг поиграть с детьми, пока не объявится его «мать». «Матери» обещают показать ребенка, если она пройдет испытания. Например, найти ребенка с завязанными глазами. При смене ролей игра начинается сначала. Игры второй группы имеют «линейное» развитие действий, что связано с равномерным выстраиванием игровых этапов: от простого к сложному. Например, узбекская игра «Пять камней» («Беш тош») редко подходит к логическому концу, как и русские игры «Классики», «Резинки», «В стенку». Выполнение одного задания знаменует переход к более сложному. Ошибка вызывает смену игрока.

Разделение неантагонистических игр на типы целесообразно производить по способу действия, описывающему всю игру в целом. Игровое действие, управляющее игроками, диктует варианты агонального поведения. Например, в русских играх «Курилка», «Бутылочка», «Рай» стержневое действие связано с непредсказуемыми результатами бросания жребия. В связи со сказанным можно выделить игры-упражнения, игры-соревнования или поединки, игры-розыгрыши (предметов), игры-жеребьи, игры-развлечения и т.д. Рассмотрим некоторые из них.

Игры-упражнения связаны с выполнением игроками череды заданий различной степени сложности. Для данного типа характерно использование игрового инвентаря и строгое следование правилам. «Классики» – поверхность, расчерченная мелом на квадраты. «Гальки» – расчерченная поверхность и битка (круглый предмет для перебрасывания из клетки в клетку). «Резинки» – 3-метровая упругая резинка, концы которой связаны между собой. «В стенку» – мяч и стена. «Беш тош» («Пять камней») – пять одинаковых по размеру и форме камней, «Лянга» – кусок овечьей шерсти с вплавленным куском свинца. В роли игрового инвентаря используются ножи, овечьи кости, ножи, камни и т.д. Каждому игроку предлагается выполнить ряд последовательных действий без права на ошибку. В противном случае ход переходит следующему игроку. Очередное вступление в игру начинается с места совершения ошибки. Игрок, первым выполнивший все задания или получивший наибольшее количество очков, по праву считается победителем.

Игры-поединки. Самый распространённый и многочисленный тип. Задача: преодоление игроками препятствий. В играх «Молчанка», «Море волнуется», «Нукта-вергуль» ('Точка-запятая'), «Зина-мина-стоп!» игроки должны сохранять абсолютное молчание и неподвижность. «Гляделки» – кто кого переглядит. В игре «Сом-сом» (непереводимо) игрок загадывает число от одного до десяти, деталь одежды, название цветка... и шепчет его на ухо соседу. Водящий должен правильно отгадать названное. Суть игр «Загадки», «Ким биринчи топади?» ('Кто первый найдет?'), «В слова» – в отгадывании слов, из подсказок – первая и последняя буквы. Если целевая группа младшевозрастная, то называют размер, цвет или предназначение предмета. В игре «Давом эттир» ('Продолжи') участникам предлагается закончить фразу пословичную, песенную, стихотворную. Игра «Қовун палак» ('Дынная плеть') предлагает игрокам продемонстрировать спортивную подготовку и силу. Часть игроков принимают позы-препятствия (на спине, боком, на корточках, коленях), затрудняющие прыжки других субъектов по их преодолению. В конце игрового действия происходит чествование победителей и наказание проигравших. В роли наказания выступают требования рассказать историю, спеть песню, показать фокус, станцевать, выполнить смешное задание.

Игры-розыгрыши. Разыгрывание ценных (для игроков) предметов характерен для игр «В ашички», «Бабки», «Пристенки», «Крышечки». На кону получение выбитых предметов из специально сооружаемых конструкций. Ценными призами выступают овечьи косточки, жестяные крышки от стеклянных бутылок, мелкие монетки, фантики. Количество полученных предметов определяет и победителя.

Игры-жребии. Результат игр данного типа зависит от воли случая, брошенного жребия. Они же и определяют объект наказания или поощрения. Игра «Курилка» имеет древние корни происхождения и связана с трепетным отношением к стихии огня, дарующего тепло и жизнь. Архаическими установками объясняется забытый со временем страх перед угасанием огня, символизирующим смерть всего живого. Задача игроков: передать горящую лучину соседу, не дать ей погаснуть. В игре «Рай» победа также связана с результатами успешно брошенного жребия (палочки с нарисованным солнцем на одном из концов) и быстрого достижения положительного результата. В качестве наказания в игре «Камень, ножницы, бумага» проигравшего щелкают по лбу.

Игры-развлечения. В основе игровых действий – совершение ритмичных движений («Качели», «Ходули»). Игры данного типа могут иметь словесное сопровождение, а движения совершаться с помощью вспомогательных предметов. Ряд действий чревато падением, получением травм различной тяжести, например, в играх «Сирғанчиқ ёки тайинишма» ('Скольжение'), «Яхмалак учиш» ('Катание на коньках'), «Чана учиш» ('Катание на санках'). Русская и узбекская игры «Кружение»/ «Гир айланиш» связана с проверкой устойчивости вестибулярного аппарата и опасностью головокружения, «Алмаш қадамлар» ('Сменные шаги') связана с ходьбой строго по линии. «Хакка-жукка» (непереводимо) с ношением игроков друг друга на спине с помощью сцепленных под мышками рук.

Игры-песни. Игровое действие регулируется песенным текстом. Отличаются предсказуемостью, основная цель – вызвать кинетическое удовольствие от пения и исполнения несложных танцевальных движений («Кострома», «Читти-гуль»).

Игры-ритуалы. Данный тип игр связан с символическим выражением магических, бытовых и ритуальных представлений. Игра «Шафтоли шакар» ('Сладкий персик') проводится в период созревания фруктов. Игровой приговор служил сигналом к последующим действиям: Персик созрел, тает во рту, // Сладкий персик – есть в саду. // Пойдем-пойдем, // Отец Дусмата приглашает в сад. Как только произносятся последние слова, дети заходят в любой сад, собирают фрукты и делятся друг с другом. Это не считалось воровством и поощрялось взрослыми. Приход детей знаменовал получение богатого урожая фруктов и овощей.

Русская игра «Свадьба», узбекские игры «Тўй-Тўй» («Свадьба»), «Келинчак» («Невестка») связаны с обрядами жизненного цикла. «Мехмонмисиз?» («Ты гость») – с ритуалами гостеприимства. «Бола-бола» («Ребенок») – отражает действие человеческого рода, связанного с ухаживанием за младенцем.

Несколько слов об определении победителей и проигравших. Выделяют несколько способов, в частности подсчет очков, выполнение условий игры, воля случая. В соответствии с игровым результатом выносятся решение о наказании и награждении субъектов агонального процесса. Победитель получает право причинить боль проигравшему (щелчки по носу, лбу), право собственности на разыгрываемый предмет, почетное прозвище. Вид наказания может зависеть от гендерной и возрастной принадлежности участников.

Литература

1. Гаврилова М.В. Персонаж, мотив, сюжет в традиционных восточнославянских играх: Дисс...канд.фил.наук. – М., 2017. – 362 с.
2. Игры народов СССР: Узбекские игры. – URL: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z00000002/index.shtml>; Узбекские народные игры. – URL: <https://ok.ru/dushamoyauzbekistan/topic/66283298417613>
3. Мельников М.Н. Русский детский фольклор: Учебное пособие для студентов пединститутов. – Москва: Просвещение, 1987. – С.186.
4. Temirova D. Ways of studying uzbek children's folklore //World Bulletin of Social Sciences (WBSS). – 2022. – Т. 7.
5. Khasanovna T. J. Poetics of the uzbek children's folklore game //Scientific Reports Of Bukhara State University. – С. 104.
6. Темирова Д. ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ДЕТСКИХ ИГР В СОВРЕМЕННОМ ФОЛЬКЛОРОВЕДЕНИИ //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2023. – Т. 3. – №. 3. – С. 93-99.

Бекбергенова Абадан Утеповна

Киши илимий хызметкер

**Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы**

«ЕР ЗИЙУАР» ДОСТОНИДА ГИПЕРБОЛАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация: Мақолада «Ер Зийуар» достонида бадий тасвирлаш қуроли гиперболаларнинг қўлланилиши ҳақида сўз боради. Муаллиф бадий тасвирлаш қуролларининг бадийлигида жиров маҳоратининг аҳамиятли эканлигини назарда тутди. Айниқса, достонда ботирнинг элни ҳимоя қилишдаги ҳаракатларини кўчайтириб беришда, умумий бадийлигини орттиришда қаҳромонлик достонларга хос гиперболизмларни ўринли қўлланилганлигини атаб ўтиш жоиз деб ҳисоблайди.

Таянч сўзлар: достон, гипербола, фольклор, қаҳрамон, жиров, сюжет.

ЗНАЧЕНИЕ ГИПЕРБОЛ В ЭПОСЕ «ЕР ЗИЙУАР»

Аннотация: В статье речь идет об употреблении художественно-описательных средств гипербол в дастане «Ер Зийуар». Автор отмечает важное место роли и мастерства сказителя в художественной передаче художественно-описательных средств. Особенно, автор считает уместное употребление гиперболизмов, свойственных героическим дастанам в усилении героических действий богатырей в деле защиты родной земли, в повышении общей художественности дастана.

Ключевые слова: эпос, гипербола, фольклор, богатырь, жрау, сюжет.

THE MEANING OF HYPERBOLE IN THE EPIC "ER ZIYUAR"

Summary: The article deals with the use of artistic and descriptive means of hyperbole in the dastan "Er Ziyuar." The author notes an important place of the role and skill of the storyteller in the artistic transfer of artistic and descriptive means. Especially, the author considers the appropriate use of hyperbolisms characteristic of heroic dastans in strengthening the heroic actions of the heroes in protecting their native land, in increasing the general artistry of dastan.

Key words: epic, hyperbola, folklore, bogatyr, zhrau, plot.

Қарақалпақ халқының қаһарманлық дәстаны «Ер Зийўар» мазмуны жағынан да, көркемлик формасы менен өзине тән өзгешеликке ийе. Себеби, дәстанның тили бай, көркем сүўретлеўлерден ибарат. Дәстанның көркемлик өзгешелиги ҳақында белгили қарақалпақ эпостаныўшы илимпазлар [Қ.Айымбетов, 1988: 94], [Қ.Мақсетов, 1959: 125], [И.Сағитов, 1962:120]лар «Ер Зийўар» дәстанына арналған рецензиялық хәм илимий мақалаларында айтып өтеди. «Ер Зийўар» дәстанындағы сүўретленген ўақыялар тийкарғы үш бөлимди курайды. 1. Ер Зийўардың елине басып кирген сыртқы душпан Тактаполатқа қарсы гүреси. 2. Айнажамалға үйлениўи. 3. Еки елди бириктирип әдил заман орнатыўи. Бөлимлердің барлығында Ер Зийўар ағла пазыйлетли батыр, әдил, дана, муҳаббатына садық қаһарман болып сүўретленеди.

Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларында тийкарғы өзгешелигин гиперболизм сүўретлеў мотиви курайды. Гиперболизмнің өзине тән өзгешелиги дәстандағы ўақыяны

жанландырып көрсетіуге көмеклеседі. «Ер Зийұар» дәстанында гиперболизмдерді батырлардың елді қорғаудағы күшлі хәрекеттерінде, ер азаматтардың өзінде жәмлелген ар намысын күшейтуде улыұма көркемлігін жоқарылатыуда орынлы қолланылғанын көріуимізге болады. Мысалы:

Тамағына геллеғар,

Тоғыз қойды жер еді [Қарақалпақ фольклоры, 2011: 11].

Дәстандағы «тоғыз қойды жер еді» деген оның жеген тамағының көлеми арқалы гиперболизмді пайда етіп, Хорезм елинің батыры Аққозының мәртлігін, батырлығын, күшшилигін сүүретлеуде күшейтіп берілген. Қахарманлық дәстанларда урыстың айрықша бір түрі батырлардың жекпе-жек гүреси болып табылады. Қахарманлардың жекпе-жек жеңісі душпанның толы әскеринің үстинен жеңіске ерискен менен тең есапланады. Сондай-ақ, дәстанларда батырлардың жекпе жек урысы ўақыяның басында, ортасында ямаса шешиўши моменттерінде де келеді. «Ер Зийұар» дәстанында батырлардың жекпе жек урысы басынан басланады. Дәстан сюжетинің басланыўы урыстың суўық хабары болса, тыныш елді бүлдириўши Тақтаполатқа Хәсенханның, оның халқының жеккөриўшилиқ сезимлери арқалы байланысып, даўамланып кетиўине мүмкиншилиқ береді. Сондай-ақ, дәстанда жекпе жек гүрес жасы кишилерге бериледі, жыраў гүрестің алысыў түрін шебер жырлайды. Хорезм хәм қалмақ елинің батырларының саўаштағы алып барған гүресін күшейтіп беріуде гиперболалардың, теңеўлердің актив қолланылғанлығын көриўимізге болады. Мысалы,

«Беллери жайдай бүгилди,

Еки мәрттиң саўыты,

Тозған тондай сәгилди,

Астындағы тулпардың

Беллери нәзик бүгилди» [Қарақалпақ фольклоры, 2011: 11] – деп Хорезм хәм қалмақ елинің батырларының саўаштағы алып барған гүресін гиперболалар менен күшейтилип берілгенін көреміз. Сондай-ақ, Зийұар менен Ер Жанайдың батырлығын күшейтіп көрсетіуде де «Ат басындай жүрегі, қанасында туўлайды» олардың жүрегін үлкейтіп, ер жүрек екенін, қорқпайтуғын мәрт екенін, ал олардың қолынан қаза тапқан қалмақтың батыр қызларының басларын үлкейтіп көрсетіуі арқалы «батыр қызлардың геллеси, таўдай болып үйилди» [Қарақалпақ фольклоры, 2011: 31] – деп асыра көрсетилип гиперболизмді пайда етеді. Усы қосық қатарларындағы гиперболизмлер қаншама асыра айтылып үлкейтіп сүүретлениўине қарамастан турмыс шынлығына жақын келеді. Тыңлаўшыға батырдың мәртлігі, халықшыллығы, қайтпайтуғын қайсарлар екені нәзерде тutyлып, қызлардың да көплигі, бирақ олардың дерлік барлығының жеңилип олжа болғанлығы, Хорезм халқының жеңісинің жақын екенін билдириў менен дәстандағы ўақыяның көркемлігін күшейтіп бергенлігін көриўимізге болады. Дәстандағы жекпе-жек урыста еки елдің де батырлары тәрәпинен айтылған арына тийетуғын сөзлери арқалы хәр бір қахарманның ўақыяға қатнасы, әдиллигі хәм әдилсизлигі сезилип турады.

«Қара таўдай күшим бар,

Мен гәўирдің улыман,

Қара таўды болсада,

Мен бузарман аяўлап» [Қарақалпақ фольклоры, 2011: 13].

«Қара тасты қақ жарып,

Гүрес жайға барады» [Қарақалпақ фольклоры, 2011: 13].

Жоқарыдағы қосық қатарларында қалмақ журтының батыры Байсалдың монологында да гиперболалық сүүретлеўлер арқалы берілген оның сөзлеринен ўақыяға қатнасын хәм ондағы минез кулқындағы менменлік хәрекеттерін көриўимізге болады. Усылай етіп, жыраў гиперболалық, сүүретлеўлер хәм теңеўлер арқалы еки елдің батырларының саўаш майданындағы күшін, олардың үлкен сынаққа түскенин, олардың жекпе жектегі гүресінде биреў биреўинен қалыспайтуғынын, тыңлаўшыға унамлы хәм

унамсыз қахарманлардың образларына айдынлық киргизиуге хәрекет етеди. Дәстанның өзине тән өзгешелиги батырдың урысқа қатнасқан ўақыядағы оның күшли хәрекетлери, ағла пазыйлетлиги, еки елди бириктирип халықты дослыққа шақырып әдил басқарыўдағы даналығы тийкарғы орынды ийелейди. Сондай-ақ, қахарманның қыз излеў сапарындағы машақатлы ўақыялар қыялый фантастикаға толы болып бир неше ертеклик сюжетлерди өз ишине қамтыйды. Қахарманлық дастанларда көбинесе батырдың атастырып қойған қызы болатуғын болса, Ер Зийўардың өзине тән өзгешелиги, қыз излеў сапары тосыннан кәлендердің пайда болып пери қызы Айнажамалды «саған мүнәсип» деген сөзинен хәм оның гөззалығын, ҳасылзадалығын тәрийплениўинен басланады пери қызына сыртлай ашық болып ашықлық кеселине ушырайды. Кейин Зернигарға Оманша ханның журтына излеп кетиў нийетин билген ата-аналары пери журты жақсы емес, ол жаққа барғанлар қайтып келмейди балам деген сөзлерин тыңламайды. Оның кететуғынын түсинип жеткен ата-анасы ақ пәтиясын берип қайыл болады. Ер Зийўар батыр өзиниң курал жарағын алып көк тулпарына минип жолға атланады. Ер Зийўар батыр қыз излеў сапарында мәстен кемпирге жолығып оның сыйқырынан кийикке айланып, оны сол мәстен кемпирдің қызы Зәўрия қутқарып хәм оған қыяметлик дос болып Айнажамалға ерисиўинде жәрдем береді. Усы қыз излеў сапарында Ер Зийўар көп машақатлы қыйын ўақыяларды басынан кеширеди. Оған қасындағы минип барған көк аты достысы болып көп жәрдем берип аўыр мүшкилине жарайды. Ер Зийўардың бахтына Айнажамал ақыллы қыз болып шығады хәм батырға елине қайтыўын мәсләхат береді. Себеби, Ер Зийўар кеткеннен кейин қалмақ елиндеги Абакан менен Арсары бийлер Ер Жанайды үгитлеп Хорезм ханлығына өзиниң атасы Хәсен ханға қарсы топылыс жасатады. Буны Айнажамал сезип биледи. Қахарманның қыз излеў сапарындағы үйлениўдеги машақатлы ўақыялары хәм Хорезмге қайтып достысы Зәўрия хәм пери қызы Айнажамал, Жәхәнлер менен екінши мәртебе елин қорғаўдағы қахарманлық хәрекетлери жыраў тәрәпинен қарақалпақ халқының бай көркем сүүретлеў кураллары менен шебер сүүретленетуғынын көремиз.

Дәстандағы Ер Зийўардың қыз излеў сапарында мәстан кемпирге жолыққан ўақытындағы ўақыяға байланыслы мәстанның дуўаханлық күши ҳаққында:

Таўды-тасты хәб замат,

Қаңбақтай қылып ушырған, [Қарақалпақ фольклоры, 2011: 80].

Ғазап етсе биреўди,

Ешек етип ақыртқан [Қарақалпақ фольклоры, 2011:80].

Жоқарыдағы гипербоалық сүүретлеўлер ертеклик фантазия тийкарында қурылғанлығын көриўимизге болады. Қахарманлық дәстанлардағы гипербоалық сүүретлеўлер тийкарынан урыс ўақыяларындағы батырлардың жекпе жек гүресинде, әдиллик пенен әдилсизликте ямаса қахарманлардың өзине қарсы күдиретли күшлерди жеңиўдеги хәрекетлеринде өнимли колланылады. «Ер Зийўар» дәстанындағы мәстан кемпир, дуўаханлық күши менен батырдың қарсы душпаны болып оны адам қәлпинен айырып кийикке айландырған ўақыяларында да, гипербоалардың тутқан орны әхмийетли есапланады. Дәстандағы ўақыялар қаншама гиперболизм менен жырланғаны менен турмыс ҳақыйқатлығына жақын турады.

Жуўмақлап айтқанда, Қурбанбай жыраў репертуарындағы «Ер Зийўар» дәстаны сюжетиндеги мазмунын халыққа көркемлеп хәм исенимли жеткерип берилиўиндеги гипербоалық суўретлеўлер қахарманлық дәстанларға тән усылда шебер өнимли пайдаланғаны нәзерде тутады.

Әдебиятлар:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988. –Б. 94.
2. Мақсетов Қ. «Ер Зийўар». «Әмиўдәрәя». № 5. 1959. –Б. 125.
3. Сағитов И. «Ер Зийўар» дәстаны туўралы. «Әмиўдәрәя» журналы. 1962. № 7. –Б. 120.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27 том. «Ер Зийўар». Нөкис.

XORAZM DOSTONCHILIGI RIVOJIDA BAXSHICHILIK AN'ANALARINING O'RNI

Sabirova Nasiba Ergashevna
Xorazm VPYMO`MM Tillarni o'qitish metodikasi kafedrası mudiri,
professor v.b., filologiya
fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Ushbu maqoladi so'z baxshi ijrochiligining paydo bo'lishi doston janrining shakllanishi bilan bog'liq ekanligi, qadimgi madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi haqida so'z boradi. Shuningdek, Xorazm vohasida eng qadimgi baxshi, o'z navbatida baxshilar piri Oshiq Oydin haqida ancha ishonarli ma'lumotlar saqlanib qolganligi va bu bilan bog'liq dostonlar, ularning tarixi haqida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: baxshi ijrochiligi, doston janri, zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto", eng qadimgi baxshi, Oshiq Oydin piri, oshiq baxshilar, "Kitobi dadam Qo'rqu", Qo'rqu ota.

Аннотация. В статье рассматривается становление эпического жанра, становление и развитие искусства в Хорезме, одном из центров древней культуры. Также в Хорезмском оазисе есть очень убедительные сведения о древнейших бахши, в свою очередь, пир бахши Ашик Айдын и связанные с ними былины, научные сведения об их истории.

Ключевые слова: перформанс бахши, эпический жанр, священная книга зороастризма «Авесто», древнейший бахши, Ашик Айдын пири, ашик бахши, «Китаби дадам Коркут», Коркут ота.

Annotation. This article deals with the formation of the epic genre, the formation and development of art in Khorezm, one of the centers of ancient culture. Also, in the Khorezm oasis there is a very reliable information about the oldest bakhshi, in turn, the piri of bakhshis Ashik Aydin, and related epics, scientific information about their history.

Key words: Bakhshi performance, epic genre, the sacred book of Zoroastrianism "Avesto", the oldest bakhshi, Ashiq Aydin piri, ashqi bakhshis, "KitabidadamKorkut", Korkutota.

Baxshi ijrochiligining qachon paydo bo'lganligini, albatta doston janrining shakllanishi bilan bog'lashga to'g'ri keladi. Ayrim manbalarda "X-XI asrlarda dostonlarni do'mbira jo'rligida aytiladiganlari yuzaga kelgan. Dostonning bunday namunalari Kaspiy va Orol dengizlari bo'ylaridagi qadimgi ko'chmanchi turkiy qabilalar orasida vujudga kelgan. Epik dostonlarni yaratuvchi va kuylovchi badihago'ylar ko'payib borgan sari ustoz-shogirdlik an'analari vujudga kela boshladi"[1], deb yozadi tarixchi olim T.Pardaev. Professional baxshichilikning shakllanishi bilan bog'liq holda masalaga yondoshilsa, ushbu fikrga qo'shilish mumkin. Biroq, baxshichilikning qo'shiq shaklidagi turli ko'rinishlari yuqorida ta'kidlaganimiz kabi ibtidoiy jamiyat davriga borib taqaladi. Qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi miloddan oldingi davrlarga to'g'ri keladi. S.P.Tolstovning "Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini izlab" kitobida san'at tarixi uchun muhim bo'lgan quyidagi so'zlar bor: "Tuproq qal'adagi marosimlar zali devorlarida rombsimon kataklarga mashshoqlarning rasmi ishlangan. Shu rasmlardan biri-arfa cholg'u asbobini chalayotgan ayolning sarg'ish rangdagi nafis rasmi butunicha saqlanib qolgan. Shu xonada surnay va qum soati shaklidagi qo'sh nog'ora tasvirlangan naqsh fragmenti ham topildi. "Arfachi ayol xonasi" ostidan do'mbiraga o'xshash ikki torli cholg'u asbobining pardasini ushlab turgan odamning qo'li tasvirlangan naqsh fragmenti, yana bir xonadan esa niqob bilan o'ynayotgan ayol tasviri topildi. Bularga o'xshash rasmlarni Rim davridagi Suriya-Misr va qisman Qora dengizning Shimolidagi muzofoti tasviriy san'atida, O'rta dengiz vohasi hamda Hindiston, Eron san'atida yaratilgan obrazlarda uchratish mumkin. Shu tariqa bu rasmlarda ikki badiiy uslub, ikki an'ana

bir-biri bilan uyg'unlashib ketgan, biroq ular qadimgi Xorazm san'ati negizida o'ziga xos o'zgarishlarga uchragan" [2].

Miloddan oldingi davrdayoq shunday yuksak madaniyatga erishgan xalq orasida iqtidorli baxshilarning yetishib chiqishi ham tabiiy holdir. Zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto"ning yaratilishi va uning "goh"larini kohinlar tomonidan kuylanishi ham kohinlik, shomonlik, baxshilik kasb-korla[3]rining paydo bo'lishiga zamin hozirlagan. Zardushtiylik dini hukmron bo'lgan davrlarda har bir Rustakda (qishloq,mahalla) otashgohlar bo'lib, unda kohinlar "Avesto" kitobini targ'ib qilishgan. Shu sababdan bo'lsa kerak Xorazm dostonlarida "Avesto" va "Shohnoma"ga aloqador mifologiya hamisha o'zini namoyon qilib turadi. Bertels bergan ma'lumotlarga qaraganda XI asrning 1 yarmida Unsuriy degan forsiygo'y shoir yashab, lirik she'rlar yozish bilan birga uchta doston ham yaratgan. U Beruniy bilan bir davrda yashab ijod qilgan. Uning "Vomiq va Uzro", "Xing but-u surxbut (Oq sanam va qizil sanam)", "Shodbahru Aynul hayot" kabi dostonlarini Beruniy arab tiliga tarjima qilgan. Ushbu dostonlar orasidagi "Vomiq va Uzro" asari hozirgacha yetib kelgan. Demak, X asrlardayoq turli asotirlar negizida dostonlar ijod qilish, ularni tarjima, targ'ib qilish faol rivojlangan. O'sha davrda ijod qilingan ko'plab dostonlar syujeti turli o'zgarishlar bilan hozirgacha kelib yetgan. Albatta ularni o'qiydigan, ijro qiladigan talantli shaxslarning bo'lganligi ham tabiiydir. Xorazmda ko'l va daryolarda qayiq va kema haydovchilar o'zlarining piri sifatida Nuh payg'ambarni tan oladilar. Temirchilar ish boshlaganda Dovud payg'ambarni yodga solishadi. Xorazm baxshilari esa o'zlarining ma'naviy ustozi sifatida Oshiq Oydingi e'zozlashadi. Bu tabarruk shaxs turkman baxshilarining ham piri hisoblanadi [4]. To'ra Mirzaevning yozishicha, Samarqand dostonchiligi doirasida baxshilar piri sifatida mulla G'oyib tan olinadi. Ushbu shaxs haqida shu nomdagi doston ham bor [5]. Shuni ta'kidlash kerakki, bir paytlari "Oshiq Oydingi" nomli doston ham bo'lgan [6].

Qoraqalpoq va qozoqlarda So'ppasli Sipira Jirov, Ozarbayjonlarda Qo'rqu ot kabi shaxslar ham baxshi, jirovlar piri sifatida ulug'lanadilar. Oshiq Oydingi piri nomi "Xirmondali", "Oshiq Najab", "Oshiq Alband" kabi Xorazm dostonlarida ko'plab uchraydi. Ayniqsa "Oshiq Najab" dostonida uning faoliyat doirasiga katta e'tibor qaratilgan. Najab Oshiq Oydingi pirga xizmat qilib, uning dutorini sovg'a sifatida olishga muvaffaq bo'ladi. "Xirmondali" dostonida soz va so'z borasida hech bir kimsa yenga olmagan Xirmondalini Oshiq Oydingi aytishuvda yengib chiqadi. "Oshiq Alband" dostonida Oshiq Oydingi pir epik qahramon taqdirining eng qaltis damlarida Albandga duch kelib, unga yo'l-yo'riq ko'rsatadi, dalda bag'ishlaydi:

Tanisangiz nafas etgan piringman,
Oshiqlarning maqsadini bilurman,
Sango duo etganOydingipiringman,
Ko'pyig'lama, sevar yorni ko'rarsan [7],
deb ko'zdan g'oyib bo'ladi.

Dostonlarda oshiq-baxshilar, piri bo'lgan ushbu shaxs haqida ko'plab rivoyatlar to'qilgan. Aytishlaricha uning qabrini tunagan baxshilarga pir sharob tutar ekan, agarda uni shogird ichsa, ulug' sozanda, oshiq-baxshi bo'lib yetishar ekan. "Oshiq Mahmud" dostonining O'zR FA TAFI folklor bo'limining qo'lyozmalar fondida 1431-raqamli inventarda saqlanayotgan qo'lyozmasida Mahmudjon va Nigorxonlar suvga cho'kib hayotdan ko'z yumganlarida Oshiq Oydingi pir ularni "Jon tana gir" kuyini chalib tiriltiradi. Oshiq Oydingi pir dastlabki xalifa Abu Bakr Siddiq (632-634) bilan aloqador silsilaga borib bog'lanadi. Bu silsila o'ziga xos g'oyaviy oqim bo'lib, so'fiylik silsilasi deb yuritilgan. Bu oqimga Abu Ali Ibn Sino, Abul Hasan Haraqoniy, Abu Sayid Maxnaiy, Abduxoliq G'ijduvoni, Mansur Xalloy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniylar ham kirganlar. Oshiq Oydingi pir maqbarasining shayxidi saqlanadigan "Tazkirat ul Husayin" nomli kitobda bu haqda aniq ma'lumotlar bitilgan. Shayxning vafoti hijriy yilning 632-sida voqe bo'ldi. Mudqat muboraklari shahri Bo'stonning Diyorbakr haddida hamda Bag'dodda ikki joyda ham ziyoratgohlari bor turur". Bertelsning "So'fizm va so'fiylik adabiyoti" kitobida ushbu davr bilan aloqador muhim ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, o'sha kitobda as-Suhravardiy degan muallifning "Avoriful-maorif" degan ishi haqida so'z yuritib, uning adabiyot va san'at rivojiga qo'shgan katta ulushi xususida aytib o'tadi. Uning Giloniyni shogirdi ekanini ta'kidlab, 1255

(melodiy) yilda vafot etganini qayd qiladi [8]. Ushbu shaxsning Oshiq Oydin pir ekanligiga shubha qilmasa ham bo'ladi. Chunki biz yuqorida ta'kidlab o'tgan "Tazkirat ul Husayn" asarida Oshug'iddinning vatani shariflari Suhravarddir deyilgan. Yana o'sha kitobda aytilishicha shayx hazratlarining "Avorif sharif as Salohiy Had" degan asari ham bo'lib, u Makkada chop etilgan. "Oshiq Najab" dostonida Oshiq Oydingning shahri Bo'stonda yashaganligi, 360 so'fisi borligi, 115 yoshda ekanligi aytib o'tilgan. "Xirmondali"da ham shunga yaqin ma'lumotlar berilgan. Uning Chingizxon bosqinidan keyin 16 yil yashaganligi haqida ma'lumot beruvchi manbalar ham mavjud. So'nggi ma'lumotlarga qaraganda haqiqatan ham Oshiq Oydin pining shajarasi Eronning Suhravard shahri bilan uzviy bog'lanadi. Ular uch qarindosh Najib Suhravardiy (1097-1168), Shayx Shahobiddin Abu Hafs Yahyo Suhravardiy (1115-1191) Shayx Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiy, (1144-1234) bo'lib, Najib Suhravardiy ularga ustozlik qilgan [9]. An-Nasaviyning yozishicha, Xorazmshoh Muhammadning obro'-e'tibori yuksalib, ulug'vor ishlarga qo'l urib boshlaydi va Bag'dodga yurish maqsadini amalga oshirishi ma'lum bo'lib qoladi. Uning bu maqsadidan qaytarish uchun eng obro'li, shayxlar shayxi nomini olgan Shixobiddin as-Suhravardiy Xorazmga elchi qilib yuboriladi. Biroq Xorazmshoh shayxni mensimay kutib oladi. Hatto ancha navbat kutib huzuriga kirganda unga o'tirishga ruxsat bermaydi. Nihoyat shayx unga payg'ambar hadislaridan so'zlamochi ekanini aytadi. Xorazmshoh bunga rozi bo'lib, pastga tushib tiz cho'kib o'tirib, shayxni tinglaydi. Shayx hadis orqali uni urush qilish maqsadidan qaytishga undaydi. Biroq bu harakatlar bekor ketadi. Nihoyat u Bag'dodga yurish qiladi. Ammo qo'shini tabiat injiqliklari tufayli parokandalikka uchraydi. Bundan ta'sirlangan Xorazmshoh as-Suhravardiyning so'ziga amal qilmaganidan pushaymon etib, shayxni qaytadan Xorazmga elchi sifatida kelishga taklif etadi [10]. Sal o'tmay Chingiz bosqini yuz beradi. Shayx Shixobiddin Suhravardiyning Xorazmshoh tomonidan yaxshi kutib olinmaganligi, Shayxning bashorati to'g'ri chiqib, Xorazmshohning xor-zorlikda halok bo'lishi Oshiq Oydingning xalq orasidagi obro'si oshib pir darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'lganligi ehtimolga juda yaqin. Umar Suhravardiyning o'g'li Shayx Zayniddin (Zayniddin bobo) ham diniy va jamoat arbobi bo'lgan. O'sha soha bo'yicha u Toshkentga ham kelgan. Umar Suhravardiy asos solgan suhravardiylik tasavvuf tariqati deb ataluvchi bu oqim ikki daryo oralig'ida zohidlik maktabi negizida tarkib topgan bo'lib, uning a'zolari hunarmandlar va o'qimishli ziyolilar xisobiga kengayib borgan. Suhravardiylik sunniylik aqoyidchilari bo'lib mo'tadil so'fiylik qarashlarini targ'ib qilganlar. Ular dunyoviy ilm bilan ilohiy ilmning uzviy bog'lanishini tan olishgan. Umar Suhravardiy o'zining 63 bobdan iborat "Avorif ul maorif" asarida "dunyoviy ilm-go'yoki sut, ilohiy ilm esa-uning qaymog'idir" deb yozadi. Uning asarlari arab, fors, nemis va ingliz tillarida nashr etilgan. Maboda e'tibor berilsa, Oshiq Oydin pir baxshilarning Qambar, bobo esa sozandalarning piri sifatida mashhurlik kasb etadi. O'tgan asrning 90-yillarida Oshiq Oydin pir qabri joylashgan Vos qal'asida Oshiq-baxshilar musobaqasi o'tkazish an'anaga aylangan edi. 1991 yilda bu yerda baxshilarning xalqaro bellashuv ko'rigi bo'lib o'tgan. Bu anjumanda Ozarbayjon, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston respublikalaridan kelgan ko'plab baxshilar ulug' pir qabrini ziyorat qildilar. Ayniqsa Xorazm, Toshovuz va Qoraqalpoq baxshilari bu tadbirda faol ishtirok etishdi [11].

"Kitobi dadam Qo'rqu" eposining barcha shoxobchalarida faol harakat qiladigan asosiy obraz Qo'rqu otadir. Bu obraz haqida turli olimlar turli fikrlar bildirishgan. V.V. Bartoldning ko'rsatishicha, u bahodir emas, balki urug' oqsoqolidir. Unda xalq donoligi mujassamlashgan [12].

Qo'rqu ota bashoratchi baxshi va afsonaviy shaxs. O'z navbatida u sehrar, shomondir [13]. Binobarin, Qo'rqu ota kitobning bosh qahramoni emas. Lekin uning fikrlari, qiyofasi, jami hodisalar va qahramonlar taqdirida tutgan o'rniga ko'ra butun asarni birlashtirib turuvchi qahramon rolini o'ynaydi [14]. Qo'rqu ota haqida dastlab fikr yuritgan shaxs Abul G'oziy Bahodirxondir. Buyuk tarixchi olim "Shajarai tarokima" asarida Qo'rqu otani 14 joyda tilga oladi. Uning ko'rsatishicha, Qoraxo'ja o'g'li Qo'rqu Inal Yavi xonning vaziri bo'lib, 295 yil umr kechirgan, uchta xon davrida vazirlik qilgan, g'aroyib ishlarni amalga oshirgan. Butun o'g'uz eli unga bo'ysungan, biror farzand tug'lsa, albatta u kelib ism qo'ygan [15].

T. Mirzaevning yozishicha, Salor Qozon turkumini tashkil etuvchi qahramonlik qo'shiqlari Sharqiy Turkistondan kelgan turkiy qabilalarga tegishli bo'lib, XI asrda saljuqiylar davrida bu

turkum Kichik Osiyo va Kavkazga o'tib, "Kitobi dadam Qo'rqud" tarkibidan joy oldi [16]. "Go'ro'g'li" turkumining ustuvorlik qila boshlashi bilan Qo'rqud ota to'g'risidagi doston unutilib ketgan: XIX asr boshlariga kelib, "Kitobi dadam Qo'rqud" eposining yozma nusxalarga ko'chirilishi an'analari asosida "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari ham yozuvga olina boshlagan. Qo'rqud ota haqida jiddiy tadqiqotlar olib borgan X.G.Ko'ro'g'li o'zining "Shaman, polkovodets, ozan" (evolyutsiya obraza dede –Korkuta) maqolasida Qo'rqud ota shaxsida shomonlik, o'zonlik (baxshi) xususiyatlari mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi, o'z navbatida uning sarkarda (polkovodets) bo'lganligiga shubha bildiradi [17]. Qozoq-qirg'iz asotirlarida Qo'rqud ota shamon obrazi sifatida talqin qilinadi. Etnograf Ch.Ch.Valixonov Qo'rqud otaning o'limdan qochishi motivini shomonlik bilan bog'laydi. Qirg'iz shomonlaridagi ushbu rivoyatda Qo'rqud ota birinchi shomon sifatida e'tirof etiladi. O'rta Osiyodagi yozma yodgorlik-"Do'st Sulton tarixi" kitobida esa Qo'rqud ota baxshilar piri sifatida tasvirlanadi. Qozoq baxshilari shu sababdan dostonni boshlash oldidan undan yordam so'rashadi, iltijo qilishadi. Qadimgi davrga oid afsonalarda Qo'rqud ota shomon tarzida tasvirlansa, Islom dini ta'sirida yaratilgan so'nggi afsonalarda u avliyo darajasiga ko'tarilgan. A.Divaev bu haqda Qozonli hududidagi Xorxut toponimi bilan aloqador afsona borligini tasdiqlaydi. Uning yozishicha, Xorxutning qabri 1880 yilgacha saqlangan, keyin uni Sirdaryo yuvib ketgan [18]. Abulg'oziy Bahodirxon Qo'rqud otani donishmand vazir sifatida tasvirlasa, Rashiddin asarlarida baxshi, O'zon tarzida beriladi. O'zon atamasi turkmanlarda ham uchraydi. Maxtumqulning bir she'rida shunday misralar bor:

Davlat ela galar bo'lsa,
Boshdan burun o'zon galar.
Davlat eldan getar bo'lsa,
Mulla bilan to'zon galar [19].

O'zon atamasi ilgari Xorazmda ham ishlatilgan.

Qo'rqud otaning lashkarboshi tarzida berilishi Abulg'oziyda ham bor bo'lib, bu ma'lumot ikki shaxsning ismini aralashtirish natijasida kelib chiqqan. Bundan tashqari o'g'uzlarda shu nomdagi urug' ham uchraydi [20].

Bu ikki shaxs haqidagi fikr K.A.Inostranev ishlarida ham uchraydi. Qolaversa, lashkarboshining ismi Qirqud tarzida yozilishini A.N.Kononov ham birinchilardan bo'lib, aniqlagan edi. Folklor asarlarida Qo'rqud-shomon, afsungar, tabib, uning musulmonlikka aloqasi rasmiyatchilik tariqasida qayd qilinadi xolos. Tarixiy asarlarda esa bu shaxs musulmon dinining muqaddas kishilaridan biri sifatida ta'kidlanadi. X.G.Koroglining mazkur maqolasida Qo'rqud ota faoliyatiga doir masalalar keng doirada tahlil etiladi. Yuqorida keltirilgan barcha tafsilotlar Qo'rqud ota obrazining to'laqonli qiyofasini gavdalantira oladi. Maqola oxirida "Kitobi dadam Qo'rqud"ning g'arb o'g'uzlarida tarqalgan yodgorligi xususida so'z yuritiladi. Barcha afsona va rivoyatlarda Qo'rqud-shomon, o'zon, davlat arbobi, hukmdor maslahatchisi, barcha o'g'uz elining donishmand ustoz sifatidagi evolyutsion obraz sifatida gavdalantiriladi. Uning baxshi sifatidagi faoliyati hech qachon yo'qolmagan. O'z navbatida uning tarixiy prototipini izlashga ham asos yo'q.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Pardaev T. O'zbek dostonchilik maktablarining teran ildizlari ma'naviyatimiz asosi. / Jahon sivilizatsiyasida... –B.117.
- 2.Tolstov S.P. Qadimiy Xorazm sivilizatsiyasini izlab. –T.: "Yangi asr avlodi", 2014. – B.214-215. (380)
- 3.Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. –М.: Наука, 1988. –С.24. (558)
- 4.Карриев Б.А. Эпические сказания о Кереглы у тюркоязычных народов. -М.: Восточная литература,1968. -С.134.
- 5.Мирзаев Т. Эпос и сказитель .-Т.: Фан, 2008.-С. 66.

6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос.-М.: ГИХЛ, 1947. -С.294.
7. Oshiqnoma, Ikkitob, Urganch, «Xorazm», 2006, 187-bet.
8. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. - М.: Наука, 1965, -С. 485.
9. O'zbek milliy ensiklopediyasi, 8-tom. -Т.: "O'zbek milliy ensiklopediyasi", 2004, 184-185- betlar.
10. An-Nasaviy Shixobiddin Muhammad, Sulton Jaloliddin Manguberdi tafsiloti. -Т.: "O'zbekiston", 2006, 30-40-betlar.
11. Oshiq Oydin-94, Dashxovuz, 1994,3-bet.
12. Бартольд В.В. Коркуд, соч. т.v-М.: 1968, С.41.
13. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. -М.: Наука, 1983, С.61.
14. Nazarov B. "Qo'rqut ota kitobi" haqida. // "Yoshlik", 1988, №5, 40-bet.
15. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Газы хана хивинского,- М.,-Л.: Изд. Ан, 1958.
16. Mirzaev T. Qahramonlik eposining yuzaga kelishi.// O'zbek folklorining epik janrlari, -Т.: Fan, 1981, 43-bet.
17. Короглы Х.Г. Шаман, полководец, озан (эволюция образа деде –Коркута). // Советская тюркология. –Баку, 1972, №2. –С.48-62.
18. Диваев А. Несколько слов о могиле Хорхут-ата-ЗВО РАО, Т.Х.СП.Б. 1896. – С.193-194.
19. Магтымгулы. Ашгабат, «Туркменистан», 1977. –Б.234. (678)
20. Короглы Х.Г. Кўрсатилган мақола, 52-бет.

ADABIY TOPISHMOQ

**Sharipova Laylo Frunzeyevna,
Buxoro davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori v.b., f.f.d.**

**Salohiddinova Lobar,
Boshang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi**

Annotatsiya: *topishmoq bolalar folkloriga daxldor janr bo'lib, yozma adabiyotga ham stilizatsiya qilindi. O'zbek bolalar adabiyotida adabiy topishmoqlar yuzaga keldi. She'riy adabiy topishmoqlar XX asrning ikkinchi yarmida taraqqiy topdi. Maqolada ushbu janr tadqiq qilindi.*

Kalit so'zlar: *janr, topishmoq, bolalar folklori, stilizatsiya, chiston, janr sintezi, topishmoq ertak.*

Аннотация: *загадка — жанр, относящийся к детскому фольклору и стилизованный под письменную литературу. В узбекской детской литературе появились литературные загадки. Поэтические литературные загадки получили развитие во второй половине 20 века. Этот жанр был исследован в статье.*

Ключевые слова: *жанр, загадка, детский фольклор, стилизация, чистон, жанровый синтез, сказка-загадка.*

Abstract: *the riddle is a genre related to children's folklore and has been stylized into written literature. Literary riddles appeared in Uzbek children's literature. Poetic literary riddles developed in the second half of the 20th century. This genre was studied in the article.*

Key words: *genre, riddle, children's folklore, stylization, chiston, genre synthesis, riddle tale.*

“Topishmoq” o'zbekcha so'z bo'lib, “top” fe'liga “-ish” harakat nomi, “-moq” so'z yasovchisini qo'shish orqali hosil qilingan. “Topishmoqlar” maqolasida folklorshunos olim T.Mirzaev “o'zbek xalq topishmoqlarining asosiy qismini metaforik topishmoqlar tashkil

etishini, bu janrda metaforalar bo'lishi ilk bor Arastu "Poetika"sida aytilganini yozadi. Folklorning maxsus turiga daxldor janr sifatida topishmoq asrlar davomida yashab keladi. Ayni damda, xalq topishmoqlari hajman kichik janr sifatida yirik janrlar tarkibida uchraydi. Folklorshunos G'.Jalolovning "O'zbek folklorida janrlararo munosabat" monografiyasida ertak va topishmoq munosabatlari tadqiq qilinar ekan, "topishmoq ertak" atamasi qo'llanadi. Gap shundaki, topishmoq xalq ertaklari bag'rida uchraydi. Bunday ertaklar topishmoqli ertaklar deyiladi. Aksincha, topishmoq ertak ikki janr sintezi hosilasi bo'lib, ertak boshdan-oyoq topishmoq sifatida yaratiladi. Demak, topishmoq deganda kichik hajmli janrni tushunamiz, shu bilan birga bu janr yirik janrlar tarkibida uchrashi, bir janrning tabiatiga aylanishi yoki janr syujetini yuzaga keltirishi mumkin. Xalq topishmoqlari hali-hanuz turli jihatlariga ko'ra o'rganib kelinadi, tadqiq etiladi. Keyingi yillarda yaratilgan tadqiqot sifatida M.Jo'raevaning dissertatsiyasini sanab o'tish mumkin.

Sharq yozma adabiyotida xalq topishmoqlari ta'sirida chiston janri paydo bo'ldi. O'zbek adabiyotida bu janrning yuzaga kelishi Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq. XX asrga kelib esa she'riyatimizda adabiy topishmoqlar yaratildi. Xalq topishmoqlari, chiston, adabiy topishmoqning o'xshash va farqli jihatlari mavjudligi sabab uch xil atama qo'llanishi tabiiy. Sirtidan qaraganda bir xilday ko'ringan bu janrlar o'xshashlikka ega bo'lishi bilan birga tafovutli hamdir. Xalq topishmoqlari badiiy jihatdan mukammal, ular asrlar davomida sayqal topib kelganligi ma'lum. Folklorshunos Z.Husainova aytganidek "Topishmoqlar inson, ijtimoiy hayot va tabiat hodisalari bilan bog'langan bo'lib, hamma vaqt real zaminga asoslanadi. Unda atrofimizni o'rab turgan moddiy dunyodagi turli narsalar aks etadi. Har bir topishmoq o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lgan mustaqil bir asardir. Unda falsafiy, tarixiy, etnografik belgilar, tushunchalar, hodisalarning mohiyati nihoyatda go'zal obrazli ifodalar bilan aks ettiriladi". Xalq topishmoqlari odatda qisqa, ammo yashiringan belgi-xususiyatlarni o'ta aniq beradi va aksariyat hollarda kattalarga ham, bolalarga ham tushunarli bilan qadrlidir:

Osh ichida tosh,

Tosh ichida osh.

XX asrga kelib xalq topishmoqlaridan nafaqat xalq pedagogikasida, balki maktab ta'limida ham foydalana boshladilar. Shu boisdan bo'lsa kerak, bolalar shoirlari topishmoq yoza boshladilar. Ular "chiston" demay, "topishmoq" atamasini qo'lladilar. Bu o'rinli, negaki bu yozma topishmoqlar vazni, ifoda usuli, tiliga ko'ra xalq topishmoqlariga uyqash edi: bunday yozma topishmoqlarni xalq topishmoqlaridan farqlash uchun "adabiy topishmoqlar" deyish ma'qul. Zero, ularni chiston deb bo'lmaydi. G'afur G'ulom topishmoq janrini stilizatsiya qilar ekan, lug'z-chistondan farqli o'laroq og'zaki topishmoqning asosiy janriy xususiyatlarini saqlab qola oldi. Adabiy topishmoqlar yaratishda shoirlar xalq topishmoqlariga tayanganlari aniq. G'afur G'ulom topishmoqlari chistondan tubdan farq qiladi. Ularning barmoq vaznida, sodda va ravon tilda yaratilgani, jumboq va echimdan kelib chiqadigan savol-javob qismi borligi xalq topishmoqlariga o'xshash jihatidir. Bu hol G'afur G'ulomning "Buni toping, qizlarim", "Men so'ray, siz javob bering" she'riy topishmoqlarini topishmoq janri stilizatsiyasi deyishimizga imkon beradi. Folklorni, adabiyotshunoslikni chuqur bilgan akademik shoirimizning yuqoridagi asarlari adabiy topishmoqdir. G'afur G'ulomning "Buni toping, qizlarim" nomli to'rt bandli she'ri to'rt narsani o'zida yashirgan to'rt topishmoqdan iborat. Unda sifatlash, tashbeh, tashxis qo'llangan. Narsaning belgisi aniq, ravshan, barchaga tushunarli tarzda ifodalangan:

–Marjon-marjon yumaloq,

Yaproqlari shapaloq.

Qora, qizil, sariq, oq,

Yeb ko'rmasdan o'ylab boq,

Sen ayt, Mamlakat qizim?

–Bumi, dadavoy? Uzum.

G'afur G'ulomning yutug'i shundaki, topishmoqda undalma sifatida berilgan ismlar bolalarni erkalab, ardoqlab aytilgan, ayni damda topishmoq javobi

shu soʻzga ohangdoshdir. Bu taxlit sheʼrlar taniqli oʻzbek bolalar shoiri Anvar Obidjon ijodida ham talaygina. Uning “Bugʻdoy”, “Paxta”, “Turp”, “Karam”, “Sabzi”, “Kartoshka”, “Piyoz”, “Kungaboqar”, “Bodring”, “Qandlavlagi”, “Tarvuz”, “Yongʻoq”, “Uzum”, “Maymanchak”, “Nok”, “Shaftoli”, “Gilos”, “Anor” singari sheʼrlari fikrimizni dalillaydi:

Men turaman buki b shox,
Kamtarinman va yumshoq.
Shundan hamma shirin der.
Uzib olay birin der.
Bolakaylar chugʻirlab,
Meni bogʻdan oʻgʻirlab,
Qoʻyinlarga urishar
Soʻng qichinib yurishar.

Shoirning bu sheʼrlari oʻzbek adabiy topishmoqchiligini boyitdiki, ularning sarlavhasiz holda “Alifbe”, “Oʻqish kitobi” darsliklariga kiritilishi, rangli kitoblarga aylantirilishi davr zaruratidir. Anvar Obidjon adabiy topishmoqchili- gimiz anʼanalarini munosib davom ettirar ekan, bu borada novatorlikka erisha oldi. Adabiy topishmoqlar yosh avlodni oʻtkir, ziyrak, farosatli, dono boʻlishini taʼminlaydi. Ulardagi tafakkurni shakllantiradi. Maktabgacha tarbiya hamda boshlangʻich taʼlim yoshidagi bolalar bunday topishmoqlarni aytib yuradilar va aqlarini peshlaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

7. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: Oʻzbekiston NMIU, 2017. – 464 b.
8. Mirziyoev Sh.M. Adabiyot va sanʼat, madaniyatning rivojlanishi – xalqimiz maʼnaviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq soʻzi, 2017. – 4 avgust.
9. Mingboyeva D. Timsollar tilsimi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.80.
10. Matchonov S., Shojalilov A., Gʻulomova X., Sariyev Sh., Dolimov Z. Oʻqish kitobi. Umumiy taʼlim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. – Yangiyul: Yangiyul Poligraph Service, 2020. – B. 62.
11. YOʻldoshev Q. Badiiy asar tahlili // Kitobda: Oʻzbek adabiy tanqidi. Antologiya. (Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi B.Karimov). – Toshkent: Turon-Iqbol, 2011. – B.352.
12. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Moskva: Rus tili, 1981. – B.517.
13. Pushkin A.S. Baliqchi va baliq haqida ertak. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B.7.
- Abdiqulov T. Bolalarpoemachiligining taraqqiyot tendensiyalari // Oʻzbek tili va adabiyoti, 1976. – №3. – B.68-71

OʻZBEK FOLKLORIDA MOMO KULTI

Narzullayeva Difuza Saitovna,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
Oʻzbek tili va adabiyoti kafedrasida
dotsenti (PhD)

***Annotatsiya** - Maqolada ayol ajdodlar ruhining homiyligi nazarda tutilgan momo kulti tushunchasi, unga ishonchning oʻzbek taqvimiy va oilaviy-maishiy marosimlar folkloridagi badiiy talqini, momolar ruhining ayollarga, ularning faoliyatida, shugʻullanadigan kasb-korida hamisha yoru madadkor boʻlishi, u bilan bogʻliq motiv va obrazlarning mifdan marosimga, marosimdan folklorga koʻchishi haqida fikr yuritilgan.*

Аннотация - В статье рассматривается понятие культа момо, в котором речь идет о покровительстве духа предков женского пола, художественной интерпретации веры в него в фольклоре узбекских календарей и семейно-бытовых обрядов, о том, что дух “Момо” всегда добра и отзывчива к женщинам, в их деятельности, в их профессиях, с ней обсуждается передача родственных мотивов и образов из мифа в ритуал, из ритуала в фольклор.

Annotation - The concept of the cult of momo, which refers to the patronage of the spirit of female ancestors in the article, the artistic interpretation of belief in it in the folklore of Uzbek calendar and family-household rituals, the fact that the spirit of momos is always kind and helpful to women, in their activities, in their professions, with her the transfer of related motifs and images from myth to ritual, from ritual to folklore is discussed.

Ajdodlarimizdan meros bo‘lib kelayotgan shunday an‘analarimiz borki, ular xalqimiz ruhiga chuqur singib, hatto e‘tiqod darajasiga ko‘tarilganidan hech bir kuch yo‘qotolmaydi. Ana shunday an‘analarimizdan biri momo kultiga ishonchdir.

Momo so‘zi, odatda, o‘g‘uz lahjasida so‘zlashadigan aholi o‘rtasida tajribali, ko‘pni ko‘rgan yoshi ulug‘ ayollarga nisbatan qo‘llanadi. Nevara-chevaralar ota-onasining onalariga momo deb murojaat qilishadi. Boshqa shevalarda esa bu so‘zning o‘rnida bibi, buvi, ena, katta ona kabi ifodalar ishlatiladi.

Xalqning “ayol homiy ruh” haqidagi mifologik qarashlari momo obrazining kelib chiqishiga asos bo‘lgan. Xalqning tasavvuricha, momolar ruhi ayollarga, ularning faoliyatida, shug‘ullanadigan kasb-korlarida hamisha yoru madadkor bo‘ladi.

Momo kulti haqidagi qarashlar islomgacha shakllangan diniy-mifologik tushunchalarga, kult, momo, manistik miqlarga borib taqaladi.[Жўраев, 2009: 192] Aniqrog‘i, uning ildizi ruhlarga ishonchdan iborat animistik tasavvurlar bilan tutash.

Dunyo xalqlari marosim folklorida momo kultiga ishonch bilan bog‘liq rudimentlarning hozirgacha saqlanib kelayotgani alohida e‘tiborni tortadi. Qadimgi insonlarning “homiy kuchlar” haqidagi e‘tiqodiy qarashlari ta‘sirida shakllangan marosimlar folklori, urf-odatlarining estetik mohiyati, xalq og‘zaki badiiy ijodida obrazlarning badiiy talqini folklorshunoslar orasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Surxondaryo, Qashqadaryo vohasida kinnachilik va emchilik bilan shug‘ullanadigan ayollar, odatda, “momo” deb yuritiladi. O‘zbekistonning bir qator joylarida doyalik qiluvchilar ham “momo” yoki “momo-doya” deb ataladi. Momo-doyalarning muhim xizmati shundan iboratki, ular momolar ruhini shomon qiyofasida tug‘ilish yuz berayotgan joyga chaqiradilar. Bu uchun ular chiroq – nukcha yoqqanlar. Nukcha moyga botirilgan paxtani qamishning boshiga o‘rab tayyorlanadi. Momolar buni “chiroq eshish” deydi. Shu chiroq-nukcha yondirilganda, moyga botirilgan paxtaning hidi atrofga taraladi. Atrofga taralgan yoqimli moy hidi esa momolar ruhiga yetib borib, ularni shu chiroq yoqilgan joyga yetaklab kelishiga ishonilgan. Samarqand viloyatining Xo‘ja qishloq guzarida homilani qabul qilish, ayolni tug‘dirib olish jarayonida uchta momo: katta (Momo Kalon), o‘rta (Momo Miyona) va kichik (Momo Xurd) bevosita ishtirok qilishgan.[Сухарева, 1975: 18-19] Bunda momo doylar jamoa bo‘lib harakat qilib, tug‘ruq davomida chaqaloqni qabul qilishda birgalashib ish yuritganlar. Ulardan Momo Kalon deb yuritiluvchi doya xonaning o‘ng burchagidan, Momo Miyona esa xonaning obrezli tomonidan, Momo Xurd esa eshik oldidan joy olganlar. Momo ruhlarning yordamga kelish-kelmasligi nukcha – chiroqlarning yonishiga qarab aytilgan. Jumladan, nukchani loyillab yonishi homiy momoning yetib kelgani, past yonishi yoki o‘chib qolishi homiy momoning hali yetib kelolmagani alomati sanalgan.

Xorazmda ayolni tug‘dirib oluvchi doyani “enaka momo” yoki “elti momo” deb ataydilar. Ammo bu vohada Elti momoning vazifalari ko‘p. Masalan, u yangi tug‘ilgan chaqaloq bilan bog‘liq irimlarni ado etadi, uni ilk bor beshikka bog‘lab beradi, shuningdek, to‘ylarda ayollarga boshchilik qiladi. Motam marosimlarida go‘yandalik vazifasini bajaradi.[Фирштейн, 1978: 190]

Bunda Elti momo nomini olgan ayolning yoshi muhim sanalmaydi. Chunki shomonlik va doyalik qiluvchi ayolga nisbatan momo soʻzi ishlatilganda, uning yoshi inobatga olinmaydi.

Momo ruhlari koʻpincha nukchatalab va boʻytalab, baʼzan xuntalab boʻlib qolishi aytiladi. Shunda ularga atab qurbonlik uyushtiriladi. Hech boʻlmasa, soʻyilgan molning kallasi sotib olinib, kallashoʻrva (xomshoʻrva) qilinadi. Momolar ruhiga bagʻishlangan taomlarga achchiq narsalar solinmagan. Sababi, achchiq narsalar ruhlarni haydovchi vosita hisoblanadi.

Xalq orasida momo ruhlarga atab maxsus ritual taomlar pishirish oʻziga xos anʼana tusini olgan. Jumladan, ayollarning koʻzi yoriganda atala, “Bibisheshanba” marosimida oʻmoch pishiriladi. Bu taomlar **momo oshi** deb yuritiladi. [Қаюмов, 2020: 100]

Momolar oqlikni koʻra oladilar deb, “Bibisheshanba” marosimida oq matodan supra yoyib, unga avvalo un qoʻyadilar. Shuningdek, yana biror kutilmagan koʻngilsizlik yoki xastalik yuz bersa, baxtsiz yo kasal odamning boshidan oq paxta uch marta aylantirib olinadi. Bu xatti-harakat xalq orasida “paxta silash” deb yuritiladi. Shundan soʻng boshidan paxta silab olingan kishiga momolik bilan shugʻullanuvchi professional ayol “shamol chiroq” yoqadi. Unda maʼlum miqdorda maxsus tayyorlangan nukchalar oʻziga xos aytimlar joʻrligida birin-ketin yoqiladi va bunda, albatta, silab olingan paxta ham nukchalarni tayyorlashda ishlatib yuboriladi. Nukchalar faqat pok momo ruhlari nomiga ataladi. Bosh nukcha ayollarning birinchi vakili, Odam Atoning umr yoʻldoshi – Momo Havo nomiga yoqiladi. Momo Havoga bagʻishlangan nukcha yetti donadan iborat boʻladi. Bu nukchalarni yoqayotganda, odatda: “Avval xudo, keyin hazrati Momo Havo va Bibi Mushkulkusho, oʻzing qoʻllab-quvvatla!” deya olqish aytiladi.

Nukchalar xuddi odam (momo ruhning antropomorf qiyofasi) koʻrinishida tayyorlanadi. Bir bogʻlam qilingan yetti nukchaning oʻrtasidagi choʻp ikki yonidagi boshqa choʻplarga nisbatan uzunroq boʻladi. Shuning uchun uning yonidagi choʻplar xuddi tanadagi qoʻllar koʻrinishini beradi.

Momolarga bagʻishlab uch xil nukcha yoqiladi. Birinchisi, uchta bir xil oʻlchamli, ikkinchisi esa, ikkita bir xil oʻlchamli choʻpdan yoqiladi. Uchinchisi, ikkita bir xil oʻlchamli choʻpni bitta uzun choʻpning ikki tomonidan birlashtirib, uni xuddi odam koʻrinishida tasvirlab koʻrsatish usulida yoqiladi. Momo ruhlarga chiroq yoqish baʼzan bir kishi tomonidan, baʼzan jamoa koʻrinishida amalga oshirilgan.

Momolarga bagʻishlab ayollar – xonadon bekalari tandir yoki oʻchoq ichida bot-bot chiroq yoqib turishi hozirgi kunda odat tusiga kirgan.

Momolik xalqona kasblardan biri hisoblanadi. Momo kasbini olgan ayollar, odatda, inson badaniga kirib, oʻrnashib olgan yovuz ruhlarni haydab, maʼlum obʼektlarga koʻchirish bilan shugʻullanadi. Folklorshunos A.Musaqulov yozishicha: “Shomonlik eʼtiqodiga koʻra shomonlar oʻz iqtidorini ajdodlaridan meros sifatida yoki yer, suv ilohalari va turli yovuz ruhlardan oladilar. Shu sabab ziyon keltirgan ruhlarni aniqlash, ularni yengib, bemorlarni davolash oʻzbek shomonlarining ham asosiy belgisidir”. [Мусақулов, 2010: 79]

Momo ruhlari ruhiy vositachi sifatida tanlab olingan ayolga koʻzi yoriydigan xotinlarga qanday qilib doyalik qilishni, yaʼni tugʻruq vaqtida qay usulda ayollarga yordam koʻrsatish, chaqaloqni qabul qilib olishga oʻrgatib turishiga ishonilgan.

Momo ruhlari hech qachon oʻzlari tanlagan vositachilariga qattiq ozor yetkazmaganlar. Faqat oʻzlarini eslatish, unutmazlik va oʻzlariga xizmat qildirib turish kerakligini bildirish uchun ularga ogohlantiruvchi zararlar yetkazib turganlar. Agar kimki, ularga boʻysunmasa, ularni rad etsa, ruhlari bu xil odamlardan oʻch olishga intilganlar. Oʻsha odamning oʻzini yoki farzandini biror xastalikka yoʻliqtirganlar. Koʻpincha shol yoki koʻr qilib qoʻyganlar.

Ezgu ruhlari insonga homiylik qilsa, yovuz ruhlari raqib boʻladi. Pari, momo, muakkil, chilton, qirqqiz, sariqqiz, mullo qiz, Bibi Seshanba, Bibi Mushkulkushod, arvoh, pir, mozor kabilar ezgu ruhlari qatoriga kiritiladi. Eʼtiqodlarga koʻra, bu ezgu ruhlari odamlar orasidan oʻziga kimnidir vositachi sifatida tanlab oladi va unga qandaydir bir sanʼatni yoki kasbni oʻrgatadi. Masalan, ishonchlarga koʻra, parilar oʻzi tanlagan kishiga shomonlikni – folbinlikni, momolar esa doyalikni, yaʼni tugʻdirish ishlarini, muakkil – devlarga qarshi kurashishni, devbandlikni, azayimxonlikni oʻrgatarkan.

Momolar tanloviga tushgan ayollar xalq orasida momo, momo doya, momodor, kinnachi, suqchi, chiroqchi deb yuritiladi.

Odatda, homiy ruhlar tomonidan tanlanganlar qo‘l olish marosimida biror jonivorni qurbonlik qilishadi. Bunda quyidagi murojaat aytimi ijro qilinadi:

Qon so‘rasang, qon berdi,
Jon so‘rasang, jon berdi.

Qo‘l olish marosimi Surxondaryo va Qashqadaryo hududida “chilton suvi ichish” deb yuritiladi.

Momolarga bag‘ishlangan ritual tadbirlarda qon chiqarish uchun tanlangan jonzotlarning rangiga jiddiy e‘tibor qilinadi. Masalan, suv bo‘yida shikast topganlar Suvchi momo nomiga oq tovuq ataydi. Qora momoga esa yo qora tovuq, yo qora qo‘y, yo qora echki-uloq; sariq momoga sariq, ko‘k momoga ko‘kish, kul momoga kulrang tusdagi jonzotliklar ataladi.

Momolik meros kasb hisoblanadi. Hatto umri davomida momolik qilib o‘tgan ayrim ayollar keksayganda o‘zi yaxshi ko‘rgan biror ayol qarindoshiga (qiziga, keliniga yoki qiz nevarasiga) tirikligimda qo‘limni ol deb, yo kaftlariga, yo og‘ziga “tupurib” qo‘yishgan. Bunda momolik qiluvchi ayol ish boshlashdan oldin “Maning qo‘lim emas, shu kasbi korni qilib o‘tganlarning qo‘li, maning qo‘lim emas, momo pirlarimning qo‘li” deb aytadilar.

Bolalar va ayollarga xizmat ko‘rsatuvchi ayollar momolik kasbini, odatda, oilasidagi katta ayollar – onasi yoki buvisidan, ammasi yoki xolasidan meros sifatida qabul qilib oladilar va uni ixlos bilan ado etishga urinadilar. Aks holda momo ruhlar ranjib, o‘ziga ozor yoki shikast yetkazishi mumkinligiga ishonadilar.

Momo kasbi haqidagi qarashlar turkiy xalqlarning, shu jumladan, o‘zbek urug‘larining qadimiy shomonlik e‘tiqodlarini ham o‘zida yorqin aks ettiradi. Xalqimiz orasida momolar haqida turli shomon hikoyalari tarqalgan. Ularda qanday qilib ayol-shomonning momo tasarrufiga tushib qolgani, momo unga nima uchun homiylik qila boshlagani hikoya qilinadi.

Shomonlarni hozirgacha xalq orasida folbin, qushnoch, baxshi, paridor, **momodor**, muakkildor, sohibdor deb yuritishlari ma‘lum. Xullas, momo shomonlar homiysi hisoblanadi. Odamlar momolar shomonlarga xizmat qiladi, uning turli topshiriqlarini bajaradi, deb hisoblaganlar.

Momo-shomonlar, odatda, yo tug‘dirish, yo kasallikni davolash bilan shug‘ullanadilar. Ular kasalning boshi atrofida alas qiladilar. Kinna, suq haydaydilar, bolalarni “qo‘l-oyoq” qiladilar. Ko‘z og‘rig‘ida xaf-uchuq, kinna-pufuchuq qiladilar, tomoq bosadilar, yurak ko‘taradilar. Bular bilan ba‘zi momolar alohida-alohida kasb sifatida shug‘ullanadilar. Yurak ko‘taruvchilarni Buxoroda “dilbardor”, kinna haydovchilarni Surxondaryoda “kinnakash”, tomoq bosuvchilarni “gulagir” deyilar.

Momo – doyalik bilan o‘tmishda faqat ayollar shug‘ullanishgan. (Hozir esa tug‘ruqxonalarda erkaklar ham akusher-ginekolog kasbida ishlamoqdalar.) Lekin kinnachilik, badikxonlik bilan ayollar bilan bir qatorda erkaklar ham shug‘ullanaverishadi.

Momo doylalar bolani ajina va alvastidan himoya qilish, saqlab qolish uchun turli irimlarni bajaradilar: a) ona ko‘kragi og‘rib qolsa, uni o‘lik yuvilgan qo‘lqop bilan emlaydilar;[Ўпаева, 2005: 305] b) bolaga qo‘yilgan birinchi ismni o‘zgartiradilar; v) bolaga atab chiroq yoqadilar; g) bolani tol yoki mevali daraxt novdalari orasidan o‘tkazadilar; d) alas qiladilar; e) isiriq tutatadilar va hokazo.

Doira momo-shomonlarning ekstaz holatga tushishidagi asosiy vosita sanaladi.[Мусақулов, 2010: 79]

Shuning uchun xalq qo‘shiqclarida ba‘zan doira obrazining yonida momo obrazi ham qo‘llanganligi kuzatiladi:

Doirani chaling, jon momo,
O‘yinga tushsin qiz bola.[Мирзаев, 1992: 29]

M.S.Andreev, O.A.Suxareva, Yu.V.Knorozov, G.P.Snesarev Bibi Seshanba, Bibi Mushkulkushod, Jo‘mard qassob, Ambar ona, Hubbi kabilarni O‘rta Osiyolik muqaddas

personajlar qatoriga kiritadilar.[Басилов, 1970: 10] Darhaqiqat, xalqimiz orasida ularga sig'inishning alohida an'analari mavjud bo'lib, hatto bizgacha saqlanib kelayotir.

O.Murodov Bibi Seshanba hamda Bibi Mushkulkushodni kult deb ko'rsatadi va ularga ishonch O'rta Osiyo xalqlari orasida qadimdan keng yoyilganligini alohida ta'kidlab o'tadi.[Муродов, 1975: 105]

Matriarxat (onalik hukmronligi) davrida qabilalarda kekxa ayollar urug'ga boshchilik qilgan va urug'ning shomoni sifatida tan olingan. Hamma ularning maslahati va yo'l-yo'rig'iga ko'ra ish yuritgan. Xususan, qabiladagi qizlar ularning nazorati va ko'magi ostida katta hayotga yo'llanma olishgan. Shuning uchun o'sha davrlarda shakllangan marosimlarda momo kultiga sig'inish yetakchilik qiladi. Shomon murojaatlarida ham momo obraziga alohida urg'u qaratiladi.

Bibi yoki momolar ruhiga sig'inib o'tkaziladigan marosimlarining kelib chiqish ildizlari qadimgi animistik tushunchalarga hamda magik, shomonistik qarashlarga borib taqaladi. Bundan esa ularning islomgacha shakllangan qadimiy marosimlardan biri ekanligi, faqat islom hukmronligi davrida ularning mazmuniga islomiy tushunchalar singdirilganligi va shu tarzda bu marosimlarning ma'lum o'zgarishga uchraganligi ravshanlashadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek folklorida Momo kultiga ishonchni ifoda etuvchi bir qator mifologik obrazlar mavjud bo'lib, ular qadimgi ajdodlarimizning momo homiy ruh, ona ajdod kultiga mifologik ishonchini ifoda etadi. Momo kulti tushunchasida ayol ajdodlar ruhining homiyliги nazarda tutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – С.10.
2. Фирштейн Л.А. О некоторых обычаях и поверьях, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978. – С. 190.
3. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Фан, 2009.
4. Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зерафшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.105.
5. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010. – Б.79.
6. Наврўз: Наврўз билан боғлиқ қўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар / Тузувчилар: Т.Мирзаев, М.Жўраев. – Т.: Фан, 1992. – Б.29.
7. Қаямов О.С. Ўзбек шомон маросимлари фольклори (спецификаси, генезиси, жанрлар таркиби ва поэтикаси): Филол. фан. доктори (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б.100.
8. Сухарева О.А. Духи момо (момохо) // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.18-19.
9. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадийяти: Филол. фан. док-ри...дисс. – Т., 2005.

“ZARBULMASAL” ASARIDAGI MAQOLLAR TIZIMI

Qodirova Saodat Abduraximovna
Buxoro davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi
s.a.qodirova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada maqollar inson tushunchasi, hayotiy tajribasi va mulohazalarini umumlashtiribgina qolmay, balki haqiqatning obrazli ifodasi ekanligi hamda Gulxaniyning maqollardan obrazlar xarakterini ochishda mohirlik bilan foydalanganligi, badiiy-estetik qiymati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: maqol, matal, ibora, qahramon, allegoriya, ogʻzaki va yozma adabiyot, obraz, xarakter, nusxa.

Annotation: In this article, proverbs not only summarize human understanding, life experiences and opinions, but also reveal the figurative expression of truth, and the skillful use of Gulhani's proverbs reveals the character of the heroes, as well as their artistic and aesthetic value.

Key words: proverb, saying, phrase, hero, allegory, oral and written literature, image, character, manuscript.

Аннотация: В данной статье пословицы не только обобщают человеческое понимание, жизненный опыт и мнения, но и раскрывают образное выражение истины, а умелое использование пословиц Гюльхани раскрывает характер героев, а также их художественную и эстетическую ценность.

Ключевые слова: пословица, поговорка, фраза, герой, аллегория, устная и письменная литература, образ, персонаж, рукопись.

Maqollar xalq donishmandligining yorqin namunasi, ular xalq ogʻzaki ijodining keng tarqalgan mustaqil janri sifatida oʻrganiladi. Hatto maqollarni xalq turmush tarziga oid odob-axloq qoidalari deyish mumkin. Xalqning asrlar davomida hayotiy tajribasidan oʻtgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maʼnaviy, falsafiy-axloqiy qarashlarining ixcham, loʻnda va obrazli ifodasi maqol deyiladi. Xalq maqollari koʻp asrlik yoʻlni bosib oʻtib, avloddan avlodga, ogʻizdan ogʻizga oʻtish jarayonida sayqallanib, zamon ruhiga moslashib borgan. Buni bir xil maʼnodagi maqolning turli xil shakli yoki ekvivalenti koʻpligi ham aytib turadi.

Buyuk tilshunos olim Mahmud Qoshgʻariy “Devonu lugʻotit turk” asarida turkiycha soʻzlarga izoh berar ekan, oʻz fikrining dalili sifatida turkiylar orasida keng tarqalgan sheʼriy parchalar: xalq qoʻshiqlari, munozaralar, maqollar, matallar kabi adabiy parchalardan keltiradi. Shu asnoda “Devonu lugʻotit turk” qadimgi turkiy xalqlarning xalq ogʻzaki ijodi namunalari saqlanib qolgan ilk yozma manba sifatida qadrlanadi. “Devonu lugʻotit turk”dan keyin maqollarga maxsus eʼtibor bergan adib Muhammad Sharif Gulxaniydir. Afsuski, ayni mana shu holat folklorshunosligimizda maxsus oʻrganilgan emas.

Gulxaniy “Zarbulmasal” asarida oʻz davrining eng aktual masalalarini badiiy ifodalab berdi. Mamlakatning vayronligi “Zarbulmasal” asarida allegorik obrazlarda oʻz ifodasini topgan. Xususan, hayotiy obrazlar, realistik sahnalar, xarakterli portretlar (Yapaloqqush, Boyqush, Shoʻranul, Koʻrqush, Kordon va boshqalar), hajviy boʻyoqlar, falsafiy muhokamalar – bularning hammasi masalaning eng muhim estetik fazilatidir. S.Dolimov oʻrinli yozganidek. Gulxaniy oʻzi yashab turgan davr muammolarini allegorik usulda “Zarbulmasal”da ifodalagan, xalq dardini koʻrsata olgan.

Maʼlumki, “Zarbulmasal”ning asosiy qahramonlari qushlardir. Unda eng yirtqich qushlardan tortib oddiy qushlargacha namoyon boʻladi, baʼzan yoʻl-yoʻlakay vahshiy hayvonlar (maymun, tulki), uy hayvonlari (tuya, boʻtaloq, eshak), hasharotlar (chayon) obrazlari ham asarda koʻzga tashlanadi. Lekin bularning har biri insonlarning xulq-atvorini, qiliqlarini, xarakterini, turmushini ifoda etadi. Shu bilan birga, asarda bir qator kishilarning realistik obrazlari ham gavdalantirilgan. Zotan, Gulxaniy mehnatkash xalq turmushini yaxshi bilardi. U kambagʻal dehqonlar, kosiblar, chorakorlar, qarollar, goʻlohlr, choʻponlar, katta yer egalari, amaldorlar, toʻquvchilar, olimlar, ruhoniylar va boshqalarning hayotini, xarakterini, ichki olamini diqqat bilan oʻrgandi. Bu kuzatishlar shoirga “Zarbulmasal”da misgar Xolboqi, poʻstindoʻz Yodgor bulotqi, Qoʻchqor soʻfi, Ashur yirtiq qassob, Umar kafishdoʻz, Muhammad xoʻja mufti, Niyozcha ogʻaliq kabi hayotiy shaxslarning satirik obrazlarini yaratish imkonini berdi. Bu obrazlar Yapaloqqush va Boyqush orasidagi voqealar bilan bevosita bogʻlanadi hamda masalning kompozitsiyasini toʻldirish uchun xizmat qiladi¹.

Asarning muhim fazilatlaridan yana biri shundaki, shoir oʻzi toʻplagan maqollardan obrazlar xarakterini ochishda mohirlik bilan foydalanadi. Masalan, Koʻrqush Yapaloqqush bilan suhbat

¹Долимов С. Сўзбоши // Гулханий. Зарбулмасал. Ўқитувчи. – Тошкент, 1972. – 4 б.

qilayotganda suhbatdoshining g'ayri insoniy xulqqa ega ekanini, qallobligini fosh etar ekan, "Qalb qozoni qaynamas, qaynasa ham quyilmas" maqolini ishlatadi. Kordon bilan Boyqush suhbatida Boyo'g'lining qo'polligini Kordon: "Yaxshilar topib so'zlar, yomonlar qopib so'zlar; it kallasini silasang, tabaqda turmas" – maqollari bilan fosh qilsa, Boyqush ham Kordonning o'z amaliga bino qo'yib, o'zini katta olganidan achchig'lanib: "So'zni aytgil uqqang'a, jonni jong'a suqqang'a, aytib so'zni netarsan, onadin yomon tuqqang'a", – deydi. Bu maqollar feodal tabaqasining sirlarini fosh qilishga qaratilgan, ular Qo'qon xoni Umarxon zamonasidagi yirik feodallarning axloqiy buzuvchiligi, xasisligi, shuhratparastligi, maishatparastligi, xudbinligini ochib tashlashda muhim vosita vazifasini bajargan¹. "Zarbulmasal" shunchaki oddiy bir allegorik asar bo'lib qolmay, qushlarning xarakteriga, asardagi mavqeyiga mos ravishda ustalik bilan ishlatilgan maqollar va hikmatli so'zlarga boy bo'lgan asardir. Asarning ham shakl, ham mazmun, ham badiiy-tasviriy vositalarning qo'llanishi jihatidan xalq og'zaki ijodiga, hayotiy-maishiy ertaklarga o'xshab ketishi uning ko'zga darhol tashlanuvchi asosiy xususiyatidir. Maqollarni personajlarning xarakteri va dunyoqarashiga mos ravishda ishlatgan. Maqollarning har biri asarni har jihatdan bezaydi, unga turli ottenkalar beradi. Muallif ba'zi maqollarni to'la keltiradi, ba'zilarni personajlar gapi tarkibiga singdirib yuboradi. Gulxaniy o'zbek xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotda qo'llanib kelingan saj' uslubidan foydalanib, asarning ravon, o'ynoqi o'qilishini ta'min etgan.

"Zarbulmasal"ning Gulxaniy yashab turgan vaqtda ko'chirilgan nusxasi uchramaydi. "Zarbulmasal" nusxalarining hammasi shoir vafotidan kamida 30-40 yil o'tib qalamga olingan bo'lib, til materiallari bo'yicha nusxalar bir-biridan farq qiladi². "Zarbulmasal"ning hozirga qadar 8 qo'lyozma nusxasi va o'ndan ziyod bosma nusxalari borligi aniqlangan.

Bu borada, ayniqsa, N.P.Ostroumov ko'p xayrli ishlarni amalga oshirgan. U asar qo'lyozmalarini izlab topib, birinchi marotaba 1890-yilda uning litografik nashrini amalga oshirdi. Aslida keyin nashr etilgan barcha ishlar mana shu nashrga tayangan, deyish mumkin. Shundan keyin Toshkentda asar litografik usulda bir necha marta chop etilgan.

1926-yilda Sadridin Ayniyning "Namunayi adabiyoti tojik" majmuasida Gulxaniy ijodidan namuna berildi. A.Fitratning adabiyotimiz tarixiga oid 1929-yilda yozilgan "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash" deb nomlangan maqolasida "Gulxaniy davriga kelib Farg'ona saroy adabiyotining xalq adabiyotiga ayricha diqqat qilganligi ham ko'rinadur"³, degan fikrni bildirib, buning natijasida "Zarbulmasal yuzaga kelganligini qayd etadi. O'zbekiston partiya tashkilotining 30-yillardagi rahbari Akmal Ikromov san'at va adabiyot xodimlari oldiga "eng yaxshi o'zbek adabiyotini ... muqaddima va izohlar bilan bosib chiqarish"dan iborat jiddiy bir talabni qo'yar ekan, bu namunali adabiyotga Gulxaniy merosini misol qilib: "Zarbulmasali Gulxaniy" degan kitob bor, bu kitob butunicha maqollardan tuzilganki, bu ajoyib boy o'zbek tilini xarakterlaydi. Nima uchun bu kitob bosib chiqarilmaydi?"⁴ deya taassuf bildirgan edi. Shundan keyin Gulxaniy ijodini o'rganishga kirishildi, maqolalar yaratildi, ilmiy izlanishlar olib borildi. "Zarbulmasal" turli qo'lyozmalari asosida nashrga berildi. 1945-yilda Olim Sharafuddinov tuzgan "O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi"da "Zarbulmasal"dan parchalar e'lon qilindi. 1951-yilda esa H.Yoqubov tomonidan asar nashrga tayyorlanib, "Zarbulmasal (Yapaloqqush hikoyasi)" nomi bilan "O'zbek adabiyotii klassiklari" seriyasida kitobcha holda nashr etildi. Gulxaniydan qolgan adabiy meros "Zarbulmasal va g'azallar" nomi bilan 1958- va 1960-yillarda chop qilindi va asarning matni shu nashrlar asosida darslik va qo'llanmalarga kiritildi.

Asarga nisbatan hozirgacha "hikoyat", "qissa", "masal" singari nomlar qo'llanib kelinadi. Zarbulmasalning muqaddima qismida adibning o'zi ham uni "hikoyat" deb tilga olgan. Shunga asoslanib bo'lsa kerak, kitobning ayrim nashrlarida "Zarbulmasal" nomi ostidan "Yapaloqqush hikoyasi" degan izoh qo'shib qo'yiladi.

¹ Долимов С. Сўзбоши // Гулханий. Зарбулмасал. Ўқитувчи. – Тошкент, 1972. – 6 б.

² Исҳоқов Фатҳиддин. Гулханий "Зарбулмасал"нинг илмий танқидий матни: Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 1997. – 43 б.

³ Фитрат А. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш // Аланга. 1929. – № 8-9. – 7 б.

⁴ Икромов А. Санъат ва адабиёт тўғрисида. – Тошкент: Узпартнашр, 1935. – 45 б.

Hikoyachilik asosiga qurilganligi jihatidan asar o'zbekcha badiiy nasriy obidalarining Gulxaniydan avvalgi namunalariga, chunonchi, Rabg'uziy qissalari va Xoja hikoyatlariga yaqin turadi. Biroq voqeaning boshlanishi, yo'nalishi, asarning tuzilishi, mazmuni va ifodaning usul va vositalari e'tibori bilan "Zarbulmasal" badiiy nasrchilikning barcha namunalaridan katta farq qiladi.

Janr xususiyatining murakkabligi, ya'ni uni na hikoya, na qissa, na masal, na hajviya deb alohida olingan biror adabiy janr qolipiga sig'dirib bo'lmasligining o'zi "Zarbulmasal"ning originallik belgisidir. Asarda bu janr turlarining har biriga xos xususiyatlar, ifoda yo'llari (nasr, nazm, saj) aralashgan, qorishgan holda tiniq bir umumiy ohang yaratadi

Adabiyot nazariyasiga oid ishlarda "Zarbulmasal"ni "hajviy va yumoristik qissa" deb ta'rifladilar¹. Bizningcha, qissaning bu belgilari oldidan "majoziy" sifatini qo'shish kerak. Zarbulmasal – maqsadni majoz yo'li bilan ifodalashga qaratilgan hikoyatdir. Majoz bo'lganda ham, oddiy majoz emas, ko'p qavatli murakkab majoz bor bunda. Odam timsoli o'rni qushlarning harakatda bo'lishi birinchi majoz bo'lsa, ular tilidan Xolvoqi misgar, Yodgor po'stindo'z singari kishilarning, Tuya, Chayon, Sangpo'sht (Toshbaqa) singari hayvon-hasharot timsollarining har xil naql-rivoyatlar keltirib so'z yuritishi – ikkinchi majoz, bu timsollar nutqida keltirilgan ifodalarning ko'chma ma'nolari – yana bir majoz – majoz ichidagi majozdir². Bu fikrlardan asarning majoziy ekanligiga urg'u berilganligi anglashiladi. Darhaqiqat, "Zarbulmasal" – majoziy asar.

Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari katta hajmdagi masallardan bo'lib, Yapaloqqush bilan Boyqush orasidagi qudachilik voqeasini ifoda etadi. Hajmining kattaligi, qissa yoki hikoya kabi voqealarning bir-biriga bog'lanib borishi, shu voqealarga bog'lanib masallarning va maqollarning berilishi, murakkab syujet chizig'i va kompozitsiyaga ega bo'lishi nuqtayi nazaridan Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari boshqa yozuvchilarning masallaridan farq qiladi va ko'proq "Kalila va Dimna"ga yaqin turadi. S.Dolimov bu fikri bilan "Zarbulmasal"ning didaktik asar ekanligiga e'tiborimizni qaratmoqda. Undagi pand-nasihat ruhidagi fikrlar asarning didaktik belgilarini oshirgan.

Gulxaniy "Zarbulmasal" asarida o'z davrining eng aktual masalalarini badiiy ifodalab berdi. Mamlakatning vayronligi "Zarbulmasal" asarida allegorik obrazlarda o'z ifodasini topgan. Xususan, hayotiy obrazlar, realistik sahnalar, xarakterli portretlar (Yapaloqqush, Boyqush, Sho'ranul, Ko'rqush, Kordon va boshqalar), hajviy bo'yoqlar, falsafiy muhokamalar – bularning hammasi masalaning eng muhim estetik fazilatidir³. S.Dolimov o'rinli yozganidek. Gulxaniy o'zi yashab turgan davr muammolarini allegorik usulda "Zarbulmasal"da ifodalagan, xalq dardini ko'rsata olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гулханий. Зарбулмасал. – Т., 1958. – Б. 67.
2. Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг» // Сов. Восток. М.: 1958, № 5, с. 88-102.
3. Назарова Х. "Зарбулмасал"нинг баъзи бир лексик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1959. – №2. – Б.66-71.
4. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: "Ўқитувчи" нашриёти, 1964. – 276 б.
5. Гулханий. Зарбулмасал. – Т.: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 80 б.

¹ Asrorov A.A. O'zbek va tojik hajviyotida janriy shakllar rang-barangligi (XVIII asr oxiri – XIX asr). Nomzodlik diss. avtoreferati. – Samarqand, 1993. – 16 б.

² Исҳоқов Фатҳиддин. Гулханий "Зарбулмасал"нинг илмий танқидий матни: Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 1997. – 28 б.

³ Долимов С. Сўзбоши // Гулханий. Зарбулмасал. Ўқитувчи. – Тошкент, 1972. – 4 б.

ANDIJON BOLALAR FOLKLORI VA TURK BOLALAR FOLKLORIDAGI O'XSHASHLIKLAR

Mahamadjonova Odina Xamidullo qizi
Andijon davlat universiteti doktranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Andijon bolalar folklori na'munalari tahlilga tortilgan bo'lib, huddi shunday o'yinlar turk xalq bolalar folklorida ham mavjudligi isbotlangan. Bolalarga xos beg'uborlik ufurib turgan ushbu o'yinlar ularni hayotga tayyorlovchi bir vosita sifatida qaralagan.

Kalit so'zlar. Arqon, sakrash, to'ptosh, topishmoq, makon, predmet.

Annotation. This article analyzes examples of Andijan children's folklore, and proves that similar games exist in Turkish children's folklore. These games, which are full of children's innocence, were seen as a means of preparing them for life.

Keywords. Rope, jump, ball, puzzle, space, object.

Аннотация. В данной статье анализируются образцы андижанского детского фольклора и доказывается, что подобные игры существуют в турецком детском фольклоре. Эти игры, полные детской невинности, рассматривались как средство подготовки их к жизни.

Ключевые слова. Веревка, прыжок, мяч, головоломка, пространство, предмет.

Bolalar folklori –bu bolalarning ichki dunyosining bir qismi hisoblanadi. Bolalar folklorini o'rganish, bolalar dunyosini o'rganish demakdir. Bunday tadqiqotlar haqida eshitgan insonlar : “Bolalar folklori qiziq ,lekin u mavjudmi?”-degan savolni berishdi.

Bolalar folklori , umuman olganda, folklor oddiy ko'ringani uchun nazardan chetda qoladigan murakkablik deb aytish mumkin. Bolaning hayoti folklor olamida aks etadi. Folklor ham huddi tosh qoldiqlari singari intellektual o'tmishning qoldig'i deyish mumkin. Ibtidoiy odamlarning omon qolish uchun qilgan xatti-harakatlari bolalar folklorida saqlanib qolgan. Bolaning asosiy vazi-fasi o'z ijtimoiy dunyosini tartibga keltirishdir. Bola buni qanday uddalaydi? U jonsiz narsalarga shaxs sifatida munosabatda bo'ladi va shunday qilib, u o'z ijtimoiy faoliyatini boshlaydi, tartibga keltiradi. Butun olamni shaxsiy tasavvuri orqali jonlantirib tajriba hosil qiladi. Bolalar o'yinlari eng qadimiy, tarixiy hujjatlardan biri hisoblanadi. Ular kattalar qiladigan jiddiy narsalarni o'zlariga xos tarzda o'ynashadi.

Bugungi kunda kompyuter texnologiyalari, radio, internet insonlar hayotida kirib kelib o'z o'rnini egalladi. Bu texnologiyalar bizga har sohada beminnat xizmat ko'rsatmoqda. Tug'iliboq dunyodagi barcha bolalar raqamli muhitga duchor bo'lmoqdalar. Bu holatning ikki tomoni borki, buni aytib o'tmaslikning imkoni yo'q. Birinchisi :ular kompyuter , internet tarqmoqlari va barcha texnologik jihozlardan foydalanishda hech qanday qiyinchilikka duchoq bo'lmayapti. Masalaning ikkinchi tomoni esa ular oddiy harakatlarni bajarishga qiynalmoqda.Tengdoshlari bilan turli o'yinlarni o'ynab ular bilan muloqot qilgan bolalarga qaraganda ancha zaif bo'lib qolmoqdalar. Bolalar turli xil harakatli o'yinlar o'ynaganda ularning aqliy va jismoniy rivojlanishi muqofiqlashadi. Xalq o'yinlari bolalar elektron muhitdan ko'ra ko'proq foydali odat va ko'nikmalar shakllantiradi, shaxs sifatida kamol topishiga, o'z hayliy dunyosini kengaytirishiga yordam beradi. Jamoa bo'lib harakat qilish, ahlillik kabi hislatlar shakllanadi, maqsad qo'yish ,unga erishish kabi ko'nikmalar shakllanadi. Tarixning ilk kunlaridan to hozirgi kunga qadar butun insoniyat bolaligida o'yin o'ynagan va shu kunlarga kelib xalq o'yinlarini o'ynaydigan bolalar kamayib qolayotganday tuyulmoqda . Ushbu o'yinlar ularni hayotga tayyorlash bilan birga ularga bolalik quvonchini baxsh etadi . Bolalarning o'ziga xos hayol olami bor bo'lib, u

g'aroyibotlarga to'ladir. Har bir millat va elatda bolalar e'zoz va e'tibor markazidan joy oladi. Ularning ham aqlan ham jismoman sog'lom bo'lishi kelajagimiz garovidir.

Bolalar turli davlatlarda, turli hududlarda istiqomat qilsalar-da, ilmiy izlanishlar natijasida ular o'ynaydigan o'yinlarda katta o'xshashliklar namoyon bo'ldi. Quyida Andijon viloyati bolalar folklori na'munalari va Turk xalq bolalar folkloridagi o'xshash o'yinlar va ularning o'xshash jihatlari tahlil qilinadi.

Arg'amchi o'yini. Ushbu o'yin Andijon viloyatida keng tarqalgan bo'lib, predmetli o'yinlar sirasiga kiradi. Bolalar yashaydigan hududga qarab ularning o'yindagi predmeti ham o'zgarib turadi. O'rmonda yashasa daraxt, o'simliklar, dengiz bo'yida yashasa chig'anoq, baliq, ariq yoki daryo bo'yida yashasa suv, loy kabilar predmet vazifasini o'taydi. Bu o'yin 10-12 yoshli qizaloqlar tomonidan o'ynaladi. O'g'il bolalar bu o'yinni o'ynashmaydi.

I. Tashkiliy qism:

O'yin davomida kerak bo'ladigan ashyolar va o'yin uchun maydon tanlash kerak. Bu o'yin uchun kerakli kattalikdagi maydon tanlash eng muhim shartlardan biri hisoblanadi. Shunday o'yinlar borki, ular uchun maxsus joy shart emas, bu o'yin esa bundan mustasno. O'yin uchun 3 yoki 5 metrli ingichka arg'amchi va tekis maydon tanlanadi.

II. O'yinning borishi:

O'yin ishtirokchilari soni chegaralanmagan, lekin odatda qizaloqlar soni 7-8 kishidan oshmaydi. (Ba'zi paytlarda ikki kishi ham bu o'yinni tashkil qilishni xohlab qolishi mumkin. Bunday holatda arqonning bir uchini ustunga bog'lab ham o'yinni tashkil etadilar.) Arqonni ikki tarafini ishtirokchilardan ikki nafari ushlab, oraliq masofa saqlagan holda, aylantirishni boshlaydilar. Ishtirokchilar aylantirilayotgan arqondan sal naribroqda qator bo'lib tizilib turadilar. Navbatdan yugurib kelib, aylantirilayotgan arqonda sakrashadi. Kelishilgan holda 3 yoki 4 marta sakraydilar. Sakrash davomida qizaloqlar quyidagi aytimni aytadilar:

Ali bobo qiriq qaroqchi,

Malikani olib qochmoqchi,

Unga qancha pul kerak?

Boshqa o'yinchilar aytishadi qancha kerakligini, masalan 10 ta deyishsa, sakrayotgan o'yindagi qizaloq shuncha sakrashi kerak bo'ladi. O'yin shu tarzda davom etaveradi. Keyingi ishtirokchi oldingisi sakrab bo'lishiga o'ringa kirishi kerak, aks holda yutqazadi va arqonni aylantirib turishi shart bo'ladi. Ishtirokchilar ikki holatda yutqazishi mumkin: sakrayotib arqon oyog'iga ilashib qolsa yoki o'zidan oldingi sherigidan keyinoq maydonga tusha olmay to'xtab qolsa. Jazo esa arqonni aylantirib turish. Yana kimdir shunday xato qilsa, o'rmini egallasagina maydonga tushadi, aks holda o'yin oxirigacha shu vazifani bajaradi. O'yinda biror marotaba bo'lsa ham xato qilmagan ishtirokchi g'olib bo'ladi. Huddi o'zbek bolalari arqonda sakrab o'yin o'ynagani kabi, turk bolalari ham shunday o'yin o'nab turishlari ma'lum bo'ldi.¹ Quyida ularning o'yini haqida ma'lumot beriladi. [1]

Ip Oyunlari: "Oyun kişilere göre değişir. İki kişi ipi tutar. Birisi bir ucundan diğeri bir diğeri ucundan tutardı. Daha sonra birkaç kişi arka arkaya dizilir, ip atlamadan önce yapmak istediği şeyleri söyler ve atlamaya başlar. Mesela, ben 10 tane tek ayak üzerinde atlamaya başlayacağım der ve atlar. Ardından diğeri de atlamaya başlar. Kim o lider durumundaki kişinin yaptıklarını yapmazsa, o ipin ucundan o kişi ipi tutmaya başlar. Mesela bazı ezgilerimiz vardır. Onu da doğru dürüst söylemek zorundasın. Eğer yanlış yaparsan hemen yanmış oluyorsun. İpin bir ucundan tutmak zorunda kalıyorsun. Şu tekerleme eşliğinde atlamaya devam edilir:

Bir sari yılan kovaladı beni,

On yedi yerden yaraladı beni,

Ğagirin gelsin cici anne cici,

Sarsin eline, sarsin beline" [2]

Arqon o'yinlari: "O'yin ishtirokchilarga qarab o'zgaradi. Ikki kishi arqonni ushlab turadi. Biri uni bir chetidan, ikkinchisi boshqa uchidan ushlab turardi. Keyin bir necha kishi saf tortadi,

¹ Aytib beruvchi Qambarova Xosiyatxon 1946-yil, Andijon viloyati Qo'rg'ontepa tumani, Sultonobod shaharchasi. Yozib oluvchi: Mahamadjonova Odinaxon

arqondan sakrashdan oldin nima qilishni xohlayotganini aytadi va sakray boshlaydi. Misol uchun, men bir oyog'imga 10 ta sakrashni boshlayman, deydi va u sakradi. Keyin boshqalar ham sakray boshlaydi. Kim o'sha rahbar qilgan ishni qilmasa, o'sha kishi arqonni o'sha arqonning uchidan tuta boshlaydi. Misol uchun, bizda ba'zi kuylar bor. Siz buni to'g'ri aytishingiz kerak. Agar siz buni noto'g'ri qilsangiz, darhol yonib ketasiz. Arqonning bir uchini ushlab turishingiz kerak. Sakrash quyidagi qofiya bilan davom etadi:

Sariq ilon meni quvdi,
U meni o'n yetti joyidan yaraladi,
Keling, aziz onam, azizim,
Qo'lingizda silkiting, belingizga silkiting .

Har ikkala xalq bolalari bu turdagi o'yinni deyarli bir xilda olib borishlari ma'lum bo'ldi. Ushbu o'yin davomida bolalar ko'proq oyoq harakatlariga e'tiborli bo'ladilar. Aytadigan aytmilari esa har xil bo'lib ularni eslab qolish, takrorlash ham o'yin shartlaridan biri hisoblanadi.

To'p-tosh o'yini. Ushbu o'yin ham ko'proq qizaloqlar tomonidan o'ynaladiga o'yinlar sirasiga kiradi. Andijon viloyati Qo'rg'ontepa tumanida keng tarqalgan. Bu o'yinni qizaloqlar erta bahordan boshlab, kuz oylari oxirigacha o'ynaydilar. O'yin uchun ikki yoki uch ishtirokchi yetarli hisoblanadi.

I.Tashkiliy qism:

O'yin ishtirokchilari besh dona o'rik danagicha keladigan tosh topib kelishdi. O'yin uchun tekis tuproqli joy tanlab olinadi. Shu toshlar predmet vazifasini bajaradi.

II.O'yinning borishi:

Dastab toshlardan bittasi qo'lga olinib, qolgan to'rttasi yerga qo'yiladi. Qo'lidagi bittani tepaga otib, u qaytib tushguncha yerdagi bitta toshni tezlik bilan olishga ulgurishi kerak. Shunday qilib yerdagi toshlarni bitta-bittadan qo'lga to'playdi. Yana yerga birinchi bitta, keyin ikkita qilib qo'yadi, yana bittalab oladi. Toshlar qo'lidan tushib ketgan, yoki otishga ulgurmagan ishtirokchi mag'lub bo'ladi.[3]

Beştaş Oyunu: Beş taş oyunu genelde iki kişiyle oynanan bir oyundur. Tabi dört kişi de oynayabilir. 5 tane findik büyüklüğünde taş bulunur. O taşı oyuncular, birler ikiler, üçler, dörtler ve beşler diyerek oynar. Birileri oynarken taşlar yere serpilir. Beş taş içinden bir taş seçilir. O bir tane taşla diğer taşları birer birer yutulur. Taşlar havaya atılır. Sonra gamalara geçilir. Burada sayı alınıp elin tersinde taşlar tutturulur. Ters çevrilen el, taşlar havadayken düzeltilir.

“Yere düşmeden taşlar havada alınıp. Yanan oyuncu karşı taraftaki oyuncuya hakkını verir. Diğer oyuncu kaldığı yerden devam eder.” [4]

Besh-tosh o'yini: Besh-ta tosh o'yini odatda ikki kishi bilan o'ynaladigan o'yindir. Albatta, to'rt kishi o'ynashi mumkin. 5 ta findiq kattaligidagi toshlar kerak bo'ladi. U o'yinchilar, birlik, ikkilik, uchlik, to'rtlik va beshlik kabilarni aytib, tosh o'ynaydi. Kimdir o'ynasa, toshlar yerga sochilib ketadi. Besh-ta tosh orasidan tosh tanlanadi. O'sha bir tosh bilan boshqa toshlar birin-ketin yutib yuboriladi. Toshlar havoga tashlanadi. Toshlar qo'lning orqa tomoniga biriktiriladi. Parchalar havoda bo'lganda qo'l teskari o'nglanadi

“Toshlar yerga tushmasdan havoda ko'tariladi. Yutqazgan o'yinchi raqib o'yinchisiga o'z haqini beradi. Boshqa o'yinchi to'xtagan joyidan davom etadi”.

Yuqorida keltirilgan o'yin ham o'zbek bolalari o'ynaydigan o'yinga juda ham o'xshash bo'lib, ikki xalq bolalari ushbu o'yinni shu kunga qadar sevib o'ynab kelayotganlari ma'lum bo'ldi. Ushbu o'yinda qo'l harakatlariga ayricha e'tibor qaratilib, bolalardan chaqqonlik va ziyraklik talab etiladi. O'yin davomida shu talablarga javob bera olgan bola mutlaq g'alabaga erishadi

Bolalar o'yin tugaganidan so'ng hayrlashib uylariga tarqalayotgan paytda :

Uy-uyiga,
Kapa-kuyiga,
Uyi yo'qlar,
Tolni tagiga

Deya hayrlashib kirib ketadilar. Buni qarangki, turk bolalari ham o'zro tarqalishayotganida

shunga o'xshash aytim aytib tarqalar ekan.

Og'zaki manbalar:

1. Aytib beruvchi Qambarova Xosiyatxon 1946-yil, Andijon viloyati Qo'rg'on tepa tumani, Sultonobod shaharchasi. Yozib oluvchi: Mahamadjonova Odinaxon
2. Çocuk folkloru bağlamında van yöresi çocuk oyunlarının kinestetik öğrenme modeli kapsamında değerlendirilmesi songul akmak* Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2019, Cilt: 12, Sayı: 27, s. 637-657. Anlatıcı Nazile Erksevar 32 yaşında
3. Aytib beruvchi Qambarova Xosiyatxon 1946-yil, Andijon viloyati Qo'rg'on tepa tumani, Sultonobod shaharchasi. Yozib oluvchi: Mahamadjonova Odinaxon
4. Çocuk folkloru bağlamında van yöresi çocuk oyunlarının kinestetik öğrenme modeli kapsamında değerlendirilmesi songul akmak* Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2019, Cilt: 12, Sayı: 27, s. 637-657. Anlatıcı Yağmur Pula 18. Sh. Galiyev. O'zbek bolalar o'yin folklori. Toshkent. O'zbekiston fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti. 1998.
5. Снесаров Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хоразма. М.: Наука, 1969.
6. Jabborov I. O'zbek xalq etnografiyasi. Toshkent. O'qituvchi, 1994, b-246
7. Hodi Zarif. O'zbek sovet folklori tarixidan. Toshkent, 1970.
8. Р.С. Гершеневич О бытовом гигиеническом уходе за грудным ребенком // Этнография Т.: 1928
9. O. Safarov O'zbek bolalar poetik folklori T.: O'qituvchi, 1985 t. 12 yaşında

JANUBIY O'ZBEKISTON DOSTONCHILIK MAKTABIDA QO'LLANILUVCHI O'XSHATISHLAR

Djurakulova Gulnoza Shavkatovna
O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti dotsent v.b., PhD.

Annotatsiya: Ushbu maqolada otning ta'rif va tavsifi beriladigan parchalarda o'xshatishli kichik epik formulalar asosiy yordamchi vosita sifatida baxshining ot portretini to'laqonli chizishi uchun bosh ko'makchi vazifasini o'tashi haqida so'z boradi. Otning tasvirini mukammal to'la chizishda, uni tinglovchiga aniq ko'rinishini yetkazishda otlarni har bir qismiga alohida ta'rif va har birini o'xshatish asosida ta'riflash baxshi uchun qulay uslub sanaladi va bu uslubdan Sherobod dostonchilik maktabida keng qo'llanilishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: doston, o'xshatish, epik formula, Sherobod dostonchilik maktabi, baxshi.

Аннотация: В этой статье рассказывается о небольшой эпической формуле, аналогичной той, что используется в отрывках, где дается описание лошади, в качестве основного вспомогательного средства, чтобы Бакши мог полноценно нарисовать портрет лошади. Описывать лошадей на основе индивидуального описания каждой части и сравнения каждой из них, рисуя изображение лошади идеально полным, передавая его ясный вид слушателю, считается благоприятной техникой для Бакши, и было показано, что эта техника широко используется в шерабадской школе эпоса.

Ключевые слова: эпос, аналогия, эпическая формула, школа эпоса Шерабад, Бакши.

Abstract: This article talks about a small epic formula, similar to that used in the passages where the description of the horse is given, as a basic aid so that Bakhshi can fully draw a portrait of the horse. Describing horses based on an individual description of each part and comparison of each of them, painting the image of the horse perfectly complete, conveying its clear appearance to the listener, is considered a favorable technique for Bakhshi, and this technique has been shown to be widely used in the Sherabad school of epic.

Key words: *epic, analogy, epic formula, school of epic Sherabad, Bakhshi.*

O'zbek xalq dostonlarida qo'llanilgan an'anaviy o'xshatishlarning barqaror shakl olgan ko'rinishlari dostonlarda kichik epik formula vazifasini bajaradi. O'xshatish asosli kichik epik formulalar qo'llanish doirasi o'zbek xalq dostonlarida juda keng bo'lib, ijro davomida tasvirni, angalanishi lozim bo'lgan tushunchani oson yetkazish usuli sifatida baxshi improvizatsiyasi uchun imkoniyatlar tug'diradi. Bunday kichik epik formulalar ham nasriy, ham she'riy parchalarda barobar qo'llanilishi mumkin.

Ot ta'rifi keltirilgan parchalarning to'laligicha o'xshatishga asoslangan variantini Sherobod dostonchilik maktabi vakillari kuylagan dostonlarda ko'rishimiz mumkin. Xususan, "Zaydinoy" dostonining Qodir baxshi Rahim o'g'li variantida:

Sovrisiga qarasang,
Sakson uyni tikkanday.
Iyig'iga qarasang,
Qirqta kampir yotguday.

deb boshlanuvchi ot ta'rifi keltirilgan katta epik formulaning yetmish ikki misrasi otning tasviriga bag'ishlanib, shu o'rinda o'ttiz olti o'xshatish berilganki, har ikkinchi misrada birinchi misradagi o'xshagan detalni o'xshatuvchisi ko'rsatiladi. Baxshi otning tashqi ko'rinishi va harakatlarini o'xshatishli epik formulalar asosida har misrada shunday uyg'un tizgan va bu so'z munchog'ida tekis terilgan marjon kabi o'z o'rnini topgan.

Bunday otning tavsifini to'laligicha o'xshatishlar asosida keltirilganda barcha baxshi maktablarda qo'llaniladigan kichik epik formulalardan tashqari, Sherobod dostonchilik maktablari vakillarigagina xos bo'lgan kichik epik formulalarni ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, Qodir baxshi kuylagan "Zaydinoy" dostonida o'xshatishli kichik epik formulalar asosida ifodalangan ot ta'rifini Chori baxshi Umirov kuylagan "Tarkibadaxshon", Chorshanbi baxshi Rahmatullaev, Shoberdi baxshi Boltaev, Abdunazar Poyonov kuylagan "Malla savdogar", Abdunazar Poyonov kuylagan "Oltin qoboq" dostonlaridagi ot ta'rifi keltirilgan katta epik formulalarda ham ayni yoki ayrim o'zgarish bilan qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin. Fikrimiz tasdig'i sifatida Abdunazar Poyonov kuylagan "Oltin qoboq" dostonidagi kuylangan "otga mamiz berish"(otni maqtash, ta'rif berish)o'rnini ko'rib chiqamiz:

To'bangdagi ikki ko'z,
Ajdarhoning ko'ziday,
Gijing-gijing o'ynaysan,
Jo'gining erka qiziday,
Sovringdagi go'shtlaring
Laylimkonning tuziday,
Badaning yuqaligi
Xitoyning qog'oziday.

O'zbek xalq dostonlarida qahramon va ot obrazini ajdarhoga qiyoslanishi epik formulaga aylanib juda ko'p o'rinlarda qo'llanadi. Bu ilonsifat xayoliy mavjudot xalq og'zaki ijodining afsonaviy, mifologik obrazlaridan biri sanaladi. Bu o'rinda otning o'zi emas, ko'zi ajdarhoning ko'ziga qiyoslangan. Keyingi misralarda otning o'yinga tushishi jo'gi, ya'ni raqsga tushib, tomosha ko'rsatib yuruvchi ko'chmanchi xalq lo'lilarning qiziga o'xshatiladi. Keyingi misrada Sovrisidagi go'shtlari Laylimkonning tuziga qiyoslanadi. Laylimkon Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida joylashgan tuz koni hisoblanib, xalq orasida Xo'jaykon deb ham yuritiladi. U shifobaxsh kon bo'lib uning tuzlari kristall kabi yaltillab turadi. Misra orqali baxshi katta yaltirab turuvchi ot sovrisini ko'z oldimizga keltirishimizda yordam beradi.

Keyingi misrada esa eng oliy sifat yupqa qog'ozlar Xitoyda ishlab chiqarilganini inobatga olsak, badanining yuqaligiga Xitoy qog'oziga qiyoslanishi go'zal o'xshatish xosilasi deyish mumkin. "Tarkibadaxshon" dostonida "Terisining yuqaligi, Ko'k choyni qog'oziday" deb ifodalanadi. Ko'k choyni vatani Xitoy ekanligini fahm etsak, bu ikki formula mazmunan bir faqat shaklan tafovutga egaligi ma'lum bo'ladi.

“Tarkibadaxshon” dostonida esa ot ta’rifi Avazxonning Tarkibadaxshonning uzoq yo’liga chiqishida otga qayta-qayta qamchini urishi bilan qamchining zarbidan yashin tezligida yo’lga tushgan, achchig’i kelgan G’irot tasviri chiziladi.

Ikki quloq tikka bo’lgan,
Keng adirning andiziday,
Bo’ktirchi gushi bilqillar,
To’ngnagan to’qson muziday.

Biz ko’rayotgan misralarda otning jahldagi tasvirini quloqlarining tik bo’lishi vositasida ifodalash bilan birga uni adir, kengliklarda o’suvchi o’simlik – andizga qiyolanadi. Chunki “Andiz–(Inula) qoqidoshlar oilasiga mansub ko’p yillik o’tlar turkumi. ...O’zbekistonda bo’yodor turlari ko’proq tarqalgan”. Andiz adirdagi o’simliklar orasida balandroq ko’rinib turishi bilan esga olinadi. Demak, quloqlarning tik turishi andizga qiyoslanishi, nafaqat ohang jihatdan, balki mazmunan ham o’rinlidir. Keyingi qatorda esa ot go’shtlarining to’ngnagan(qotgan) muzga qiyoslanishi ham o’ziga xos o’xshatishli epik formula sanaladi. Abdunazar baxshi muz detalidan go’shtga emas ko’zlarga nisbatan foydalanadi:

Joltillaydi ko’zlaring
Chillada qishning muziday.
Tog’dan o’ynab tashlashing
Jaylovdan qaytgan qo’ziday,
Tikka-tikka qochishing
Tulkini quvgan toziday.
Gohida yurmay qolishing
Abdunazarning soziday.

Yuqoridagi badda keltirilgan o’xshatishlarning barchasi epik formula shakligi kirgan bo’lib, ba’zan kichik o’zgarishlar bilan ham takrorlanadi. Masalan, “Chillada qishning muziday” yuqoridagi misrada ko’zning yaltillashiga nisbatan ishlatilsa, Qodir baxshi muzning qattiqlik xususiyatini nazarda tutib, “Badanning qattiqligi, Har chillaning muziday” deb badanning qattiqligiga qiyoslaydi. “Jaylovdan qaytgan qo’ziday” kichik epik formulasi esa “Zaydinoy”, “Oltin qoboq” dostonlarida ham “Yaylovdan qaytgan qo’ziday” shaklida qo’llanadi. “Tarkibadaxshon” dostonida “Sutga to’ygan qo’ziday” shaklida, “Malla savdogar” dostonida uch o’rinda “Jaylovdan qaytgan qo’ziday” shaklida, bir o’rinda esa “Ko’katga to’ygan qo’ziday” shaklida kuylanadi. Shu o’rinda biz tadqiq qilayotgan “Malla savdogar” dostonida to’rt o’rinda otning ta’rifi keltirilishini, bu dostonning biz tadqiq qilayotgan 2018 yilgi nashri uch baxshi – Chorshanbi baxshi Rahmatullaev, Shoberdi baxshi Boltaev, Abdunazar baxshi Poyonovlardan yozib olinganligini inobatga olib, Uxov ilgari surgan fikrlarga tayansak, har bir ot ta’rifi keltirilgan o’rinni alohida tadqiq qilish, har bir o’rinda qo’llanilgan epik formula orqali qaysi baxshi kuylagani haqida ma’lumot berishi mumkin.

Keyingi misralardagi tikka-tikka qochishi Tulkini quvgan toziga qiyoslansa, bu o’rinni Chori baxshi Umirov “Cho’lda shamolday ketishi, Tulkini ko’rgan toziday”, Qodir baxshi esa “Havolanib jo’nashi, Tulki quvgan toziday” deya kuylaydi. “Malla savdogar”da “Qahrilanib yugurishi tulkini quvgan tozi”ga o’xshatiladi. Bunda mazmunan ham o’xshagan harakat, ham o’xshatilgan narsa aynan takrorlanadi, ya’ni kichik epik formula o’zgarishga uchramaydi. “Malla savdogar” dostonining boshqa bir otning ta’rifi keltirilgan o’rnida esa “Kalla chayqab o’ynashing, Tozidan qochgan tulkiday” misrasi keltiriladi. Bu holatda o’xshatishga asos bo’luvchi obrazlar o’rni almashadi, ammo mazmun o’zgarmaydi. Bu kichik epik formula ot ta’rifidan boshqa o’rinlarda ham qo’llanilgan. Xususan, Fozil Yo’ldosh o’g’li kuylagan “Alpomish” dostonida to’lg’oq vaqtidagi kampirlarning shoshib, besaranjom qilgan harakatlari haqida aytilganda bu o’xshatishni ko’rishimiz mumkin. “Boybichalarga shunda to’lg’oq vaqti yaqin yetdi; ne kampirlar kelib, boybichani aylanib, tulkini inlatgan toziday bo’lib, boybichalarni angrib, o’rtaga olib turibdi”. Ushbu holat bu kichik epik formulaning qadimiyligini, ma’lum bir obrazga bog’lanmagan holatda faqatgina ayrim o’xshash holat, vaziyatlar tasvirida kelishini, barqaror

shaklda baxshi xotirasida saqlanishini va baxshining epik formuladan tayyor vosita sifatida doimiy qo'llash imkonini mavjudligini isbot etadi.

Doston matnidagi keyingi "Gohida yurmay qolishing, Abdunazarning soziday" o'xshatishini O'zbekiston xalq baxshisi Abdunazar baxshi bilan suhbat qurganimizda kamtarinlik bilan aytgan bir fikri orqali izohlamog'chimiz: "Baxshilarda dostonni go'zal kuylash uchun Alloh bergan ovoz, kuchli xotira va soz chertish qobiliyati yuksak darajada bo'lishi lozim. Ba'zi baxshilarda shulardan qaysidiri yuqoriroq, qaysidir sal quyiyoq bo'ladi. Ayniqsa bizda (Sherobod baxshilari (ta'kid muallifniki)) sozni zo'r chertadilar. Masalan, Shoberdi baxshi Boltaev sozni qoyillatib chertadi, meni esa ba'zida soz qiynaydi". Qodir baxshi kuylagan "Zaydinoy" dostonida ham, Chori baxshi Umirov kuylagan "Tarkibadaxshon"da ham bu o'xshatish qo'llanmagan, "Malla savdogar" dostonida esa "Jomon baxshining soziday", "Bir xil baxshining soziday" shaklida keladi. Bu holatni epik formulaning keyingi davrda barqaror shakl ola boshlaganligi bilan izohlashimiz mumkin.

Biz ko'rib chiqayotgan dostonlarda otni tasvirini berishda ot va uning tana a'zolarini qiz, bibi (eshon quchgan bibi), qozi(pora yegan qozi), qo'zi, tozi, kiyik, ayiq (ayiqning bolasi), qa'la, jala (chillaning jalasi), tuz, muz(chillaning muzi), yulduz, lola, ko'rpa, supra, sep (Kelining pichgan sepi), kubi (Boybichcha pishgan kubi), qozon, azon (Mulla aytgan azon) kabi kishi, hayvon, tabiat hodisalari, narsa-buyum kabi elementlarga qiyoslash barqaror shakl olgan bo'lib, ular aloxida so'z yoki kengaygan birikma shaklida epik formulaga aylangan.

Demak, otning ta'rif va tavsifi beriladigan parchalarda o'xshatishli kichik epik formulalar asosiy yordamchi vosita sifatida baxshining ot portretini to'laqonli chizishi uchun bosh ko'makchi vazifasini o'taydi. Otning tasvirini mukammal to'la chizishda, uni tinglovchiga aniq ko'rinishini yetkazishda otlarni har bir qismiga alohida ta'rif va har birini o'xshatish asosida ta'riflash baxshi uchun qulay uslub sanaladi. Har bir o'xshatishning takrorlanmasligi, obrazlilik, mubolag'adorligi bunday parchalarni yanada ohangdor va jozibali bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Afzalov M. O'zbek xalq shoirlari // Sharq yulduzi, 1946.
2. Ergashev A. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi. – T. "Fan" 2008.
3. Mirzayev T., Xalq baxshilarining epik repertuari, T., 1979.
4. Razzoqov H., Mirzaev T. va b. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T.: 1980.
5. Qahhorov A., Yangi dostonlar, T., 1988.
6. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000.

RAQS SAN'ATINING RIVOJLANISH TARIXI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Sayfutdinova Dilbar Tojiddin qizi Turkiston yangi innovatsiyalar universiteti 1-bosqich magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqs san'atining rivojlanish tarixi, uning eng qadimiy shakllari hamda taraqqiyot bosqichlari haqida fikr yuritilgan. Raqsning ijodiy qirralari va raqqosalari haqida hikoya qilingan.

Kalit so'zlar: Raqs, san'at, estetika, madaniyat, Avesto, Hind raqslari, milliy meros, folklorshunoslik, qadimgi davr, mumtoz raqs, ijrochilik mahorati.

Annotation: In this article the history of development of dance art, its oldest forms and stages of development are considered. Creative aspects of dance and dancers are told.

Key words: Dance, art, aesthetics, culture, Avesta, Indian dances, national heritage, folklore, antiquity, classical dance, performing skills.

Mamlakatimiz rivojlanishining hozirgi davriga kelib madaniyat va san'at taraqqiyoti oliy ta'lim tizimini jahon andozasiga mos va xos ravishda takomillashtirish masalalarini ilgari

surmoqda. Bugungi kunda o'z oldimizda jahon fani taraqqiyoti va madaniyatining eng ilg'or yutuqlarini o'zida mujassamlashtirgan, inson aql-zakovati yaratgan boyliklaridan bahramand bo'lgan yangi avlodni shakllantirish vazifasi turibdi. Faqat shu asosdagina millatning taraqqiyot sari intilishini ta'minlovchi intellektual kuchni vujudga keltirish lozimdir.

Yurtimizda milliy va umumbashariy ahamiyatga molik milliy raqs san'atini yanada yuksak mavqega ko'tarishga xizmat qiladigan, tarixiy ahamiyatga ega islohotlar amalga oshirilmoqda. Milliy raqsimiz millat tarixini, ruhiyati, orzu-umidlari va armonlarini aks ettiradigan san'at namunasi hisoblanadi. Uning tarixini o'rganish xalqning urf-odatlarini, an'alarini, buguni va kelajagini o'rganish, tadbiq qilish demakdir.

O'zbek milliy raqs san'ati bugungi kungacha juda katta davrni boshidan o'tkazdi. Uning qadimiy ildizlari, o'tmish tarixi qadimgi diniy marosimlar, xalq o'yin va tomoshalariga borib taqaladi.

Barcha xalqlarda bo'lgani kabi, o'zbek raqslarini qadim zamonlarda vujudga kelishi haqida arxeologik qazilmalar jarayonida topilgan raqqos va raqqosalarning haykalchalari, qadimiy g'orlar va qoyatoshlarga chizilgan tasvirlar, kitob miniatyuralari dalolat beradi. Jahon sivilizatsiyasi rivojlanishi bilan raqs san'ati ham rivojlanib boraverdi. O'zbek raqs san'atining o'zida turli maktablar, yo'nalishlar vujudga keldi va mahalliy raqslar taraqqiyot tufayli milliy raqs maqomigacha o'sib bordi. Raqs san'ati ayniqsa, Sharq Renessansi, ya'ni Amir Temur va temuriylar davrida ravnaq topdi. Unda ayniqsa xotin-qizlarning o'rni katta bo'ldi. Raqslarda rang-baranglik tarixiy qatlamlar yaqqol ko'zga tashlanib turdi. Keyinchalik ham raqs fidoyilari tufayli o'zbek milliy raqsi rivojlanishda davom etdi va hozirgacha saqlanib qolgan holda ajoyib raqslar vujudga keldi.

Milliy merosimiz ko'p yillik an'analarni saqlab qolgan holda yangicha badiiy tamoyillar asosida rivojlanish yo'liga o'tdi. Bugungi kunda milliy raqs san'atimiz o'zining ko'p yillik an'alarini davom ettirish bilan bir qatorda yangi tajribalar hamda ijodiy tamoyillarni namoyon etib kelmoqda. Qadimdan xalq tomonidan sevib ijro etilib, avlod-ajdodlargacha yetib kelgan raqslarga e'tibor berilmagan. Shu sababdan ham xalqimizning ma'naviy-madaniy merosi oyoq osti qilingan va izchil o'rganilmagan. Oddiy xalq ichidan chiqqan va asosiy faoliyatini xalq ichida olib borgan raqs san'ati ustalariga turli qarshiliklar, tahdidlar qilingan. Chunki ular o'z raqslari bilan jamiyatdagi vayronkor g'oyalarni hamda illatlarni fosh etishgan, oddiy xalqqa yaxshi kayfiyat ulashib, ularni nurli hayot haqidagi orzulariga yetishishlarga ishonitirishgan. Shuning uchun xalq ularni sevgan va ardoqlagan. Oddiy xalq ichidan chiqqan juda ko'pgina iste'dodli raqqos va raqqosalar o'z ijodlari bilan xalqni yuragidan joy oldilar.

O'zbek raqs daholari yaratgan g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak mumtoz raqslar xalqimizni asrlar davomida insonparvarlik, ona Vatanga muhabbat, jasorat, fidokorlik, estetik xulq ruhida tarbiyalashga yaqindan yordam berib kelmoqda. Kelajak avlodni voyaga yetkazish, xalq orasida haqiqiy insoniylik munosabatlarini shakllantirishda o'zbek xalqining merosi bo'lgan bugungi kunda muhim estetik tarbiya vositasi sifatida xizmat qilmoqda. Inson tarbiyasi estetik, ahloqiy-madaniy tarbiya sohalarini bilan uzviy bog'liqdir.

Raqsning eng qadimiy shakllari - bu xali tom ma'nodagi raqs emas, - balki ibtidoiy shakllari ya'ni ritmik pontamimo faqat xalq ijodiyoti emas, balki masxarabozlar milliy an'anaviy professional teatr artistlari repertuarida ham saqlanib qolgan. Raqs professional raqqosalar va sozandalar maxsuli bo'lib, oliy shakllari professional raqqoslar repertuarida shuningdek professional raqqosalariga taqlid qiluvchi raqs xavaskorlari doirasida saqlanadi va rivojlanadi. Mustaqillik sharofati bilan o'zbek milliy raqsi ham gurkirab, rivoj topmoqda. O'zbek xalqi chinakam boy raqs san'ati merosiga ega. O'zbek raqsining butun boyligi serjilo qirralari, go'zalligini saqlash, olamga taratish uchun imkoniyatlar paydo bo'ldikim bu istiqbol mevasidir, sharofatidir. Bizgacha yetib kelgan raqslarning tur va janrlari rang-barangligi xayratda qolarli darajada. Avlodlar asrlar osha to'plagan ma'naviy boylikni o'quvchilarga me'ros qilib qoldiradilar

Raqs - insoniyat paydo bo'lgan ilk davrlardayoq tug'ilgan va san'atning eng qadimgi, keng tarqalgan va ommabop turlariga kiradi. Qadimdan inson hayotining muhim jabhalarida raqs alohida o'rin tutgan. Ibtidoiy davrda insonlar tomonidan tabiat hodisalari (quyosh, suv, olov bilan

bog‘liq) turli afsonaviy ko‘rinishlarda tushunilgan. Tabiat mo‘jizalari insonlarga yaxshilik yoki yomonlik keltiruvchi kuch sifatida tasavvur qilingan.

«Avesto», afsona hamda bitiklarda tabiat mo‘jizalari jonli timsollarda tasvirlangani va ular pantomima-raqs shaklida ijro etilgani haqida aytib o‘tilgan. Insonlarning mehnat jarayonlari, hayvonlarning harakatlari, afsonaviy xarakterdagi harbiy-vatanparvarlik ruhida raqslarni ijro etishgan. Ular o‘z fikrlarini bayon eta olmay omdali ov bo‘lishini so‘rab yalinishgan, yomg‘ir yog‘ishini, farzand ato etishini iltijo etganlar. Hozirgi davrgacha dunyoning ba’zi bir joylarida, masalan, **Afrikada** shunday raqsar saqlanib qolgan. Folklorshunoslar, sayohatchilar yozib qoldirganlari o‘sha davrdagi xalqning yashash tarzi, urf-odatlar, aqidalari haqida so‘zlaydi.

Olov oldida jamoa bo‘lib raqs tushishlar, insoniyat tarixining ibtidoiy jamoa davridagi tosh bitiklariga chizilgan rasmlardan ko‘rsak bo‘ladi.

Qadimgi dunyo va antik davr raqslari hozirgi zamon raqslaridan ancha farqlangan. Bular : harbiy, marosimiy, xalq sayllari, to‘ylardir. Raqsga tushayotgan ijrochi musiqa ritmini oyoq va qo‘llari bilan jonlantirgan. Keyinroq esa maxsus yog‘och sandaletlar, kastanetlar, zarbli urma va torli musiqa asboblardan foydalana boshlashgan.

Sharq raqs san‘ati V, VI, VII asrlarda rivojlandi. Hindiston va Hitoyda pantomima tomoshalarining bir qismi blib qoldi. Unda raqs folklorining xarakterli chiziqlari o‘z aksini topdi. Hindistonda klassik raqs san‘atning boshqa turlari, ya‘ni musiqa, qo‘shiqchilik, she‘riyat va teatr bilan bog‘liq holda rivojlangan. Hind klassik raqsi eramizning birinchi asridayoq rivojlangan.

Asrlar davomida yaxshi saqlanib qolingani «Bxarata Natya»- janubiy Hindistonning Madras va Maysor o‘lkalari raqsidir. Uni hind donishmandi Bxarat ikki yuz yil oldin «Bxarata Natya shastra» asarida yozib qoldirgan. Ushbu raqs an‘analarini XVIII asrdan buyon Pillaylar avlodi saqlab kelgan Ulardan biri Minakshi Sundaram Pillaydir. Bu raqs bir necha qismdan iborat. «Jatxisvaram» qismida sozanda baraban sozida bergan murakkab ritmik usullariga raqqosa oyog‘iga taqilgan qo‘ng‘iroqchalarning ovozi bilan jo‘r bo‘ladi. «Charanam», «Padam» va «Vama» qismlari sevgi - muhabbat haqidagi qo‘shiqlar orqali ijro etilib, uning ma‘nosi mimika va imo-ishoralar bilan ochib beriladi. «Tillana» yakuniy qismi bo‘lib diniy madhiya hisoblanadi. «Katkakali» esa raqs-afsona bo‘lib, raqs-pantomima ko‘rinishida Malabarda XV-XVI asrlarda rivojlangan. Bu raqs-pantomima qo‘shiqning mazmunini tasvirlab beradi. «Katkak»-Shimoliy Hindiston raqsi bo‘lib, u musulmon va hind madaniyatining birlashuvi natijasida vujudga kelgan. «Katkak» Lakxnau, Jaypurva Laxorda keng tarqalgan. «Manipuri» raqsi sho‘x, quvnoq raqs bo‘lib, Hindistonning shimoliy-sharqidagi Manipurda paydo bo‘lgan.

Hind raqslarini dunyoga tanitishda zamonaviy hind raqqoslaridan Ram Gopal, Uday Shankar, Menaka (Leyla Sokxeyjlami aytib o'tish mumkin. Har bir xalqning qadimdan shakllanib kelayotgan o'z raqs san'ati va shu raqlarni ifodolovchi kuylari mavjud. O'zbek xalq raqlari ham keng ommalashgan bo'lib, nafis harakatlar va ularga yarashgan milliy kiyimlar bilan badiiy obrazlar yaratiladi.

O'zbek raqs san'atining meros raqslari majmuasiga kirgan «Munojot», «Rohat», «Tanovar», «Pilla», «Qari navo», «Dilxiroj», «Katta o'yin» va boshqa raqslarni biron-bir joyini o'zgartirishga hech kimning haqqi yo'q. Ushbu raqslarni buzmasdan, ortiqcha elementlar qo'shmasdan butunligicha o'rgatish kerak. Aks holda uslublar aralashib, o'zbek milliy raqs san'atining ko'p qirrali boyligiga katta putur yetkazadi.

O'zbek raqs me'rosini o'zlaridan oldingi avlodlardan qabul qilib, uni o'nlab yillar va asrlar mobaynida ko'z qorachig'idek saqlab kelgan ko'pgina ijrochilarning nomlari ma'lum. Raqs san'ati asoschilari Yusufjon qiziq Shakarjonov, Ahmadjon Umurzoqov, Usta Olim Komilov, aka Buxor, Tamaraxonim kabi XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashab o'tgan o'nlab taniqli raqs ustalarining nomlari mashhur.

Adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T: O'zbekiston, 2023. – 113 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risda"gi qonuni. O'RQ-637-son 23.09.2020-T.: 2020. 75 b. // <https://lex.uz/doss/5013007>
3. H.Xursandov, SH.Qurbonova. Surxon raqs maktabi. T.,2011.
- 4.O.I.Shirokaya. Tamaraxonim. G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.
- 5.Avdeyeva L. O'zbek milliy raqs tarixidan. T., 2001.
6. Ibodovich, T. R. (2022). Practical situation of teaching uzbek musical folklore in the continuous education system. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(6).
7. Rajabov, T. I. (2023). Distinctive Features of Folk Songs that Serve in the Spiritual and Moral Formation of Bukhara Pupils. Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress, 2(3), 59-68.
8. Ражабов, Т. (2023). О 'zbek bolalar musiqiy o 'yin folklorining mavzuviiy tasnifi. Общество и инновации, 4(5/S), 340-345.
- 9.Ражабов, Т. И. (2023). Совершенствование Механизма Духовно-Нравственного Формирования Учащихся Через Узбекские Народные Песни. Miasto Przyszłości, 33, 167-176.
10. Ражабов, Т. (2023). О 'zbek bolalar musiqiy o 'yin folklorining mavzuviiy tasnifi. Общество и инновации, 4(5/S), 340-345.

MUNDARIJA

O.X.Xamidov. KIRISH SO‘ZI.....	3
O.X.Xamidov. O‘ZBEK BOLALAR FOLKLORINI TO‘PLASH VA O‘RGANISHning NAZARIY ASOSLARI	4
 1-SEKTOR: O‘ZBEK BOLALAR FOLKLORINING GENEZISI, RIVOJLANISHI VA ILMIY-NAZARIY ASOSLARI	
Darmonoy Ÿraeva Saïдахмедовна. БОЛАЛАРНИ АВАЙЛОВЧИ МАРОСИМЛАР ФОЛЬКЛОРИ ТИЗИМИ ВА ТАРКИБИ	5
Д.З.Ражабов. ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА ДИСПОЗИЦИЯ ВА КОМПОЗИЦИЯНИ БЕЛГИЛАШ ТАМОЙИЛЛАРИ	8
Қаҳрамон Раҳимбоевич Тўхсанов, Алижон Рўзиқулович Ҳамроев. “МАСНАВИЙ”ДАГИ ХАЛҚ ҲИКОЯЛАРИ	13
Sharipova Laylo Frunzeyevna. XX ASR O‘ZBEK SHE‘RIYATIDA ALLA STILIZATSIYASI.....	16
Sabitova Tadjixon. TURKIY DOSTONLARNING JANR XUSUSIYATI	20
Mardonova Sarvinov Oripovna. TILSHUNOSLIKDA SO‘ZLARNING “ LEKSIK - SEMANTIK”, “ MORFOLOGIK – SINTAKTIK ” USULLAR BILAN SO‘Z YASALISHI.....	23
Mardanov Rahim G‘aybullay o‘g‘li. NAVOIY LIRIKASIDA TASAVVUFY OBRAZLAR.....	29
Mamatqulova Mehrnoz. “ZUMRAD AND QIMMAT” MYRESS BRIGGS TYPE INDICATOR ANALIZE.....	32
Zumrad Masharipova. ZEBO MIRZO IJODIDA OBRAZLAR KO‘LAMI.....	34
O‘rinova Maftuna No‘mon qizi. BOLALAR FOLKLORINING MAZMUNI TO‘G‘RISIDA.....	37
 2-SEKTOR: BOSHLANG‘ICH VA MAKTABGACHA TA‘LIMDA O‘ZBEK BOLALAR FOLKLORI NAMUNALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI.....	
To‘xtasin Rajabov Ibodovich. UMUMIY O‘RTA TA‘LIM MAKTABLARI MUSIQA DARSIDA BUXORO BOLALAR FOLKLOR QO‘SHIQLARINI O‘RGATISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI	40
Husenova Aziza Sharipovna, Rahmatova Gulasal Nasillo qizi. BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIGA ERTAK O‘RGATISHNING MA‘NAVY- AMALIY AHAMIYATI	44
Nurova Yulduz Ubaydullayevna. O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA NUMERATIV SO‘ZLARNING ETNOLINGVISTIKASI	46
Жўраева Мунис Юнусовна. БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДАЎЗБЕК ХАЛҚ ТОПИШМОҚЛАРИНИНГ ПЕДАГОГИК МОҲИЯТИ.....	49
Ashurova Marhabo Sayfulloyevna. HUSAYN VOIZ KOSHIFY ASARLARIDA AXLOQIY SIFATATLARNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI.....	53
Ashurova Marhabo Sayfulloyevna. HUSAYN VOIZ KOSHIFY IJODIDA USTOZ-SHOGIRD MUNOSABATLARINING FAZILATLI JIHLTLARI.....	56
Djurayeva Dilfuza Nuriddin qizi. MAKTABGACHA TA‘LIM TASHKILOTLARI TARBIYALANUVCHILARINING HAMKORLIKDAGI FAOLIYATI – JAMOADA ISHLASH KO‘NIKMALARINI FOLKLOR NAMUNALARI ASOSIDA SHAKLLANTIRISH.....	59
To‘ymurodova Dilshoda Bobomurod qizi. MAKTABGACHA TA‘LIMDA FOLKLOR NAMUNALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI.....	62
 3-SEKTOR: O‘ZBEK XALQ MILLIY O‘YINLARI VA FOLKLORINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHLTLARI	
Xudayqulova Latifa Avazovna. MAROSIMLARDA MILLIY O‘YINLARNING O‘RNI.....	65
Safarova Nigora Oxunjonovna. O‘ZBEK BOLALAR O‘YINLARINING AXLOQIY-TARBIYAVIY VAZIFALARI	67
Shamsiya Egamberdiyeva Mamajonovna. O‘ZBEK ALLASI VA TURK NINNISI: UYG‘UNLIK VA ALOHIDALILIK	70
Xalilova Ruxsora Raupovna. VIRTUAL MULOQOTDA XALQONA RUHNING IFODALANISHI ...	74
Sharipova Maxbuba Baxshilloyevna. “ALPOMISH” DOSTONIDA IFODA ETILGAN MAROSIMLARDA ARXAIK EPOS XUSUSIYATLARI TALQINI.....	76
Xakimova Maxsudaxon G‘ofurjon qizi. ALPOMISH DOSTONI EPOSINING ASOSIY TENDENSIYALARI	79

Davronova Jasmina Sanjar qizi. KICHIK YOSHDAGI BOLALARNI BADIY ADABIYOT O'QISHGA QIZIQTIRISHNING INNOVATSION YO'LLARI	83
---	----

4–SEKTOR: BOLALARDA NUTQIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA FOLKLORNING O'RNI

Холиков Ихтиёр Розикович. БОЛАЛАРДА НУТҚИЙ КОМПЕТЕНЦИЈАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ФОЛЬКЛОРНИНГ ЎРНИ	86
Тиллабаева Феруза Абдулазизовна. ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ.....	88
Navruzova Muyassar Gaybullayevna. ON LEXICAL CHARACTERISTICS OF EUPHEMISMS AS MEDICAL LINGUISTIC UNITS.....	92
Ozodova Madina Hamza qizi. O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISHDA FOLKLORNING O'RNI ..	96

5–SEKTOR: O'ZBEK VA QARDOSH XALQLAR BOLALAR FOLKLORINING SOLISHTIRMA TAHLILI

Авезов Собит Сафарович. БУХОРО ФОЛЬКЛОРИ БОЛАЛАР ЎЙИНИ БАДИИЯТИ ВА КОМПОЗИЦИЯСИ	99
Джамиля Темирова. ТИПЫ НЕАНТАГОНИСТИЧЕСКИХ ИГР В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ДЕТСКОМ ИГРОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ	103

6–SEKTOR: XALQ OG'ZAKI IJODINI TO'PLASH VA NASHR ETISH MASALALARI

Бекбергенова Абадан Утеповна. «ЕР ЗИЙЎАР» ДЭСТАНЫНДА ГИПЕРБОЛАЛАРДЫҢ ӨХМІЙЕТИ	107
Sabirova Nasiba Ergashevna. XORAZM DOSTONCHILIGI RIVOJIDA BAXSHICHILIK AN'ANALARINING O'RNI	110
Sharipova Laylo Frunzeyevna, Salohiddinova Lobar. ADABIY TOPISHMOQ.....	114
Narzullayeva Dilduza Saitovna. O'ZBEK FOLKLORIDA MOMO KULTI	116
Qodirova Saodat Abduraximovna. “ZARBULMASAL” ASARIDAGI MAQOLLAR TIZIMI	120
Mahamadjonova Odina Xamidullo qizi. ANDIJON BOLALAR FOLKLORI VA TURK BOLALAR FOLKLORIDAGI O'XSHASHLIK.....	124
Djurakulova Gulnoza Shavkatovna. JANUBIY O'ZBEKISTON DOSTONCHILIK MAKTABIDA QO'LLANILUVCHI O'XSHATISHLAR	127
Sayfutdinova Dilbar Tojiddin qizi. RAQS SAN'ATINING RIVOJLANISH TARIXI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI	130

